

॥ श्रीः ॥

विवादावर्णवृत्तः ।

(नीतिशास्त्रम्)

महाराजराजश्री श्री १०५ रणजित्सिंहस-
भालङ्कारचूडामणिश्रीमद्विद्वद्वरविरचितम्.

तदेतत्,

लवपुरी (लाहोर) विराजमान " मधुसूद-
नपुस्तकालया " ध्यक्षपरोपकारनिरतप-
ण्डितज्वालाप्रसादप्रसादासादितम्.

मुंबय्यां

श्रीकृष्णदासात्मजाभ्यां गंगाविष्णुं, क्षे-
मराजगुप्ताभ्यां शास्त्रिभिः शोधयित्वा
स्वकीये ' श्रीविष्णुशेखराख्ये ' मुद्रणालये
अङ्कित्वा प्रकाशमनायि,

शाके १८१० सवत् १९४६

अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणाधिकाराः १८६७ तमाब्दि-
कराननियमानुसारेण प्रकाशकयोरैवाधीनाः सन्ति.

Registered For Copy Right Under
Act xxv Of 1867.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते वेङ्कटेश्वराय नमः ॥

विद्वदभ्यर्थना.

भवतु च विदितं सर्वजनस्थितिस्थापकसकलेतिकर्तव्यतावि-
धायकधर्मशास्त्रपारंगतेभ्यः स्वधर्मविरुद्धधर्माचरणप्रहाणनिपुणे-
भ्यः स्वधर्मैकनिष्ठेभ्यः समस्तविद्यापरमसत्तत्त्वमीमांसापरायणे-
भ्यः सकलभूतलनिवासिभ्यो विद्वद्भ्यो राजकीयकार्यनिर्वाहपु-
रंधरेभ्यो राजनीतिनिपुणेभ्यश्च विद्वज्जनेभ्यः—

भोः! महीयांसो विद्वांसः! भवदन्तरङ्गमनुप्रविष्टमेव खलु स्यात्-
यत् परमर्षिभिर्नारदवसिष्ठगौतमयाज्ञवल्क्यहारीतयमनुकात्या-
यनशङ्खलिलिखितव्यासपराशरवृहस्पतिभृगुप्रभृतिभिः सर्वलोक-
स्थितिहेतूनि धर्मशास्त्राणि प्रणीय प्रजापतिप्रवर्तितप्रजासर्गसंरक्ष-
णमूलकपरमप्रधानपूरुषाज्ञानुवर्तनेनात्मनोऽवतरणसार्थक्यं यथार्थं
सम्पादितम्—इति। तानि चेमानि धर्मशास्त्राणि समन्ततः सुप्रसि-
द्धानि प्रत्यक्षानुशासनानि चासम्बहुतिथकालाग्राह्यः। परंतु साम्प्रतं
जनानामल्पबुद्धिबलेन सकलधर्मशास्त्रपारावारावगाहनपूर्वकपर-
पारंगमत्वासंभावनां कालबलेन विज्ञाय-स्वधर्मैकशरण्यः—शरणा-
गताश्रितशरण्यः—राज्यलक्ष्मीनिवासभूतश्रीलव(लाहोर)पुरमहा-
सिंहासनाधिष्ठितधर्मदेवतामूर्तिः सकलभूपालमौलिमालासमर्चित-
पादपद्मः श्रीमान् १०६ श्रीरणजित्सिंहनामा यथार्थकर्मा निज-
पालितराष्ट्रेषु महर्षिप्रतिपादितधर्मशास्त्ररीत्या धर्मस्थितिं चिकी-
र्षुरनेकान् सकलधर्मशास्त्रनिष्णातान् विद्वज्जनान् स्वसंसीद स्व-
कीयराष्ट्रस्थस्थलविशेषसंस्थापितन्यायसभासु च प्राद्विवाकन्या-
याधीशादिपदेषु संस्थापितवान्। येन च ते यथार्थनीत्या सार्व-

जनीनविवादपदनिराकरणकार्यनिर्वहेयुः । एवं प्रवृत्तेऽथ कतिप-
येन कालेन पञ्चापपञ्चास्यः श्रीमान् । क्षितिपालः सर्वमहर्षिप्रतिपा-
दितधर्मशास्त्रसङ्ग्रहग्रन्थेभ्यः सर्वजनात्यन्तिकोपयोगिनां विवाद-
पदानां स्वरूपतो यथावकाशं सर्वमहर्षिसम्प्रतिवचननिचयैकपरम-
तात्पर्योद्दिष्टानामेकस्मिन्नेव ग्रन्थे क्रमत उपन्यासेन यथा प्रतिप-
दोक्तशीघ्रोपस्थितिर्भवेत्—तादृशो ग्रन्थो विरच्यताम्—इति स्वस-
माधिष्ठितविद्वज्जनान्प्रत्यादिदेश । ततश्च—ते तत्समाकार्यधुरंधराः—
बालेश्वर कृपाराम रामगोपाल वारेश्वर कृष्णच-
न्द्र श्रीगौरीकान्त कालाशंकर शामसुन्दर कृ-
ष्णकेशव सीताराम नामधेयाः विद्वांसः सर्वेऽपि ऐकम-
त्येन सङ्गीभूय सकलविवादपदपारावारपरपारतीरप्रापणनिपुणं
अमुं “विवादाणवसेतु” नामानं ग्रन्थं व्यरीरचन् । तदनु राज्ञः
समीपं च प्रापयांचक्रुः । अत ऊर्ध्वं च राजराजेश्वरः श्रीरणजि-
तसिंह एनं ग्रन्थं समुदीक्ष्य स्वराष्ट्रेषु एतदनुसारेण समस्तं न्या-
यकार्यं निरवाहयत् ॥ अस्मिंश्च ग्रन्थे—ऋणादान—निक्षेप—अस्वामि-
विक्रय—संभूय समुत्थान—दत्ताप्रदानिक—वेतनादान—संविद्व्यति-
क्रम—क्रयविक्रयानुशय—स्वामिपालविवाद—सीमाविवाद—दण्डपा-
रुष्य—वाक्पारुष्य—स्तेय—साहस—स्त्रीसङ्ग्रह—स्त्रीपुंभर्मविभाग—धूत-
आह्वय—इत्येतेषां विवादपदानां समीचीनतया निरूपणं कृतमस्ति ।
येषां सम्यक् विज्ञानमात्रेण समस्तन्यायाधीशकार्यं निर्वोदुं शक्-
न्ते लोकाः । स एष ग्रन्थः विस्तरशः समुद्दिष्टनानामुनिवचन-
पटलालङ्कृतः सम्प्रतीह भारते मण्डलेऽप्रचारतिमिरे गर्तनिप-
तित इवैकान्तकोणनिपतितोऽकिञ्चित्स्वरः संवृत्त आसीत् । अथ
कदाचिदेकदाहं वार्तासंविबर्द्धयिष्या विषयान्तरेषु सञ्चरन्त्यह-
च्छया (लाहोर) लवपुरीं प्रत्यगच्छं, तत्र च श्रीरणजितसिंहो-
पाध्याय—श्रीपण्डितवर्यमधुसूदनपण्डितसेवहीत—‘मधुसूद-

नपुस्तकालया' ध्यक्षैः पण्डितज्वालाप्रतादैः सकल-
 लोकानुजिघृक्षया प्राक्तनविद्वद्वरसरस्वतीपुनरुज्जिजीविषया च
 तद्विरचितोऽयमपूर्वग्रन्थः समुद्रय प्रकटीकरणाय मत्समीपे
 दत्तः । सोऽयं मया स्वकीये—“श्रीविष्णुश्वराख्ये ”मुद्रणालये
 समुद्राप्य राजकार्यनिर्वाहकाणां स्वकीयानादिपारम्पर्यागतघ-
 र्मतत्त्वजिज्ञामूर्तां च सज्जनानां अखण्डं प्रमोद विधत्तांतमाम् ।
 इत्यभ्यर्थये.

श्रीकृष्णदासात्मजः
 गङ्गाविष्णुः, क्षेमराजश्च

॥ श्रीः ॥

अथ विवादार्णवसेतोः विषयानुक्रमणिका.

विषयः-	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
अयर्णादानविवादपदं	१	१
अष्टादशविवादपदानि	११	२
देयादेयादिभेदात्सप्तविषमृणं	११	१९
अदेयस्त्रीदासबालादिभ्यः	१	१९
अपवृद्धिः	३	९
संबन्धकर्णेमात्स्यशीतितमभागोद्यद्विः	११	८
सप्ततिभूकेत्वृणेषाष्टमभागकोऽशोतितमभागोद्यद्विस्तद्वि-		
मयरहितर्णोद्विकंशतं	४	२
वाह्याणादिक्रमेणद्वित्रिचतुःपञ्चकवृद्धिविकल्पः	११	११
वृद्धिग्रहणवैयर्थ्यस्यधर्मइतरेषामापद्धर्मः	११	१८
द्विगुणीभूतंपरतो नववर्द्धते	९	४
चक्रवृद्ध्यादिचतुर्विधवृद्धिलक्षणानि	११	९
शास्त्रविहितवृद्धेरधिकावृद्धिरधमर्णेनापद्यंगीकृताकारि-		
तावृद्धिरुच्यतेसादेया बलात्कारकारितातुनदेया	६	७
संबन्धकमृणमधमर्णप्रपौत्रेणापिदेयं	७	१०
आधावृणतोहैगुण्येपिसेत्राद्याधिभोगरूपावृद्धिर्भवत्येव	११	१२
वृद्धिमपरिकल्प्यगृहीतमृणंयाचितोऽधमर्णो न दानोमा-		
सत्रपादूर्ध्ववृद्धिदाप्यः	११	१७
पण्यंगृहीत्वामूल्यादानेत्त्वतुत्रयादुपरिवृद्धिः	११	२२
प्रीत्यादत्तेत्वृणेष्वकृतवृद्धिकेयाचनात्पूर्ववृद्धिः कृतेया-		
चनेषणासोपरिवृद्धिः	८	१०
मिनाछलादिनाकार्यगौरवेणदेशांतरगमनादौतुक्त्सरो-		
त्तरवृद्धिः	९	३

विषयानुक्रमणिका.

२

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

दुग्धादीनांपंचगुणावृद्धिवृत्तस्याष्टगुणा	१०	१०
वस्त्रादौत्रिगुणावृद्धिः	११	१३
स्त्रीपशूनांसंततिवृद्धिः शाकादौपंचगुणा	११	२१
लवणस्याष्टगुणावृद्धी रसानांत्रिगुणा	११	२
तुलावृत्तमष्टगुणं सुवर्णादिभिन्नं	११	५
तृणकाष्ठादौकदापिगृद्धिः	११	८
पण्यमूल्यादावुभाभ्यामस्वीकृतायांवृद्धौनभवतिगृद्धिः	१३	१५
प्रीत्याभर्तुपुत्रादिगृहीतस्यस्त्रीधनस्यनगृद्धिः	१४	४
दित्सतोऽधमर्णादुत्तमर्णेनागृहीतस्यनगृद्धिरेवंशुल्कादा-				
वपि	११	१६
अधाधिविधिः	१५	७
आधिर्धनिनारक्षणीयोहानौतदीयहानिः	११	१५
अनिच्छतो जंगामाधेर्भोगेऽर्द्धगृद्धिहानिरसकृद्भोगे सर्ववृ-				
द्धिहानिः	१६	३
स्वापराधमंतरेणदैवरानोपहतमाधिमुत्तमर्णोदद्यान्नोचे				
न्मूलहानिः	११	९
ज्ञातिसंबंधिमुद्धत्सु संबंधकमृणोदयं	११	१७
बहुभिर्दत्तमृणसर्वैरुद्ग्राहणीयंतत्रयत्नमकुर्वाणस्यलाभ-				
हानिः	११	२२
बहुपुत्रीजवापिपुयदीययत्नशैथिल्यात्सेत्रेशस्यहानिः				
सातेनैवसोदय्या	१७	१
उत्तमर्णदोषादृणादधिकमूल्यआधिर्नष्टश्चेत्सलामादृणा-				
दतिरिक्तमंशमुत्तमर्णोदापनीयः	११	५
अकृतेकालनियमेयदर्शशोधयित्वाऽधमर्णआधिप्रार्थयते				
तदैवसधनितामोक्तव्यस्तदमोचनेचौरवद्वंद्वः	११	१२
अधाधिसिद्धिः	११	२२
आधोऽकृतस्यनियमितकालात्ययमंतरेणोत्तमर्णेनविक्र-				
यादिनकर्तव्यं	११	२३

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

एकस्यक्षेत्रादेरुभयत्राधीकरणेपूर्वप्रमाणमाधातुश्चौरव-				
दंडः	१८ १४
गोचर्मामितायाभूेरुभयत्राधीकरणेवधोदंडो न्यूनदश-				
सुवर्णानि एकनरभोग्यशस्यनिष्पादिकामूर्गोचर्म-				
मिता	१७
पौर्वापर्यसंदेहयस्यबलात्कारमंतरेणभोगःप्रमीयतेतेनै-				
वाधिर्ग्राह्यः	२३
समकालश्चेत्समानउभयोर्भोगस्तदोभाम्यांविभज्याधि-				
ग्राह्यः	१९ ३
आध्यादिनिर्णयेसाक्षितोलेख्यबलवत्	१७
यदात्वेकत्रनामाचोदितमाधीकृतमन्यत्रातयामृतंतदाय-				
त्रनामचिह्नितकृतंतस्यैवाधिः	२० १
आधिमध्येबलादधिकस्यक्षेत्रादेःप्रवेशयितापूर्वसाहसं				
दंध्यआधातात्पृणमदत्वापितलमते	६
अथप्रतिभूविधिः	११
दर्शनप्रत्ययदानार्पणनिमित्तभेदाश्चतुर्विधःप्रतिभूः	१३
प्रतिभूभेदेनव्यवस्थाभेदाः	२२
दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवैप्रतिज्ञातार्थानिर्वाहितरुनदाप्यौनतु				
तदभावेतत्पुत्रादयो दानार्पणप्रतिभूवोस्तुपुत्रादयोऽ-				
पिदापनीयाविनादैवादिविग्रम्	२१ ४
दर्शनावाधिमातिक्रम्याधमर्णस्यमरणादौजातेपिदर्शन-				
प्रतिभूदापनीयः	१२
बंधकं गृहीत्वाचेत्प्रतिभूस्तदादर्शनप्रतिभूवःपुत्रोपितत्र				
दापनीयः	१८
पितामहस्यसकलमृगं पौत्रेण निष्कलं देयं पितुः प्रतिमा-				
व्यागतमृगं पुत्रेण निष्कलं देयं न तु पौत्रप्रपौत्राभ्यां	२३
बहवः प्रतिभूवोऽशानुसारेण दापनीयाः	२२ ४
पलायितस्याधमर्णस्यान्वेष्टनायपसोमासः सार्द्धमासो				

विषयानुक्रमणिका

४

विषयाः—

पृष्ठप्र. पङ्क्तिः

वाकालःप्रतिभुवेदेयः ११

उत्तमर्णपीडितेनप्रतिमुवादत्तधनंत्रिपक्षतोऽर्वाक्नि-

ष्कलंपरतोद्विगुणंदापनीयोऽधमर्णः.... २३ ३

समर्थःप्रतिभूग्राह्यःमित्रादयोनप्रतिभुवः.... १६

अथर्णदानविधिः २४ १०

अकृतावधिकमृणंयाचमानापैवोत्तमर्णयिदेयं १४

सावधिकमृणमवधौपूर्णदेयं १७

प्रोषितादिपितृकपुत्रैर्यथांशमृणंशोष्यं २१

पुत्राभावेपौत्रैर्देयं २१ ३

भोग्याधिमकृत्वाप्रपितामहादिभिःकृतमृणंपौत्रादि-

भिर्नदेयं कृतेतादृशाधौदेयमेव १०

प्रोषितेपित्रादावर्वाक्विंशतिवर्षतो नदेयमृणं २१

असाध्यत्वेनावधृतेरोगेपुनरागमनसंभावनारहितप्रवासे

चततोऽर्वागपिपुत्रादिनादेयं २६ ९

अन्येनसार्द्धमेकच्छाययापितृकृतमृणंतस्यान्यस्याभावेपि-

तरिचप्रोषितेपुत्रेणसर्वदेयंमृतेपितरिपित्रंशमात्रंदेयं १०

अविभक्तैरेकमत्याकृतमृणमेकोप्यवशिष्टोदाप्यःपितृक-

र्णेष्वेवविभक्तास्तुयथांशंदाप्याःअविभक्तानामेकेना-

पिकुटुंबार्थंकृतमृणंतस्मिन्मृतेप्रोषितेवावशिष्टैर्देयं. २७ ३

साधारणकुटुंबार्थंकृतमृणंविभक्तैरपिदेयं १६

गृहिकुटुंबार्थमन्यैरपिकृतमृणंगृहिणादेयं २०

पितृकृतमृणमप्राप्तव्यवहारैर्नदेयंकालेदेयं २८ २

पुत्रकृतमृणंपित्रास्वौकृतचेदेयमन्यथानदेयं ७

पितृकृतमपिप्रातिभाव्यवृथादानाद्वर्णनदेयं १४

कामक्रोधादिनाप्रतिश्रुतंपुत्रो नदाप्यः २२

पितुदंडशुल्कतच्छेषान्पुत्रो नदाप्यः २९ ८

पतिपुत्रकृतमृणंस्त्रीनदाप्यास्त्रीकृतंचानापदिपतिपुत्रौ नदा-

पनीयौगोपादिजातिषुतुदाप्यावेव १४

विषयाः-

पृथग्. पङ्क्तिः

स्त्रियाः प्राधान्ये तत्कृतमृणं सर्वजातिपुपतिपुत्रौदापनीयौ	३०	७
भर्तृकृतमृणं स्वांगीकृतं भर्त्रा सहैव कृतं च यदङ्गं यच्च पुत्रेण स-		
हतन् स्त्रीदाप्या
मरणप्रवासाद्यनुमुखेन भर्त्राय दण्डानमङ्गीकारिता तन्		
स्त्रीदाप्या यदि भर्तृधनेन जीवति
देशोत्तरगता धनक्रीता क्षुदाद्यभिभूता सती तवाहमि-		
ति च या वृणोते सा चतुर्थी स्वरिणी कन्याऽक्षतयो-		
निः पाणिग्रहणमाप्ता प्रथमा पुनर्भूस्तयोर्ग्रीहीता पूर्व-		
पतिकृतमृणं दापनीयः
निर्धनानपत्यशौडिकादिकृतमृणं तदीययोऽपि दुपभोक्तारो		
दाप्याः रुयधीनवृत्तिष्वन्यत्राप्येवं
दीर्घप्रवासिप्रभृतिभिरनपत्यैः कृतमृणं तदीयद्रव्यसहित-		
तदीयस्त्रीसंग्राहको दाप्यो न तु शब्दं
ब्राह्मणस्योत्तमर्णस्याभावे तदीयमृणं तदीयसकुल्यादिसं-		
न्धिभ्यो दद्यात्तदभावे द्विजातिभ्यस्तदभावे जलेनि-		
क्षिपेत् । क्षेत्रादेस्तादृशधने राजा स्वामी
अथोद्ग्राहणविधिः
सामादिभिरुपाधैरधमर्णतो धनमुद्ग्राह्यं
अधमर्णस्य धनान्तरमव रुध्यच्छलेन बलात्कारेण पुत्रदा-		
रादिनिरोधेन चोद्ग्राह्यं
राजस्वामिविप्रादिभ्यः साम्नैवोद्ग्राह्यं
अमित्रेभ्यो दायादेभ्यश्च छलेनोद्ग्राह्यं
वाणिगादिभ्यो देशाचारानुसारेणोद्ग्राह्यं
तृष्टेभ्यः पीडयोद्ग्राह्यं
विप्रेतरनिर्धनमधमर्णकर्मकारयेत्
ब्राह्मणस्तु यथासंभवं शनैर्दापनीयः
पूर्वमनङ्गीकारितं निर्दितं कारयन्नृत्तमर्णः पूर्वसाहसं द्रवनी-		
योऽधमर्णस्तु भ्रष्टान्मुच्यते

विषयानुक्रमिका.

६

विषयः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

परमार्थदिप्तामृणंदातुमसमर्थोऽधमर्णश्चक्रद्वयाधार-		
येत्	२२
नष्टेऽधमर्णे उत्तमर्णस्तदीयमाधिद्रव्यमादायसत्तासि-		
कं विक्रीपस्वधनं सोदयंगृहीत	२६ ९
अधमर्णो गीकृतमृणं साधयितुमुपायं प्रयुञ्जान उत्तमर्णो रा-		
ज्ञाननिवार्यः	१९
बलादिना साव्यमानोऽधमर्णो यदि राज्ञे निवेदयेत्तदा सर्व-		
ज्य उत्तमर्णस्य धनं दाप्यश्च	३७ १
विप्रतिपक्षे न्यायवादीनां सेव्यस्तमना सेव्यमासेधयन्-		
दंडयः	७
धनवानधमर्णो विभावितो मूलधनात् द्विगुणं दंडनीयः उ-		
त्तमर्णः पराजितोऽप्येवं	३८ ९
गुणजातिशक्त्यपेक्षया काचिद्विशंशो दंडः	१९
अल्पधनस्य त्वादी विमते पश्चादनुमते शते पंचकं पश्चा-		
दापि विमते प्रमिते दशकं दंडः	१६
प्राप्तार्थं उत्तमर्णो विंशतितमांशं राज्ञे दद्यात्	३९ ४
नानर्णसमवाये पूर्वकृतमग्रतो देयं	७
रानश्रोत्रिययोः पुरतः कृतमप्यग्रतो देयं	८
एकाहकृतनानर्णसमवाये समं सर्वं	९
ऋणमादाय यत्क्रीतमन्यद्रव्याभावे तदुत्तमर्णाय देयं	११
ऋणं दत्वा लेख्यं पाठयेत् पत्रांतरं च शुद्धयेत् कुर्यात् सासि-		
मटणं सत्तासिकं देयं	१४
सकलमृणं दातुमसमर्थोऽधमर्णः किंचित् किंचिदत्वा ले-		
ख्येष्टे लिखेद्धनीतुमयैतावत्प्राप्तमितितत्पत्र- ष्टे त्वहस्ते न लिखेत् लेख्याभावे पत्रांतरं लेख्यं	१७
तत्र पत्रांतराले खनेऽधमर्णस्य तद्धनं शब्दिर्भवति	४० ९
अथ दायभागः	१३
दायभागांशब्दार्थः	१४

विवादार्णवसेतोः—

विषयाः—

वृष्टम्. पङ्क्तिः

मृतपतितोपरतस्पृहादीनांधनेप्रथमंपुत्रपौत्रप्रपौत्राअ- धिकारिणःक्रमेण	४१	१
मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोःस्वपितृपि- तामहमागानुसारीपुत्रेणसहसमोऽधिकारः	४२	२२
जीवात्पितृकपौत्रजीवात्पितामहकप्रपौत्रयोर्नाधिकारः	४२	१
प्रपौत्रांताभावेपत्न्यधिकारिणी	४३	३
मिश्रमतेविभक्तधनेपत्न्यधिकारिणीअविभक्तधनेतुभ्रातृत- त्सुतादयोऽधिकारिणोप्रासादिमात्रंपत्न्याः	४३	६
धर्मपरायणैवपत्न्यधिकारिणी	४३	७
पतिस्वर्गायगुणवद्विभेदोदानेपिपत्न्यधिकारिणी	४३	१६
वर्त्तनाशक्तावाधानविक्रययोरपितृदधिकारः	४३	२३
मृतेभर्तारपतिपक्षःस्त्रियाःप्रभुः	४३	३
सर्पिडपर्यताभावेपितृपक्षःप्रभुः	४३	६
कलौसनैवपत्नी	४३	८
पत्न्यभावेकुमारीधनाधिकारिणी	४३	१२
कुमार्यभावेऊढाधिकारिणी	४३	१७
कन्याजाताधिकारापरिणीतैवपरिणीतासत्यविद्यमान- पुत्रावायादिभृतातदुत्तरंतदीयभगिन्याःसंभावित- पुत्रायाःपुत्रवत्याश्चतुल्योऽधिकारोनतुतदीयमर्त्रा- दीनांतादृशभगिन्यसत्त्वेतदुत्तरधनिदायादाधिकारः	४४	१८
कुमार्यभावेपुत्रवत्याःसंभावितपुत्रायाश्चदुहितुस्तुल्यो- ऽधिकारस्तयोरेकतरामावेऽन्यतराधिकारिणी	४४	२१
वैद्यायाअपुत्रविधवायाश्चदुहितुर्नाधिकारस्तयोःपति- कुलेवर्त्तनासंभावेप्रासाच्छादनमात्रं	४४	११
पुत्रवत्याःसंभावितपुत्रायाश्चाभावेदौहित्राधिकारः	४५	१९
दौहित्रांताभावेपितातदमावेमाताधिकारिणी	४५	२
पित्रोरभावेभ्रातरोऽधिकारिणः	४५	६
तत्रप्रथमंसोदराधिकारस्ततोवैमात्रेयस्य	४५	११

विषयानुक्रमणिका.

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

सोदरस्यासंसृष्टस्यसंसृष्टवैमात्रेयस्यचसमोऽधिकारःसो-			
दरासोदरयोःसंसृष्टयोःसोदरोऽधिकारोसंसृष्टतद-			
न्यसोदरयोःसंसृष्टएवाधिकारी	४५	१५
अविभक्तस्थावरेपुसोदरासोदरौतुल्यौ।रोतिरेषाभ्रातृपुत्रे-			
ष्वपि	४६	१०
आत्रभावेसोदरभ्रातृपुत्रोधिकारी	४७	१४
तदभावेवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्तदभावेगोत्रजाः	४७	२०
तत्रादौभ्रातृपौत्रस्ततःपितृदौहित्रः	४७	२१
तदभावेपितामहस्तदभावेपितामही	४७	१
पितामह्यभावेपितृव्यस्ततस्तत्पुत्रपौत्रौक्रमेण	४७	१०
पितृव्यपौत्रांताभावेपितामहदौहित्रः	४७	१४
पितामहदौहित्रांताभावेप्रपितामहस्ततःप्रपितामहीततः			
पितामहभ्राताततःपितामहभ्रातृपुत्रस्ततःपितामह-			
भ्रातृपौत्रः	४७	२०
पितामहभ्रातृपौत्रांताभावेप्रपितामहदौहित्रः	४७	२३
प्रपितामहदौहित्रांताभावेमातामहस्ततोमातुलः	४८	२
मातुलभावेतत्पुत्रस्तदभावेमातुलपौत्रः	४८	११
मातुलपौत्रांताभावेस्वीयवृद्धप्रपौत्रस्तदभावेतत्पुत्रपौत्रौ			
तदभावेवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राःक्रमेण	४८	१०
तदभावेवृद्धप्रपितामहदौहित्रः	४८	१३
ततोऽतिवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्राःक्रमेण			
ततोऽत्यतिवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्रा-क-			
मेण	४८	१५
ततःसमानोदकाआत्मपितृमातृबांधवाःक्रमेण	४९	२०
पितृबांधवांताभावेआचार्यस्तदभावेवेदशिष्यः	४९	४
तदभावेसतीर्थस्तदभावेस्वग्रामस्थाःसगोत्राः	४९	७
ततस्तथाविधाःसमानप्रवराः	४९	९
तदभावेत्रैविद्यत्वादिगुणयुक्ताःस्वग्रामस्थाब्राह्मणाः	४९	१०

विषयः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
तदभावेशात्रियादिधनेराना	४९	११
ब्राह्मणधनेतुग्राह्यांतरस्थाअपेगुणवंतोब्राह्मणाः	५१	१२
अथवानप्रस्थयातिब्रह्मचारिणांवनभागेनः	५५	१८
नैष्ठिकब्रह्मचारिणोधनेआचार्योऽधिकारी	५५	१९
यतिधनेसच्छिष्यः	५५	२२
अथस्त्रीधनाधिकारिणः	५०	३
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणं	५५	५५
पितृमातृभृतृप्रातृदत्तविवाहमिसन्निधौलब्धंभायांतरक- रणायपूर्वभार्यायैदत्तंपारितोषिकंमातुलादिदत्तंगृहा- दिशिष्टिभर्तृभरणेनप्राप्तमुत्कोचधनलब्धनिध्यादि- कंअन्वाधेयादिपंचविधस्त्रीधनस्वरूपलक्षणनिरूप- णम्	५५	५६
अत्राच्छादनाभरणानिचस्त्रीधनानि	५२	५
कन्यायाइदंभग्नत्वित्युद्दिश्यवरायविवाहसमयेदत्तमन्य- दादत्तंचस्त्रीधनं	५५	१४
पितृमातृभर्तृकुलादन्यतोलब्धंचित्रकर्मसूत्रनिर्माणादि- नाचयदर्जिततत्तस्त्रीधनं तत्रभर्तुःस्वातंत्र्यं	५३	५
स्त्रीधनेपुत्रियाःस्वातंत्र्यं	५५	१५
भर्तृदत्तस्यावरोस्त्रियादानाद्यनधिकारोऽन्यदत्तत्वधि- कारःस्थावरेषु	५४	३
अन्यथायर्तनासामर्थ्येस्त्रीधनंभर्ताग्रहीतुमर्हति	५५	७
वर्तनसामर्थ्येतुमार्यानुमतिमंतरेणभर्तुर्नाधिकारःस्त्रीधन- ग्रहणेसुतादेरप्येवं	५५	१४
बलात्कारेणस्त्रीधनमाददानोभर्तृभृतृपितृप्रातृणामन्य- तमःसंवृद्धिकंदाप्यःअनुमत्यात्वाददानोऽवृद्धिकं दाप्यः	५५	१६
सधनश्रेतस्त्रीधनंगृहीत्वात्तामवज्ञाययद्यपरभार्यायारमते- तदाराज्ञाबलादापयितव्यः	५५	२०

विषयानुक्रमणिका.

१०

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अक्ताच्छादनादि भर्त्तायदिनददातितदास्वयमारु-			
प्यस्त्रियाग्रहीतव्यं	५४ २२
कुमारीधनेसोदरभ्राताधिकारीतदभावेमातामातुरभा-			
वेपितावरदत्ते तु वरः	५५ १२
यौतुकातिरिक्तस्त्रीधनेविवाहपूर्वापरकालिकापितृदत्ता-			
तिरिक्तेस्त्रीधनेचपुत्रकन्ययोस्तुल्योधिकारोविवा-			
हितदुहित्रेमानार्थकिंचिदेवदेयं	॥ २१
पुत्रकन्ययोरभावेतूदादुहितापुत्रवतीसंभावितपुत्रावतु-			
ल्याधिकारिणी	५६ १५
तादृशदुहित्रभावेपौत्रोऽधिकारीतदभावेदौहित्रःदौहि-			
त्राभावप्रपौत्रस्तदभावेसपत्नीपुत्रतत्पौत्रप्रपौत्राःक्र-			
मेणाधिकारिणः	५७ १७
ततोर्वंध्यायाअपतिपुत्रायाश्चदुहितस्तुल्योऽधिकारः....			॥ ६
तदभावेब्राह्मादिविवाहपंचकविवाहितायाधनेभर्तृभ्रातृ-			
पितृणांक्रमशोऽधिकाराःआसुरादित्रिकलब्धेयौतु-			
कवत्	॥ ११
विवाहकालेतत्पूर्वापरकालयोर्वास्त्रियैयद्धनं पित्रादत्तं त-			
द्धनेप्रथमकुमार्यास्ततःपुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्त-			
तोर्वंध्याविधवयोस्ततःपुत्रादेर्यौतुकांतरेइवाधिकारः			
कालांतरोपितृदत्तेष्वेवं	॥ १४
यौतुकधनेसत्यपिपुत्रदुहितरोऽधिकारिण्यः	५८ १
तत्रादाववाद्दत्तायास्ततोवाद्दत्तायास्ततःपुत्रवतीसंभा-			
वितपुत्रयोरधिकारस्ततोर्वंध्याविधवयोः	॥ २
अवाद्दत्तामातृधनेजाताधिकारापरिणीतार्वंध्यात्वेनाव-			
धृतापुत्रमनुत्पाद्यवामृताचेत्तदीयधनेमातृतःसंक्रो-			
तेतद्गगिन्योःपुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्तदभावेर्वंध्या-			
विधवयोरप्यधिकारोनभर्तुः	॥ १७
दुहित्रभावेपुत्रस्तदभावेदौहित्रः	॥ २३

यिषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

दौहित्राभावेपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रतत्पौत्रप्रपौत्राः	९९	६
सपत्नीप्रपौत्रांताभावेब्राह्मादिविवाहपंचकलब्धयौतुक- धनेभर्ताधिकारी	११	१९
अथब्राह्मादिविवाहस्वरूपाणि	११	२०
भर्तुरभावेभ्रातासकलविवाहलब्धाधिकारी	६०	९
भ्रातुरभावेमातापितरौक्रमेणाधिकारिणौ	११	१९
आसुरराक्षसपैशाचविवाहत्रयलब्धेतुजीवत्यपिभर्तरि माताधिकारिणीततःपिताततोभ्रातातदभावेभर्ताधि- कारी	११	१९
ब्राह्मादिविवाहपंचकलब्धयौतुकधनेपुपितृपर्य्यंताभावे आसुरादिविवाहत्रयलब्धयौतुकधनेपुभर्तृपर्य्यंता- भावेदेवरस्तदभावेदेवरपुत्रस्तदभावेस्वभगिनीपुत्रभर्तृ- भागिनेयस्वभ्रातृपुत्रजामातरःक्रमेण	६१	६
जामातृपर्य्यंताभावेभ्रशुरादेरानंतस्यक्रमेणसर्पिडाअ- धिकारिणस्ततोऽधस्तनसकुल्योर्ध्वतनसकुल्यसमानो- दकसगोत्रसमप्रवराः	६२	११
समप्रवरांताभावेब्राह्मणीधनेस्वग्रामस्थश्रोत्रियादिःक्षत्रि- यादिधनेराजाधिकारी	११	१९
अथविभागानधिकारिणः	११	१६
स्त्रीवपतितजन्माधजन्मबीधरोन्मत्तजडमूकनिर्निद्रिय- पितृद्विष्टपंडोपपातक्यपपात्रितविकर्मस्थपतित- पुत्राचिकित्सरोगार्त्तकुष्ठिशस्त्रशौर्य्यादिरहितत- पोविज्ञानवर्जिताचारहीर्नालिंगिप्रव्रजित्तान्यायो- पार्जितवित्तपंग्वक्रमोदासुतसगोत्रनियोगोत्पन्नाअ- नधिकारिणः	११	१९
एषुपतितानिर्निद्रानांभक्तादिदेयं जन्मांधादिमुतानिर्दो- षाश्चेदधिकारिणः	६३	४
स्त्रीवल्लक्षणं	६४	४

विषयः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

अक्रमोदायामपिसवर्णेनपारेणेत्रोत्पादितः क्रमोदायाम-			
सवर्णोत्पादितोऽप्यधिकारी	६४	१८
अवादीनांकन्याविवाहपथ्यंतर्गतव्याः	६५	४
अपुत्रायोषितश्रांशदीनांसाधुवृत्तयश्चेद्वर्तव्यायादितुभ-			
र्तुप्रतिकूलव्याभिचारिण्योवातदानिर्वास्याः	७	
अथविभाज्याविभाज्यनिरूपणं	११	
पितृपितामहोपार्जितंसाधारणसंबन्धेनसाधारणव्यापारे-			
णसाधारणधनोपवातेनार्जितं चविभाज्यं	१२	
साधारणधनोपवातादिनार्जितेऽर्भकस्यभागद्वयमितरे-			
पामेकैकांशत्वं	१८	
साधारणधनोपवातेयस्यापदंशोपवातन्तस्यतदनुसा-			
रेणभागकल्पना	६६	७
साधारणधनोपवातेविनाविद्यालब्धधनेसमविद्याधिकावि-			
द्ययोरैकांशत्वंन्यूनविद्यावेद्ययोर्नाशः	९	
पितृपितामहापितृव्यभ्रात्रादिभ्यः प्राप्तविद्यालब्धधनेन्यून-			
विद्याविद्ययोरप्येकैकांशः	१७	
विद्यामभ्यस्यतः कुटुंबपोषकस्यभ्रातृभ्रातृद्विद्यानितधनेमू-			
र्तस्याप्येकोऽङ्गः	६७	९
विद्याधनप्रतिज्ञापूर्वकं नादेनयादिनालब्धं	९	
शिष्यादार्त्तियमोयनमानाल्लब्धविद्याप्रकाशेनप्रतिप्र-			
हाल्लब्धं शिल्पविद्यामुक्त्वा नारादिभिरल्लब्धं चूने प-			
रं निर्मित्यल्लब्धं नाविद्याधनं	११	
परभक्तोपयोगेनपितृपितृव्याद्यनिरिक्तान्प्राप्तथाविद्य-			
याल्लब्धमेवविद्याधनं	६८	१२
पितृद्वयोपगतनपुत्रार्जितधनेपितुरंशद्वयमर्भकस्याप्यंश-			
द्वयमितरेममांशिनः साधारणधनानुपपानेनपितुरं-			
शद्वयमर्भकस्यतावदेनेनेऽनांशिनः	१७	
तत्रदायभागलन्मनेगुणस्त पितुरंशनिर्गुणस्यांशद्वयं	२०	

विषयाः—

• पृष्ठम्. पङ्क्तिः

यद्यस्यप्रयोजनाहं पुस्तकार्थं पितृद्रव्यांतरसत्त्वेतन्मूर्खा-					
दिभिः सहनविभजनीयं द्रव्यांतरासत्त्वे त्वं शानुसारे-					
णमूल्यं देयं	॥	२३
शौर्यधनं भार्याधनं पितृप्रसादलब्धधनं साधारणधनोप-					
धातं विनार्जितमेवमादीन्यविभाज्यानि	६९				६
यास्मिन्वास्तुनियेन यद्गृहादिकृतं तस्यैवापरेण चेतथाकृ-					
तं रूपवाप्यादिकं च न विभाज्यम्	७०				४
भूमिव्यतिरिक्तं पितृकं नष्टमुद्धरन् पुत्रैर्न विभजेद्यदितत्र न					
साधारणधनव्ययः	॥				१७
पूर्वनप्राया भूमेर्दायादानुमत्योद्धर्तातुरीयमंशं गृहीत्वाऽ-					
वशिष्टस्य यथाभागं गृणीयात्	७१				६
अथ पितृकृतविभागनिरूपणं	॥				८
पित्रा स्वयमुपार्जितस्य तदिच्छयैव विभागः	॥				९
पैतामहधने तु स्वेच्छयान्यूनानाधिकविभागः पित्रानकल्प-					
नीयः,	॥				१०
अल्पं पुत्रेभ्यो विभज्य बहुस्वयमादद्यादित्यपि पितरः	॥				१४
यदितुस्वगृहीतं धनं व्ययादिनापगच्छेत्तदा पुत्रेभ्यो जीवना-					
र्थमाददीत	॥				१६
यदि कस्मैचित् पुत्राय पिता भक्तत्वं बहुषोप्यत्वादिगुणयो-					
गेनाधिकमंशं ददाति तदा सोऽपि धर्मः	॥				१८
व्याध्यादिना कुलितचित्तस्य न्यूनानाधिकदाने प्रभुत्वाभावः ७२					९
पैतामहस्य स्थावरस्यान्यैर्दत्तस्य पित्रोर्दत्तस्य स्वार्जितवु-					
द्ध्यास्वेच्छयान्यूनानाधिकविभजनेन प्रभुत्वं पितुः	॥				२०
अथ पितृकृतपैतामहधनविभागः	७३				१
मातृरजोनिवृत्तिसहकृती पात्रेच्छया पैतामहधनविभागः ॥					२
पितामहधनविभागे पितुरंशद्वयं	॥				१६
भक्तत्वादिगुणयोगित्वेऽपि पैतामहं स्थावरमाकरादीनि-					
यतलभ्यं राजादिदत्तं द्विपदधनं च स्वेच्छयान्यूनानाधि-					

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

कतयानविभजनीयं	७३	२२
भूम्यादित्रितयभिन्नानामुवर्णादीनांकुटुंबवर्तनाविरोधि- दानादौपेतुःस्वाच्छर्द्यर्थार्कचित्स्थावरदानादा- वप्येवं	७४	१६
विभागानंतरजातस्यैवपितृगृहीतभागेऽधिकारोभ्रातृ- भागेतुतस्यनाधिकारः	७४	२०
विभागोत्तरंविभक्तेनकेनचित्पुत्रेणसंसृष्टश्चेत्पितातदा विभक्तजस्यसंसृष्टेनसहविभागः	७५	६
तत्रापिविभक्तेनपित्रासाधारणधनव्ययमंतरेणचयदर्शन- तंतत्रविभक्तजस्यैवाधिकारोनेतरस्यसंसृष्टस्यापि	७५	९
विभक्तेनपित्रायदृणादिरुतंतद्विभक्तेनदेयं	७५	१७
संसृष्टसाधारण्येनरुतमृणंतुसंसृष्टविभक्तजाम्यांपरि- शोधनीयम्	७५	२०
अविज्ञाताविद्यमानगर्भायांमातरियदिपुत्राविभक्तास्त- दाविभक्तजायपूर्वविभक्तैर्भ्रातृभिःसर्वमेकीरुत्यपु- नर्विभज्यतदंशोदेयः	७५	२३
मृतपितृकाणांबहूनामपिस्वापित्रंशानुसारेणपैतामहध- नेऽधिकारः:.....	७६	१९
सवर्णभ्रातृणांज्येष्ठस्यभक्तत्वादिगुणयोगरुतोर्विशो- द्धारसहितोभागोऽतथाभूतस्यज्येष्ठस्यापिनोद्धारः..	७७	१
स्वयोग्यतयानीवत्पैतृकधनभागंयोनेच्छतिसर्कचिद- त्वानिर्दायःकार्यः	७७	१६
पित्रादिरुतमृणंपरिशोध्यविभजनीयमुत्तमर्णानुमताव- परिशोध्यापिपुत्रेणभ्रात्राबहुषोप्यत्वादिनाधिकं- शेभुक्तेषुभुक्तांशोविभागमध्येनप्रवेशनीयःशिष्ट- मेवविभाज्यं	७८	२०
असंस्कृतभ्रातृसंस्कारःपैत्रकधनेनकार्यः	७८	१३
पितृपुत्रपरतेमातुरनुमत्याविभागेकियमाणेपुत्रसमएव-		

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

शोमात्रेदेयः प्राप्तस्त्रीधनयैत्वर्द्ध	७८	१७
द्वितीयविवाहार्थिनाप्रथमस्त्रियैपारितोषिकंदेयं द्वितीयायै-		
देयस्यसमंप्राप्तस्त्रीधनयैत्वर्द्ध	११	२३
अपुत्राविमातरोपिपुत्रतुल्यांशाः पितामहीसपत्न्यपितृधा-		
विधापौत्रसमांशा	७९	१०
अथसंसृष्टधनविभागः	११	१९
विभक्तस्यपितृभ्रातृपितृव्यान्यतमेनपुनरेकगृहिरूपणा-		
वस्थानंसंसर्गः पित्रादिभिन्नेनतुनसंसर्गः	११	२१
संसृष्टानांपुनर्विभागेज्येष्ठस्यविंशोद्धारोदेयः	८०	९
संसृष्टानांयेनविद्याशौर्यादिनाधिकमार्जितंपुनर्विभागेत-		
स्यांशद्वयः	११	१८
अथविभागानंतरमागतस्यविभागः	८१	१९
प्रोपितस्यतद्वंश्यस्यवाआगतस्यविभक्तैरविभक्तैर्वाभ्रा-		
त्रादिभिर्यथाशास्त्रमंशोदेयः	११	१७
एकमातृकयोर्विभिन्नपितृकयोस्वस्वपितृदायभागित्वंन-		
तुसमानांशित्वं	८२	१२
तथाविधपुत्रान्ध्यामातृधनविभागेपिस्वस्वपितृदत्तानुसा-		
रेणप्राप्तं मात्रास्वयमार्जितेसमांश	११	१८
अविभक्तस्थावरेपुसर्वेषांदायादानामनुमतिमन्तरेणैकेन		
कृतंदुर्वृत्तपुरुषादिगोचरंस्वांशदानमपिनधार्मिकं-		
किंतुनासिद्धं	११	२०
आपदिकुटुंबभरणार्थधर्मार्थचक्रियमाणंस्वांशदानादे-		
नाधार्मिकमपि	८४	१
अथदत्तकौरसयोर्विभागव्यवस्था	११	६
औरमेनदत्तकानांविभागेऔरसस्यद्वयंशित्वं	११	७
हीनगणान्मुदत्तकाग्रामादिमात्रभागिनः	११	१३
अथनिन्दुतस्यपश्चादवगतस्यविभागः	११	२१
विभागकालेनिन्दुतस्यपश्चादवगतस्यपूर्ववादिभागो नत्वपह-		

विषयानुक्रमिका.

१६

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

तुरनंशित्वमल्पांशित्वंवानवातदनुरोधेनविभक्ताना-

मपिद्वव्याणांपुनर्विभागः ८४ २३

देशाचारादिभेदेनापिविभागकल्पना ८६ ७

अपन्हृतमपह्वीसामादिनादाप्योनतुबलात् १३

अथवृत्तविभागसंदेहेनिर्णयः १९

साक्षिभोगलिखितौर्विभागोनिर्णयः २१

तत्रप्रथमसर्पिडाः साक्षिणस्तदभावसंबन्धिनः ८७ ९

एधकूपाकादिनापिविभागोनिर्णयः ११

अथभुक्तिः २०

विवादमकुर्वाणस्यस्वामिनः समक्षंपरेणभुज्यमानायाभू-

मेर्विशतिवर्षात्तरंस्वत्वहानिः सुवर्णादिधनस्यत्था-

विषदशवर्षभोगेनस्वत्वहानिः १३

विशतिवर्षतः प्राक्शस्यादावेवस्वत्वंनतुभूमावेवंगवा-

दिधनेपिदशवर्षतः प्राक्क्षीरादावेवस्वत्वंनगवा-

दौतत्तत्कालमध्येतदीयनाशकभोगादौचौख्यं ८९ ९

आध्यादौतथाविधभोगान्नस्वत्वहानिः १६

जडधनेबालधनेप्रीत्याभोगार्थमर्पितेराजधनेस्त्रीधनेश्रो-

त्रियधनेचनतादृशभोगात्स्वत्वहानिः १८

द्वारमार्गजलमार्गादिपुभोगोवलवत्प्रमाणं. ९० ९

भूम्यादौलेख्यपूर्वपुरुषक्रमागतभिन्नाशोगाद्वलवन् क्र-

मागतभोगोलेख्याद्वलवान् सचप्रपितामहेनभुक्तव-

ताविनातत्पुत्रेणेतनवविनातत्पुत्रेणकृतेभोगेभसति साक्षि-

लेख्यादिप्रमाणोपन्यासः क्रयादिकतुराभियुक्त-

स्यावश्यकोननुसतिभोगेनत्सुतादीनामभियोगोत्तरं

अल्पायाअपिभुक्तेरसत्त्वेलेख्यदुर्वलमेवतन्मरणेतु-

सुतादीनामपिक्रयादिप्रमाणोपन्यासआवश्यकः ९१ ३

एकस्मिन्त्रिपयेरुतानामाधिविक्रयदानानां पीर्वापर्य-

संदेहेन्निभिर्विमज्यतद्वस्तुग्राह्यं १९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

असमक्षभोगेष्ट्यावर्षैः स्वत्वहानिः	९२	३
स्त्रीधनराजधनयोरकारणभोगेत्रैपुरुषपिकेपिनस्वत्वहा- निर्भोक्तारश्चौरवद्वन्दीयाः	११	१६
अथभुक्तिस्वत्वापवादः	९३	१
सुदृढंभुसकुल्यानामस्वाभिनांभोगाज्ञामातृश्रोत्रियरा- जामात्यानांभोगाच्चनहीयतेस्वत्वं	९३	३
अथव्यवहारदर्शनं	११	१२
व्यवहारपदलक्षणं	११	१४
राज्ञास्वयंविवादोस्थापनंनकार्यं	११	१८
प्राड्विकलक्षणं	११	२२
प्राड्विकामात्यपुरोहितविद्वद्ब्राह्मणैःसहितोराजाव्य- वहारान्पश्येदशक्तौविद्वांसंब्राह्मणनियुंजीत	९४	८
सर्वधोत्कृष्टगुणविमालभेशास्वज्ञं जातिमात्रेणब्राह्म- णमपिनियुंजीतनतुशूद्रमतिभिपुणमपि	११	१३
तथाविद्यब्राह्मणामावेक्षत्रियंतदभाववैश्यमपिशस्वज्ञं नियुंजीत	११	२२
वैदिकादिकम्भोपदेष्टाशूद्रःसूक्तणीच्छिच्चाद्देसहस्रदंड- नीयः	९५	३
अनियुक्तेनापिशस्वज्ञेनसमायांकार्याकार्येवाच्ये	११	१०
सम्यैरवश्यंधर्माधर्मोक्तव्यौ	११	१३
श्रुताध्ययनादियुक्ताःसमासदःकर्तव्याः	११	१६
दिवसस्याद्ययामार्द्धत्यक्त्वासांर्द्धयामोदिनार्द्धांतोव्यव- हारदर्शनसमयः	९६	२
दुर्व्यवहारदर्शनेतदधीनाधर्मोराज्ञःपादःकर्तुःपादोभि- ध्यावादिसाक्षिण.पादःसमासदांपादः	११	८
निद्रार्होर्षीचेत्सम्यग्व्यवहारदर्शनेननिघतेतदाराजा- दीनानंभार्पणार्पत्वन्यायवादिनएव	११	१०
गम्याधिकारोडासएवार्धनपूर्णनिवेदनमात्रेण	११	२२

विषयानुक्रमणिका.

१८

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

समापतेः कर्त्तव्यं

९७ ६

यादिप्रतिवादिनोऽप्रतिभूर्निर्तदङ्घनादिदानेसमर्थोऽप्रा-

ह्यस्तदभावेतुदङ्घुल्याधिग्राहः

११ ६

प्रतिभूरहितोरानुरूपराशितोदिनतिरानपुरुषाग्यवेतनं

दाप्यः

११ १०

स्वयंविवादाशक्तौप्रतिनिधिनानिवेदयेत्

११ ११

मनुष्यमारणादिपुत्रप्रतिनिधिर्नग्राहः

११ ११

कुलस्त्रीबालेभ्यस्तज्जडात्तानांवांधवोऽनियुक्तोभृतकोवावि-

वदेत्

९८ ४

वादिप्रतिवादिनोरसंबन्धनियुक्तोविवदन्द्दनीयः

११ ७

विवाहोद्यतरोगार्तादयस्तत्काले नोत्तमर्णेनासेव्यानि-

वेदिताराज्ञानाकारणीयाश्च

११ ११

अभियोगोत्तरमदत्त्वाप्रतिवादीवादिनंप्रत्याभियोगात्तरं

नकुर्यात्कुप्याच्चैर्दङ्घनीयोऽपि

११ १३

कलहेशस्त्रादिप्रहारेऽभियुक्तेभ्योऽभियोगंकुर्यादहम्-

नेनपूर्वमाकृष्टस्ताडितोवेतिनतेनापराधः

९९ ८

आकृष्टाक्रोशने ताडितस्यप्रतिताडने पलायनादिना

आत्मरक्षणसंभवेसत्याततायिकधेचनापराधःअ-

भिविपदादयआततायिनः

११ १६

पूर्वापेक्षयापरस्याधिकवान्पारुष्यादावपिदंडोऽस्त्वः

१०१ २०

मुगपत्पारुष्यादिप्रवृत्तयोऽसमानोदंडः

११ २३

मनुष्यमारणादिपुत्रस्यपुत्रोत्तरंदापयेत्

१०२ ६

अत्रगल्मनयावक्तुमसमर्थेप्रतिवादिनिकालोऽपेक्षणी-

योऽपि

११ १५

रानदैवदोषेणाज्यतिग्मे नापराधः

११ १७

रानदैवदोषादिकुंडलेनोडावयन्द्दंष्ट्रादाप्यश्च

११ २३

अपमापापादाः

१०३ ६

उत्तरदानयावक्तुनाधिकं पूर्वपक्षंशोभयेत्

१०४ ७

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

धादिप्रतिवादिवाक्यानामन्यथालेखकश्चोरवच्छास्यः....	॥	९
अर्थविवादेपुवाक्छलेसतिदंध्योनतुप्रकृतादर्थाद्धीय-		
ते पारुष्यादौतुततोपिहीयते	॥ १२
अथोत्तरपादः	१०९ २
अन्यवाद्यादयः पंचविधाहीनास्तदीयपराजयेत्रिपक्षा-		
दयः कालविशेषाः	१०६ ६
उत्तरस्वरूपं तद्भेदाश्च	॥ ११
प्रकृतासंबन्धादयउत्तराभासाः	॥ १२
मिथ्यासंप्रतिपत्तिप्रत्यवस्कंदनप्राङ्न्यायाश्चत्वारउत्त-		
रपक्षाः	१०६ ३
मिथ्योत्तरस्वरूपं	॥ ५
चातुर्विध्यमिथ्योत्तरस्य	॥ ९
संप्रतिपत्त्युत्तरलक्षणं	॥ २३
प्रत्यवस्कंदनोत्तरलक्षणं तदेवकारणोत्तरं	१०७ ४
प्राङ्न्यायोत्तरलक्षणं	१०८ ८
मिथ्याकारणोत्तरसांक्येकारणोत्तरमेवप्राग्विचारणीयं		
ताभ्यांसत्यसंकरेपितथा	॥ १५
मिथ्यांशस्याधिकार्थविषयकत्वेसएवप्राग्विचारणीयस्तु-		
त्यार्थविषयत्येयत्रादौनिर्णयः सुकर	॥ १७
अथलिखितसाक्ष्यादिप्रमाणात्मकक्रियापादः	१०९ १८
प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्रत्यर्थिनाप्रमाणमुपन्य-		
सनयि मिथ्योत्तरेत्वार्थिनासंप्रतिपत्तौनमानापेक्षा....	॥	२२
मानुपप्रमाणासंभवेदिव्यंप्रतिवादिनएव	११० ६
अर्थिलिखितेषुबहुष्वर्थेषुविनदमान- प्रत्यर्थासाक्ष्यादिप्र-		
माणेनैकस्मिन्नर्थेसाधितेसर्वदाप्यः	॥ १५
भाषाकालेऽनुपन्यस्तंपश्चादुपन्यस्तमपिनदाप्यः	॥ १६
पित्रादिकृतमृणयावत्साक्ष्यादिभिःप्रमापितंतावदेवपु-		
त्रादिर्दाप्योनत्वितरांशं यदितदणमज्ञातंपुत्रादेः	१११	१४

रिषया-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

स्वरवर्णमितादिभिर्वादिप्रतिवादिनोर्दोषाद्यनुमानेपि सा-		
क्ष्यसम्भवेसाध्यसाधक	१११ २३
साक्षिलेख्यादिप्रमाणरूपणप्रसरेतदनुकारेनार्थसिद्धि		११२ १६
हस्ताक्षरसदेहेतदीयलिप्यतरेणनिर्णय कार्य	११२ २०
अथलिखितप्रमाणं	११२ २२
स्वहस्तलिखितमसाक्षिकमपिप्रमाणंरहस्तलिखितंतु		
साक्षिमदेवदेशाचारानुसारात्तयोर्ग्रह्यता	.	११३ १
साक्ष्यादौमृतेपुत्रादिस्थंलिखितननमाणंसतित्वाधिमो-		
गेतदपिप्रमाणएवयादेपूर्मृणिऋादिसानिभौदाशि-		
तंपाटितस्मारितवातदाप्रमाणम्	११३ ३
सतोदेशात्तरस्यस्यलेख्यस्यानयनफलप्रतीक्षणंकार्य-		
मसतोदग्धादेरेवलीवि कोपन्यास कार्य छिन्नाभि-		
न्नादौलेख्यान्तरकार्यं	११३ ८
अन्यनामाकमन्यलिखितपत्रतयो संवधादिज्ञानेनवि		
चारणीय	११३ ११
लेख्यस्याप्रामाण्यशङ्कायातदीयलिप्यंतरेणपरिशोध-		
नीयंग्रहीत्राभोनातत्पुत्रेणतुभोगएवपरिशोध्य	११४ ८
अभियुक्तेलेख्यग्रहीतरितद्विज्ञाप्यमृतेतत्पुत्रेणापिले-		
ख्यसाधुत्वप्रमापणीयं	११४ ११
यदोत्तमर्णेनाधमर्णाद्विचतु पचरुन्वावास्वमैद्धारय-		
सीतिवाक्यमुच्यमानंनविदुषादितदातेनैस्तूर्णोभा-		
वेनप्रमापितमर्थदाय्य	११४ १७
प्रमाणेनसाधितमर्थमत्यर्थादाप्योदंड्यश्च	११४ २३
अथनिर्णयपादः	११५ ३
यस्यप्रतिज्ञामयत्वमाधकप्रमाणंनम्येवजय	११५ ९
स्वयमंगीकृतपराजयोर्वैयर्थ्यादिलिखितवारितदोष		
साक्ष्यादिप्रमापिनविपरीतार्थप्रपराजयार्ह	११५ ७
अथसाक्ष्यविधिः	११५ १८

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

तदर्थदर्शिनः साक्षिणः ११९ २०

कृताकृतभेदेनसाक्षिणोद्विविधाः कृतः पञ्चविधोऽकृत-

श्रपोढा २३

बालस्त्रीबांधवामित्राणामेकमात्रस्यचनसाक्षित्वं ११७ ९

धार्मिकत्वादिनानिश्रिताबांधवादयोपिसाक्षिणः १२ १२

उभयानुमतएकोपिधार्मिकःसाक्षी ११७ २

स्तेनसाहसिकादयोनसाक्षिणः ११९ ३

साहसेस्त्रीबालादयोपिसाक्षिणः १८

उभयानुमतिविनापिशुचिक्रियत्वादियुक्तएकोपिभव-

तिसाक्षी २३

अभ्यन्तरर्णानिक्षेपयोरेकोपिसाक्षी १२० ७

याचितेयाचनायप्रेषितएकोपिसाक्षी ८

सुगर्णादिसंस्कर्ताएकोपिसाक्षी.... ९

स्तेयसाहसवाम्दंडहरणेपुसाक्षिणोनपरीक्षणीयाः १२

श्रोत्रियतापसदृढहैतुकमव्रजितानसाक्षिणः २२

श्रोत्रियलक्षणं १२१ २

श्रोत्रियादयोप्यकृताःसाक्षिणोभवंतिद्वययास्वयंप्रवृत्ताः ८

स्त्रीणामर्थस्त्रीणामपिसाक्ष्यं १२

ब्राह्मणादिसाक्षिपुमश्वेपरिपाटीविशेषाः १७

मिथ्यासाक्षिर्निन्दा १२२ १

सत्योक्तिमशंसा १९

ज्ञानत. साक्ष्यमकुर्वत. कृतसाक्षिपापं १८

विप्रादीनांवचवारयितुमनृनमुत्त्वामारस्वनहोमात्मकंमा-

यश्चित्तंकार्प्यनानृतदोषोभवति.... २३

मर्मविवाहादिपुनानृतपातकं १२३ ४

मिलितैर्दण्डैर्मिलितैरेववाच्यं ७

दण्डगेवदण्डेनृदण्डगेवपुक्तव्यं ९

अदण्डनानियुक्तेनचमत्यमापेनपुक्तव्यं ११

विषयः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

अन्येभ्य पूर्वसाक्ष्यं श्रावयित्वा सभायामन्यथावाद्यष्टगु-

णदंडनीयो विप्रस्तुतिर्वास्यः १२३ १६

साक्षिद्वैधेव हूनां वचः प्रमाणं साम्ये गुणवतां वचः प्रमाणं

गुणवतां द्वैधे गुणवत्तराणां २१

तुल्यरूपाणां द्वैधे न साक्षिम्यो निर्णयः किंतु दिव्येन १२४ ७

अद्वष्टं साक्षिणं दूषयन् साध्यसमदंडनीयः ११

सभासदादिविदितमेव दूषणमुपादेयं १३

साक्ष्यंतरप्रमापित साक्षिदोषो नोपादेयः १६

बालादीनां साक्षिणामज्ञानादयो दोषाः २३

साक्षिपुस्तमुना दिव्यं लेख्ये सति न दिव्यं न च साक्षिणः १२५ ५

जयपत्रलेखनप्रकारः ११

प्रमाणावधारणसहितं पूर्वपक्षोत्तरादिकं जयपत्रे लेख्यं नि-

र्णयान्तं लेखनेन जयपत्रं भवति १३

जये निर्णीते प्रतिवादिना प्रमाणांतरोपन्यासे कृतेऽपि न पुन-

न्यायप्रवृत्तिः पूर्वभावेदितं चेत् प्रमाणं पश्चादुद्गावितं त-

दा भवत्येव पुनर्न्यायदर्शनं १२६ ६

साक्ष्यादिभिर्निर्णीतस्य जयपत्रादिना समापितस्य च व्यव-

हारस्याधर्मकृतत्वं मन्यमानः परानयीयदि पुनार्ह-

गुणदंडमंगीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तदा पुनर्न्यायदर्शनं

कार्यमेव १७

पूर्वविचारस्याप्रामाणिकत्वानुसंधानेऽपि पुनर्दर्शनं कार्यं २३

पूर्वनिर्णयस्यासम्यक्त्वे सम्यापराधाधीने निर्णीतसम्यानां-

जयिनश्च प्रत्येकं द्विगुणोदंडः १२७ ६

स्वीयविरुद्धभाषणादिभिरेव प्राप्तपराजयस्य पुनर्न्याय-

निवेदनमग्राह्यं ९

अपक्रियावल्लवर्ल १३

उत्तराक्रियावल्लवर्ती १५

शतोद्वेगवृद्ध्या गृहीतमर्थस्य शतेपेन शब्देनेत्कार्थ-

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

वशात्पुनरंगीकरोतितदापंचकवृद्धिरेवप्रामाणिकी	१२७	१९
पुनराधीकृतं पुनर्दत्तं पुनर्विक्रीतं दत्त्वा विक्रीतं विक्रीय वा दत्तं		
निर्गतेनीयं तत्र पूर्वाक्रिया बलवती	१२८	२
अस्वामिकृतं दानविक्रयादिकमकृतमेव	१२९	६
अथ निक्षेपः	१२९	९
स्वीयद्रव्यस्य विश्वासादन्यत्रार्पणं निर्दोषस्वरूपम्	१३०	६
एकस्मिन् यदपि तत्तद्ब्रह्मात्रात्ममपि नृस्वामिनिसमर्पये-		
प्यसीति यदन्यस्मिन् समर्प्यते मउच्यते अन्वाधि.	१३०	१०
धार्मिकत्वादिगुणवति निक्षेपः कार्य्यः	१३०	१
पुटकादिस्थं द्रव्यं संस्थादिकमनाख्यायनिधीयते तदौप-		
निधिकमुच्यते तद्यथापि तमेव मुद्रादिसहितं देयम्	१३१	८
साक्षिमत्तदितरभेदेन निक्षेपो द्विविधः ससाक्षिकस्य ससा-		
क्षिकमेव प्रत्यर्पणमसाक्षिकस्यासाक्षिकमपि तत्राप-		
लापे दिव्येन प्रमाणं	१३१	१४
निक्षेपके जीवति तत्पुत्रादिभ्यो निक्षिप्तं न देयं मृते तु निक्षे-		
पस्य याचितमपि तत्पुत्रादिभ्योऽर्पणीयं	१३२	२२
अहीतृदोषेण नष्टं निक्षिप्तं ग्रहीतादाप्यः अहीतृदोषमंत-		
रेण दैवादिना नष्टं निक्षिप्तं संग्रहीतानद्राप्यो निक्षेप-		
रेयतन्नष्टं	१३२	८
यत्कार्य्यमुद्दिश्य याचितं भूषणादिगृहीतं तास्मिन् कार्य्ये		
कृते कलेनापूर्णे याचितोप्यददानो दैवादिनष्टमपि		
दाप्यः	१३२	८
स्वीयद्रव्याद्वा हिर्मन्त्रोपेक्षया निक्षिप्तं नाशयन्मष्टद्वि-		
वंदाप्यः याच्यमानोऽददानोप्येवं दाप्योदंध्यश्च	१३३	२०
निक्षिप्तद्रव्येण स्वार्थमाधयन्मष्टद्विकंतद्राप्योदंध्यनीयश्च		
निक्षेपानुमतौ तु नापराधः	१३३	२०
उपेक्षामात्रेण नष्टं निक्षिप्तमष्टद्विकंतद्राप्योऽज्ञानानुना-		
शान्तिचिह्नपूर्वदाप्यः	१३३	४

विषयाः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

छलेनपरद्रव्यहर्तासहायोहतव्य	१
घटनायांशाल्पिन्यस्तमुवर्णादिवटनावाविकालत परं			
देवादिनापिनष्टंशिल्पीदाप्य	..		१४
याचितोपिनिक्षिप्तमददानोऽनिक्षिप्ययाचमानश्चचौर-			
वच्छास्य अथवासाचारोनिर्धनश्चेत्समदंढ्योनिष्ठ-			
ष्टाचारोबहुधनश्चेद्विगुणदंढ्य	१९
भक्षितमुपेक्षयानाशितं च निक्षिप्तं नाशक एव दाप्यो नत-			
त्पुत्रादिर्याचितादावप्येवं	१३४ ३
अथास्वामिविक्रय	९
निक्षिप्तनष्टलब्धापहृतयगचितान्नाहितानास्ताम्यसप्त-			
क्षं विक्रयोऽस्वामिविक्रय	१४
अस्वामिनाकृतं दानविक्रयादिकमकृतमेव	२०
स्वाम्यननुमत्यापरस्वविक्रयीनष्टापिप्रमाणीकर्तव्य स			
चेत्स्वामिसंभंधीतदापटपणशतदंढ्यः स्वाम्य-			
संभंधीम्वयंहर्ताचौरपन्	२१
अन्यरुतेद्रव्यापसरणेस्वामिसंभंधिनिविक्रेतरिपटपण-			
शताधिसोपिदंड	१३९ ७१
व्यवहर्तृमेलक संनिधावस्वामिविक्रीतमपिक्रीणानोनि-			
दांपोविक्रेतृतस्तद्वनमाप्तमर्हति	१३६ ६
अस्वामिक्रीतं स्वामीयत्वं प्रमाप्यलभते	९
अस्यामिविक्रेतानेदविज्ञातवासम्भानोविक्रीयमृतोरात			
दाक्रेतादंस्वामी गच्छेत्	२२
स्वामीमत्वमप्रमापयंश्चौरवद्वण्ड्योद्रव्यंतुत्रेतुरेवभवति	१३७	२६	
प्रकाशकयेक्रेतुरदोष	२३
गृह्ण्यतर्थाभावाद्द्विरसा नुतयापिदिदाम्पुस्तपत्स्वामि-			
नोपिक्रीणानोरहम्यमयेहीनमून्यं क्रीणानश्चा			
स्वामिविक्रयिसप्तदोषोपनीत्स्वदंडनीय	..	१३८	९
असंभ्राविनद्रव्यस्वामिभा गन्पुस्तगन्स्वामिनोप्यप्रका-			

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

शक्त्यकर्ताचौरवहंङ्यः	१३३	१४
क्रयप्रमाणाप्रकाशकस्यक्रेतुरस्वामिविक्रयिसमोदहः	१३९	१४
पूर्वस्वामिनाद्रव्यस्वीयत्वेनप्रमापितेक्रेताविक्रेतारंदर्शये-				
त्तस्यततःशुद्धिर्नतुक्रयप्रमायणावश्यंभावः	७	
योजनसंख्यानुसारेणविक्रेत्रानयनकालोऽपेक्षणीयः	२०	
विक्रेतर्थास्थितेतेनैवनष्टधनस्वामिनावादानेक्रेत्रा विक्रेतै-				
वक्रेत्रेभूत्यंराज्ञेदहंस्वामिनेनष्टधनंदाप्यः	२२	
स्वाम्यपिप्रणष्टधनंपरहस्तादवाप्यराजनिनिवेद्याददीता-				
न्यथापणनवर्तिपणान्दहनीयः	१४०	१
अथसंभूयसमुत्थानं	८
वणिगादीनामिलित्वाव्यवहारःसंभूयसमुत्थानं	१०	
आयव्ययपरिज्ञानकुलीनत्वादिगुणयुक्तैःसहमिलित्वाव्य-				
वहारःकार्थ्यः	१३
मिलित्वाव्यवहारंकुर्वतांस्ययादृशोमूलधनांशःसमोऽधि-				
कोन्यूनोवातस्तदनुसारिणावेतद्विद्व्ययी	२६	
कृतेतुसमयेतदनुसारेणवृद्धिव्ययी	१८	
परस्परभवंचयार्थव्यवहारःप्रवर्तनीयः	१४१	२
तेपांकश्चिह्नचकतयाशंकितःशपथेनशोधनीयः	५	
दैवादिकृताहानिःसर्वेषामंशानुसारेण	७	
तेपामितरैर्वार्यमाणोयोदुर्व्यवहारेणहानिकरोतिसाहा-				
निस्तस्यैवभवति	११
संभूयव्यवहारिणांस्फराद्युपद्रवतोषनरक्षितादशमर्म-				
शमादद्यादितरत्सर्वेषामंशानुसारेण	१५	
तत्रवंचकश्चेत्काश्चित्तादीयंमूलधनमात्रंदत्त्वासनिःसा-				
रणीयःअशक्तःशक्तमन्यंनिगुंजीत	१४२	८
शक्तस्यैकस्यमरणेतदीयःपुत्रादिदशमांशहरस्तदीयपु-				
त्राद्यभावेत्वितरोरक्षितादशमांशहरस्तदभावेसर्वे				
समांशिनोदशमांशस्य	१३

विषया -

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

देशातरादागतस्यवणिजोमरणेत्तीयद्वयसंस्तंराजपुरु		
पौर्नवेदितेराजारसेद्यावत्तदीयपुत्रादिरागच्छेत्आग-		
तश्चेत्पुत्रादिस्तदास्वोयंप्रमाप्यलभेत	...	१९
पुत्रादावसतिवभूतात्यादिभ्यआगतेभ्योदद्यात्	...	१४३ ९
मृतवणिजोधनमब्दत्रिदशाब्दान्दूरदूरतरदूरतमदेशापे-		
क्षयारसेत्तत्तत्कालोत्तरमनागतेदायादेवाहणा-		
न्यधनेराजास्वामीवाहणधनतुत्राहणेभ्योदेयंतत्त-		
त्कालमध्येत्वाग्नेपुत्रादीपञ्चनवमद्वादशविंशश-		
नूर्णक्रमेणादायेतरत्पुत्रेऽर्पणीय	.	१
यज्ञादौप्रवृत्तानामृत्विजामसामर्थ्येतत्तर्मप्यन्यानिषु-		
जीतसरुषितदाक्षिणाभागलभेत	..	२०
असत्स्वत्विषुषधुर्नियोज्यस्तदभावेत्वितरत्विभिस्तन्-		
कर्मकार्यं	१४४ ३
संभूयव्यवहारप्रवृत्तानानहूनसमर्थाकेनापि ठुतदाने		
रूपादिकसंवृतवत्सिन्धति	..	११
संबन्धेभ्यः संबन्धकमेवणंदेय	..	१४
संबन्धीतरेभ्य प्रतिभूतसानिकलेस्यादिरुत्पणंदेयम्	..	१५
हिरण्यर्णेष्वेच्छयावालावधि वाग्यैरसंभान्याद्युणेषु		
सआवश्यक	..	१६
मिलितैर्दत्तंमितितैरुद्गाह्यंश्चित्तत्रिमुत्थोत्पादार्दीयेत		
येपात्रीजाद्युपकरणमाभ्यंतैरेवसंभूयकृषिवर्गवर्तयम्	..	२२
यस्यविसामग्र्यासेत्प्रपतितंतम्यैवमाहानि	...	१४९ २
हिरण्यकूप्यमूत्रादिशिल्पिनासंभूयव्यवहारिणानिपुण-		
निपुणतरानिपुणतमानाभेऽद्विऽयशित्वेतेनस्पन-		
तोऽधिकगुणस्याहार्यम्यत्वारोऽज्ञादितरेकमा-		
नुरूपादिनः गृहादिशिल्पिनानर्नरावाचमंभूय-		
र्मभूयतामुभ्यस्य द्वयशित्वंतादाम्य मादिका-		
शित्वगायना ममादिन	७

विषया -

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

रानाज्ञयापरदेशादाह्नत्यशासनेरानापदंशोमुप्यनीर-

श्रुतुरंशोशूररूपंशोसाहसिकोह्यचशोऽपरेसमाशिन १४५ २२

तत्रराज्ञोरक्षणादव्यापारासत्तेदशमोभागः ... १४६ ६

संभूयप्रवृत्तानाचारणायदिशश्रिद्धः सन्धनययेना-

त्मानंमोचयतितदातदनं सर्वैरंशभिर्देयं , १०

अथदत्ताप्रदानिकं १४७ २

असम्यग्धनंदत्यापुनरादातुमिच्छादत्ताप्रदानिकं . , ७

अदेयमष्टभिर्देयमेरमेरदत्तंमसविधं , ९

साधारणधनमदेयंतथाऽममता पुत्रदाराआधिन्यास-

याचितानिसर्वस्वमन्यमैप्रतिश्रुतंनदेयम् ... , १६

साधारणधनात्स्वाशयोग्यदानंसतिपुत्रादौसर्वस्वदानंन

कृतंमिष्यतिदाताप्रत्ययायी , २३

पुत्रदारादीनामनुमतौपुत्रदारसर्वस्वान्यपिदेयानि ... १४८ १३

एक पुत्र स्वदानेऽनुमतिमानदेय स्त्रियापत्यनु-

मतिमंतरेणपुत्रदानाधिक्यप्रतिग्रहानकर्तव्या ... १४९ ३

कुटुम्भक्तवसनादिभ्योऽतिरिक्तदानाहंगृहवर्जं .. , ११

अदेयसर्वस्वादिदानेऽधर्मोदानंत्वनिवर्तनीयं ... , १६

प्रतिग्रहक्रयादिनास्वयमार्जितेऽसाधारणधनेभ्वेच्छया

दानादिकंधर्म्यनतत्रपुत्रदाराद्यनुमत्यपेक्षा १५० १

क्रमगतपैतृकादिधनसंक्रमेनिध्यादिलाभःक्रम सप्ता-

भेजयोवृद्धिप्रयोग कृप्यादिकर्मप्रतिग्रहइतिसप्त-

स्वत्वकारणानि ... , ६

विवाहेकन्याभोगत्वाभिसंधानेनपित्रादिदत्तस्यधनस्य

शौच्यार्जितम्यपैतृकाविभक्तस्थावरस्यचपत्नीस्वा

मित्रावृत्तपुत्राद्यनुमतिमंतरेणादेयतैव ... , १२

रणेनयेनलब्धस्यवाहनादेर्दानादौस्वाम्यनुमत्यपेक्षान

गुतादृशेवस्वादौ . . . , २१

बंधकधनंबंधकरूपेणैवदेयप्रतिग्रहीत्रा मूलधनमादायस्वामि

विषयानुक्रमणिका.

२८

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

नेसमर्पणीयं १९१ ३

विभक्तानामपि भ्रातृपुत्रादीनां सर्वानुमतिमतरेणाविभक्तं
कुत्रचित्पैतृकस्थावरेन दानाद्याधिकारं ७

प्रतिश्रुतार्थादानेन रक्तासिरोहिकामुष्मिकचर्णमवति-
ष्ठते प्रतिश्रुतमप्यपात्राय न देयं २२

प्रतिश्रुतमददानस्तृणवद्वाप्यः सुवर्णदंडनीयश्च १६२ २
अथ दत्तं ७

कर्मवेतनं न तर्कादिभ्यस्तुष्ट्या दत्तक्रांतवस्तुमूल्यस्यो शु-
ल्कमुपरारिणे प्रत्युपकाररूपदत्तं श्रद्धया सन्पात्रे-
भ्योऽनुग्रहेण भक्तपुत्रादिभ्यः प्रीत्या मित्रादिभ्यो द-
त्तमित्यष्टविधं ८

अथादत्तं २२

कामक्रोधादिविरुद्धैरप्रकृतिभ्यैर्दत्तमदत्त उत्क्रोचेन दा-
नाभिसिद्धिर्मतरेण दानवचनात्मक परिहासेन यद्दान-
मन्यस्मै देयस्यान्यग्निमन् दानरालादिकृतं पुत्रदामा-
दिकृतमसाध्यरोगार्त्तकृत्तं न धुनहिष्येत्तद्वत्तमित्या-
दिकमदानं २३

कामादिविरुद्धेन दत्तपुनर्हरणीयं १६३ २०
उत्क्रोचो मध्यस्थाय प्रतिश्रुतेऽपि नेदयो दत्तश्चेन्मध्यस्थो

बलात्तदाप्येकादशगुणं २२
धर्मार्थभार्तेनापि दत्ते दत्तमेव १६४ ९

धर्मार्थभार्तेन प्रतिश्रुतं तस्मिन्मृतेन तत्पुत्रोदाप्यः ६
चौराद्यन्वेषकेषु चौरादिदर्शनार्थं दर्शयेत्त्रयद्वयश्च मा-

क्ष्यादीनमत्याभिधाने प्रवर्त्तयित्वा दत्तं तदा सुत्क्रोचाम्य ९
प्रतिश्रुतेऽप्यप्यदत्तपद्धत्याऽप्यत्रैव अनुकूला अपात्रिकवा-

येन यद्दत्तं तद्दत्तं स्वामीर्हर्तुमर्हति १६९ १
धर्मार्थयाचित्वा प्रतिगृहीतेन यदि धर्मं न ररोति न दान-

रुहरणीयं न बलात्करी मर्हता सुवर्णदंडनीयं .. ११

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

अदत्तमाददानोऽदेयदाताचदंडनीयः	१५५	१५
अथभृतकविधिः	१५	२०
शिष्यकर्मकरगृहजदासादयोऽस्वतंत्राः	१५६	१३
गुरुशुश्रूषादिकाःशिष्यवृत्तयः	१५	१७
विज्ञानंशिल्पंवाभ्यस्यन्गुरुगृहेकर्मकुर्वीत	१५७	३
शिष्योबांभवानुज्ञयागुरुगृहेवसेदावार्यश्चैवंस्वगृहेभो-				
जनंदत्वाध्यापयेत्नान्यत्कर्मकारयेत्	१५	६	
शिक्षयंतमदुष्टमाचार्यस्यजन्बलाद्वासायितव्यःताडनबं-				
धनार्हश्चलयुनाकालेनशिक्षितोपिनियमितकालंवसेत्	१५	१३		
तद्गुरोरेवगुरुदक्षिणांदत्वानुमान्यनिवर्तेत	१५		
गृहीतविद्यःशक्तितोगुरुमनुमान्यनिवर्तेत	१५		
परदासीभुंजानोवड्वाभृतउच्यतेसदासीश्वरस्यकर्मकुर्यात्	१५८	१		
अर्थभृतःकर्मकुर्वाणःप्रतिज्ञातमर्थलभेत	१५	३	
कृषिगोजीविनांभोगभृतःसस्यात्क्षीराच्चभोगंलभेत	१५	६	
उत्तमाधममध्यमास्त्रिविधाअपिभृत्याआयुधीयउत्तमोम-				
ध्यमःकर्पकादिर्भारवाहादिरधमएपांकर्मभक्तयनु-				
सारिणीभृतिः	१५	१३
कार्याधिकृतकुटुंबाधिकृतौकर्मकरकौर्दुविकसंज्ञौत-				
योःकर्मानुरूपाभृतिः	१५	१८
शिष्यातिवासिभृतकाधिकर्मकृतउच्छिष्टमार्जनाद्यशु-				
भकर्मंतरकर्मात्मकशुभकर्मकराःशिष्यादिभि-				
न्नाःपंचदशविधदासाश्चशुभकर्मकराः	१५९	२	
विष्मूत्रोत्सर्जनांगसंवाहनादिप्रायोदासीसुतानांकर्म		१५		
गृहजातक्रीतादयःपंचदशविधादासाः	१५	२०	
पारिव्रज्यंगृहीत्वातद्धर्मत्यागीविभ्रेतरोनृपेणदास्यक-				
र्मणिनियोज्यः	१६०	१७	
विप्रस्तुपारिव्रज्यंगृहीत्वातद्धर्मत्यागीश्वपदेनांकाये-				
त्वानिर्वास्यः	१६१	३	

विषयानुक्रमणिका.

३०

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

अथदास्यमोक्षः.... १६१ ६

गृहजातक्रीतलब्ध क्रमागतानमुच्यंतेदास्यात् ७

स्वयंविक्रम्यपिबिनास्वामिप्रसादन्नदास्यान्मुच्यते १३

दुर्भिक्षेऽन्नदानेनदासीकृतस्तदन्नं गौयुगसाहितंददा-

स्यान्मुच्यते.... २१

बंधकीकृतोदासः स्वामिनाश्रणपरिशोध्यमोचितएवमु-

च्यतेऽन्यथाकृतवन् १६२ ९

श्रमेनदासः शोधनान्मुच्यतेनियतकालिकदासस्तु

कालेपूर्वमोच्यः ९

तवाहमित्युपगतोरणेमासः पणोजितश्रदासः स्वतुल्य-

दासदानान्मुच्यते १९

अन्यस्वामिकोयस्तवाहमित्युपगतः सपूर्वस्वामिनएव

भवतिनोतस्यदासः १८

स्वामिनः प्राणसंशयाद्वक्षकोदास्यान्मुच्यतेपुत्रभाग-

चलमेत १६३ ४

भक्तोपेक्षणाद्वक्तदासःदासीत्यागाच्चवड्वाभृतोमुच्यते.... ७

चौरपट्टनावक्रीताचन्दासीकृताश्वराक्षामोचयितव्याः १०

स्वान्युत्पादितपुत्रादामीदास्यान्मोच्यापुत्रानरासत्तेन-

त्पुत्रोप्यदासः कार्यः १३

यः प्रसादादासमुंचतिसदासरंभ्यान्मज्जंभंनिदा-

र्यस्यपुष्पाक्षतजलेनतमभिषेच्यादामद्वित्रिभि-

धायमाद्विमुञ्चिमुनेन् तवः स्वान्यनृग्रहपात्रिद्वि

मंज्ञयामकृच्छ्रोभोज्यान्नमनानामतोभतानि ११

भार्यादाममुत्तानांस्वामिनचनेपिपानिन्मापिपितृणामेवा-

धिरारोन्मेषां १६४ ४

स्वामिप्रमादादात्माविक्रयाच्चदामेनद्वेषेनैवैवाधि-

वारोनायामिनः १९

अम्यानिस्वान्यस्वामिगारास्तस्मान्ननत्यानदामस्य

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

भार्याभवति सा तस्यैव दासी	२२
अथ दास्यानधिकारिणः	१६५ ८
उत्तमवर्णस्य हीनवर्णदास्यानाधिकारः	१०
स्वीयवर्णाश्रमधर्मत्यागी तुत्तमवर्णोपि हीनवर्णदास्या- धिकारी	११
ब्राह्मणं दास्ये निधुं जानस्य पणसहस्रदंडः	१४
सगुणो विप्रो निगुणं विप्रं कर्मकारये देवमाधिकगुणो न्यून- गुणं तत्रापि विष्णुश्च शोधनादिनकारयेत् सत्रियादी-			
नां समवर्णसमगुणोपि काचिद्दासः	१८
क्षत्रियवैश्यौ वृत्तिहीनौ विप्रः कर्मकारयन् विभूयात्	१६६ ७
विप्रः शीलाध्ययनसंपन्नान् द्विजाननुचितकर्मणि कारय- न्			
पणशतानि दंड्यः	१०
शूद्रस्तु मुख्यो दासकर्मधिकारी	१६
ब्राह्मणा बलादाददानो विक्रीणानश्च राज्ञा दंड्यः	२२
स्वेच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासीं कुर्वन्नन्यस्मै वा समर्प- यन्			
दंड्यः	१६७ १
स्तन्यपानेन बालपोषयत्रीमदासीं केनचिदभिक्षितां शर- णागतां परिचारकपत्नीं च दासीमिव भुंजानस्य सा-			
र्द्धपणशतद्वयं दंड्यः	५
पूर्वमुक्तां विक्रयमनिच्छंती दासीमनापदिविक्रेतुमिच्छन्			
पणशतद्वयं दंड्यः	७
अथ वेतनस्थानपाकर्म	११
अथ व्यवस्थापितमादौ मध्येऽवसाने वा वेतनं दद्यात्	१५
अक्षरलिप्यायां भृत्यै वणिगोपकर्षकभृत्येभ्यो वृद्धिं स्त्रीरस- स्यानां दशमांशो देयः	१९
अनेकसाध्ये कर्मण्यो यावत्कारी सतावद्वेतनमाकुस्वा- मि कर्मकरयो रन्यतरसाध्ये कर्मणिकलिपतमेव वेत- नं देयं	१६८ २

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

मक्ताच्छादनग्राहिणोहलवाहकस्यशस्यान्निपागैक-		
भागेवेतनंमक्तादिग्राहिणस्तुपंचआगैकभागः	१६८ ११
प्रलयमानस्यहलवाहकस्यदंडेनताडनंकार्यमेवंपशुपा-		
लस्य	१७
पूर्वमकल्पितमृतिकस्यवणिग्वेतनज्ञायांभूतिरूपंति		
सादेया	२२
गृहीतवेतनः समर्थः कर्माकुर्वन्तद्वेतनंदाप्योद्विगुणं		
चदंजः	१६९ ३
अगृहीतवेतनोप्यारब्धकर्मबलात्त्यजन्कल्पितवेतनं		
दाप्यः	७
हलाद्युपकरणरक्षणमपिभूत्यानर्कर्म	१०
अंगीकृतंकर्माकुर्वाणोभूतिदत्त्वाबलात्कारायितव्यः	१२
आरब्धकर्मत्यजन्द्विशतदंडनीयः	१६
अतारम्यांगीकृतंकर्मत्यजन्मुवर्णकृष्णलानष्टीदंड्यः	१७
आरब्धकर्मदेवाद्युपवातमंतरेणाकुर्वन्नन्यद्वाराचाकार-		
यन्किंचिदसमाप्तस्यापिकर्मणोवेतनंनार्हति	२०
भार्तःसुप्तोभूत्वादीर्घकालात्परमपिकर्मरुत्वावेत-		
नमर्हति	१७० २
अपूर्णनियमितकालेस्वदोषात्कर्मत्यजन्मूर्तिनार्हति		
स्वामी	६
अपूर्णनियमितकालेकर्मत्यजन्यणशतदंडनीयश्च	११
देवाद्युपवातमंतरेणमृत्यदोषेणनष्टमृत्यःस्वामिनेदाप्यः	१२
अदोषेभूत्यपूर्णकालेत्यजन्स्वामीपणशतदंड्यः	१३
प्रमादादृत्यनाशितंभृत्योदाप्योद्वोहनाशितंद्विगुणंचौ-		
रहतादिनदाप्यः	१७
स्वामिनानियुक्तेनभूत्वेनकृतेचौर्षादौस्वामिनएवापराधः	१३
कर्मकालेविप्रभाचरन्कार्यांतरज्याप्तंगमुद्राक्षयंश्चद्वि-		
गुणांभूतिदाप्यः	१७१ ३

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

मूल्यमादायविद्यांशेल्पेनाप्रयच्छतोद्यदिसहितमूल्य- समोदंडः	१७१	६
बाणिकपथिपण्यंवेक्रीयमृत्यंत्यनन्पूर्वश्रावेताध्वनोया- वानध्वागतस्तावतःपूर्णयावानगतस्तावतोऽर्द्धवेतनं दाप्यःपथिपण्यावरोधस्तेनादावप्येवं	१७२	९
श्रांतंरोगातंवाभृत्यग्रामेदिनत्रयमपालयित्वात्यनन्पूर्व- साहसंदंज्यः	१७३	१७
अयपण्यस्त्रीविधिः	१७४	२
शुल्कमादायानिच्छंतीपण्यस्त्रीद्विगुणंदाप्या	१७५	३
वेतनंदत्वात्वानिच्छन्पुरुषस्तदनहानिमान्पुयात्	१७६	११
वेतनमादायापिव्याध्यादिनाराजकर्मादिनागतावेश्या- नपराधा	१७७	४
वेश्यांमुखादौगच्छन्स्वार्थमानीयवचहृभिर्वासंगमयन्वेत- नाष्टगुणंदंज्यः	१७८	७
एकोद्देशमुद्राव्यान्योद्देशेनवेश्यांनयत सुवर्णमापोदंडः	१७९	१३
वेश्याभोगंकृत्वावेतनदानविमुखोद्विगुणंवेतनंदाप्योद्वि- गुणंचराजदंडं	१८०	१६
एकांगच्छंतोबहवःप्रत्येकंद्विगुणंवेतनंद्विगुणंराजदंडंच दाप्याः	१८१	१७
वेश्याकामुकयोर्विवादेमुख्यवेश्याभिर्निर्णयः कार्यः	१८२	२१
अयगृहादिभाटकं	१८३	४
वासशुल्कंदत्वापरभूमौगृहंकृत्वावसन्त्यादिनिर्गच्छेत्त- देष्टकादिगृहोपकरणमादायगच्छेत्तमूल्यमदत्वाव- सित्वास्वाम्यननुमत्यानिर्भमेत्तिष्टकादिनग्राह्यं	१८४	६
भाटकेनगृहापणादिगृहीत्वायावद्भाटकदानविमुखस्ता- वद्दाप्यः	१८५	११
गजाश्वादिवाहनभाटकेपियावतिदानविमुखस्तावद्दाप्यः	१८६	१४
वाहनंभाटकेनगृहीत्वातत्परित्यज्यवाहनांतरेणगच्छ-	१८७	१४

विषयानुक्रमणिका.

३४

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अपितडाटकंदाप्यः	१७३	१७
आटकंनियतनियामितेऽवधौपूर्णेसमर्पणीयदेवाद्युपद्रवम न्तरेणविधटितंभाक गृहतिशटकादिकंग्रहीत्रास- माधेयं	२०	
अथस्वामिपालविवादः	१७४	६
वशधेनुपालकस्यमुख्यैकधेनुशीरंभृतिर्यदिग्रासादिना पालकोनभृतः....	११	
भेन्वधेनुसाधारणशतगोरक्षकस्यप्रतिसंवत्सरमेकैका- त्रिहायनीगौर्भृत्यवित्यस्तत्रधेनवस्तावतनिामष्ट- माहेक्षीराणिच एवमेव भृतिस्तादृशद्विशतगोरक्ष- कस्यापितत्रिहायनीस्थानेधेनुरेतितुविशेषः	१७	
कृतवेतनः पालकोयथामातृगृहीतंसायंगाः समर्पयेत्त- त्प्रमादेनद्वतानष्टांवागांसदाप्यः	२२	
दिवापालनवैगुण्येपालकस्यपर्यनुयोगोरात्रौतथात्पेस्वा- मिनः रात्रावपिपालनपालकायत्तीकृतंचेत्तत्रापित- स्यैवपर्यनुयोगः	१७५	११
अबलबहुचौरापद्रवतमन्तरमेवस्वामिनिनिवेदयितापा- लकोनदाप्यः	१६	
बलिमापालकनिरोधेरुतेग्रामराष्ट्रोपद्रवेचनष्टंपालको नदाप्यः	१७६	१
दरीगर्तव्याघ्राद्युपद्रवेभ्यः शक्तिः पालयन्नुच्चैः क्रोश- न्स्वामिनिवानिवेदयन्नापराधीपालकः	९	
यथाशक्तिचौरव्याघ्रादिभ्योरक्षणमकर्तुञ्चैरक्रोशन्- स्वामिनिवानिवेदयन्पालकोनष्टांगारानर्दं च दाप्यः	९	
बालकदोषेण पशुनाशेसार्द्धत्रयोदशपणादंष्टः स्वामिने- नष्टपशुमूल्यदानं च	१८	
स्वाम्यनुज्ञान्तरेणपालनमवृत्तोनष्टपशुमूल्यंदाप्योदं—		

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

उच्यश्चपंचविंशतिकावर्षापणान्	१७६	२१
वेतनंगृहीत्वावनेपशून्तृप्त्यग्रामचारीहंतव्यः	१७७	१
सतिप्रतीकारसामर्थ्ये रोगादिनागृहेविनष्टांगांपालको				
नदाप्योदंज्यश्चस्वामीपालकवेतनंचदाप्यः	१७	१७
अनासन्नेपालकेवृकादिनापशौहतेपालकोऽपराध्याति	११	११
मृतस्यपशोरसाधारणाचिन्हं शृंगादिकं प्रदर्शयन्नदोषः				
शुष्यतिपालकः	१९	१९
अथविक्रीयासंप्रदानं	१७८	६
पण्यस्यमूल्यंगृहीत्वाच्छलादिनाकेत्रेऽप्रदानंविक्रीया-				
संप्रदानं	११	११
मूल्यादिकंविक्रीयासंप्रयच्छन्शस्याद्युपधातेनापचि-				
तंद्रव्यंदाप्यः	१६	१६
गवादिकंविक्रीयासंप्रयच्छन्वाहनादिक्रियाः क्षीरा-				
दिफलानिचदाप्यः	११	११
विक्रीयादत्तस्यकालवशादल्पमूल्यत्वेऽस्तेऽक्रयकालीनमे-				
वमूल्यंसदृष्टिकंविक्रेतादापयितव्यः	१७	१७
देशांतरीयव्यवहारिणेकेत्रेविक्रीयादत्तस्यतत्तदेशीय-				
मेवपण्यमूल्यंसदृष्टिकंविक्रेतादापयितव्यः	१८	१८
विक्रीयमूल्यमादायपण्यमप्रयच्छतः पणशतराजर्द-				
होपि	१७९	७
मूल्येऽदत्तेऽतावत्कालात्परतोदेयमितिसमयेऽप्यकृते				
पण्यमप्रयच्छतोनापराधः	११	११
यः क्रीत्वास्ववशीभूतंपण्यंस्वदोषान्नगृह्णातियश्चवि-				
क्रीयाविकृतंनप्रयच्छतिसमूल्याद्दशममार्गंदत्वा				
स्वद्रव्यमाददीत	१७	१७
क्रेतुरवशीभूतस्यपण्यस्यविकृतौनतदीयादशमभागहा-				
निः	२१	२१
विक्रीतपण्यस्यसदोषस्यापिदशाहोत्तरंनपरावर्तनम्	२१	२१

विषयानुक्रमणिका.

३६

विषयाः—

पृष्ठम. पाङ्क्तः

१८० ४

देवाद्युपद्रवेण नाशोपिविक्रीयासंप्रयच्छतो हानिर्नक्रेतुः

निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा विक्रीय सदोषं प्रयच्छन् मूल्या-

द्विगुणं दाप्य स्तावदेवदंष्ट्रश्च १०

मत्तादिनाविक्रीतं हनि मूल्येन क्रयिणो दशाहोत्तरमापि-

दाप्यः १९

एकस्यान्मूल्यमादाय तत्प्रेरितमित्रायान्यस्मै पण्यमप-

यन् द्विगुणं दाप्य स्तावदेवदंष्ट्रः २०

सत्यं कारं कृत्वा यथाकालं दीयमानं चेत् क्रेतानगृह्णाति-

दा विक्रेता तत्पण्यं न दाप्यः १८१ २

विक्रेत्रा दीयमानं पण्यं क्रेता यदिनाददीत तदान्यत्र विक्री-

णानोपिविक्रेतानापराप्यति ७

दीयमानमनाददानस्य क्रेतुरेव द्रव्यहानौ हानिः

.... १०

मूल्यमनिपण्य विक्रेयतया प्रतिज्ञातस्य पण्यस्य मूल्यं देश-

कालानुसारेण व्यवहारज्ञोऽवधारयेत् सचनोचितं मू-

ल्यं खंडयेत् ११

अथ क्रीतानुशयः

.... २०

मूल्येन गृहीत्वा दुष्क्रीतं तयामननं क्रीतानुशयः

.... २२

बीजान्यभोगविनश्वरवस्त्रादिपण्यं क्रीत्वा तस्मिन्नेव दिने

क्रेता यदि दुष्क्रीतं मन्येत तदा विक्रेत्रे प्रतिदद्यादेना-

तरे तु न परावृत्तिस्तादृशपण्यस्य १८२ ३

क्रीतानां बीजलैह्याहनरत्नदासीदोहदासानां दशौकपं-

चसप्तहमासत्र्यहपक्षाः परीक्षाकालस्तन्मध्ये सदो-

पतया ज्ञातं प्रतिदेयं क्रेत्रामूल्यं माप्यंतत्कालतः परंतु

सदोपस्थापिनपराश्रुतिः १

क्रेत्राज्ञातं दोषस्य जीर्णवस्त्रोददोषानुसंधानात् पराश्रुतिः

.... १९

तृणकाष्ठेष्टमासूत्रधान्यरसवस्त्ररूप्यहिरण्यानां तादृश-

मेव परीक्षाकालः १९

एवमेव परीक्ष्य कथेष्टतेन कदापि पराश्रुतिः

.... १८३ १

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

परीक्ष्यक्रीतं प्रतिदातुमिच्छन्पष्ठमंशदंध्यः	१८३	११
अथहादिकालाम्यन्तेरदोहादीनामदुष्टानां प्रत्यर्पणं कुर्वा- णो मूल्यादशमंशं विक्रेत्रे दाप्यो यदि क्रेत्रापण्यं न स्वायत्तीकृतं	१८४	१७
दोषमाच्छाद्य विक्रीतं बहुकालतः परमपि परावर्तयितुं शक्यं	१८४	१
अन्यदपि कार्यं कृत्वा नुशये जाते क्रीतानुशयवद्भवस्थेयं	१८५	७
अयसोमा विवादः	१८५	१३
ग्रामद्वयादीनां सीमा विवादे जाते ज्येष्ठादौ जलाल्पतया स्पष्टे सेतुके काले सीमां स्पष्टीकुर्यात्संधिपुवटादि- क्षीरि वृक्षान् शालतालादीन् शरान् गुल्मान् वा विन्य- स्येत्तडागे देवगृहादि वा कुर्व्यादि गारादि वा तः स्था- पयेत्	१८६	१८
बालादिभ्यः कृतसीमाः प्रदर्शयेत्	१८६	४
पूर्वभोगानुसारादि नाराजासीमा मुन्नयेत्	१८७	८
अंगारादीनामुत्थाप्या न्यत्र स्थापने वटादीनां सीमा तत्त्वसं- देहे च साक्षिभिरेव सीमा विवादे पुनिर्णयः कार्यः	१८७	१२
साक्ष्यभावे च त्वारोदशवासीमा सनिहितवासिनो ग्रामी- णमुख्यादयोरक्तमाल्यवस्त्रधारिणो मृत्तिकाशिरसो राजसंनिधौ सीमा मुन्नयेयुः	१८८	१९
व्याधादीन् वनचारिपुरुषानपि सीमां पृच्छेत्ते यथा ब्रूयुस्त- था स्थापयेत्	१८९	९
सीमोन्नायिनं ग्रामीणादीनां नाम युक्तं सीमापत्रं कार्यं	१८९	२
सत्यत्वादितया विश्वस्तोप्येकः सीमां नोन्नयेदितरालभे त्वेक एव कृतोपवासोरक्तमाल्यां वरधरो मृदं शिरसि- विन्यस्योभयानुमत उन्नयेत्	१९०	४
सीमा समीपवासिनो ये देशांतरंगतास्तेः सीमानिर्णयः- वार्थः	१९०	१४

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

चिन्हानां साक्षिणां चाभावे राजास्वेच्छया सीमां दुर्व्यात् १८९ ३.

क्रोधलोभादिना राजकृतापि सीमानि वर्तनीयातदन्यारसा-

र्णीया ॥ ६

राज्ञा गुणाधिकायदत्तननिवर्तनीयं ॥ १०

महानद्या राजावायस्मै समर्पिता भूमिस्तस्यैव सा ॥ १३.

समस्तसेत्रोच्छ्वनेन नदीसंचारे लंघिता भूः पूर्वस्वामिन एव १९० १

गृहोद्यानादिष्वपि समोपवासिताऽद्यादिभिः सीमानि र्णया ॥ ६

गृहादिकं निवेशकालादारभ्य येन यथाभुक्तं तथैव तस्य-

स्थापनीयं ॥ १४

गवाक्षजलनिर्गममार्गादीनां पूर्वनिर्दिष्टानां विपरीत्यं-

नकार्यं ॥ १६

गृहमूलबंधवास्तुगवाक्षादिन्पीडयन् दंडनीयः ॥ २१

गवाक्षादयो निवेशसमयात् परतो न कार्य्याः परगृहसंमुखो

गवाक्षो जलनिर्गममार्गश्च न कार्य्यः ॥ २३

मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानादिकं परकुड्यादिरत्निद्वयमध्यै-

न कार्य्यं १९१ ८

येन यथानराः पशवश्च यांत्यायांति तत्संस्तरणं कदापि नि-

रोध्यं ॥ १७

विष्टा जलनिर्गममार्गादिभिराजमार्गो न निरोध्यः ॥ २०

गुरुनृपादीनां मार्गरोधको दंडनीयः १९२ ४

राजमार्गसंकरादिनिषेपं श्वघ्नवृक्षशोषणादिकं पुरीषोत्स-

र्गादिकं च कामात्सरुन्तुर्वाणस्य माघोदंडः ॥ ८

राजमार्गेऽसरुदनातिशयिता मेध्यमनापदि निषिपन् द्वा

कार्पापणौ दिव्यः तच्चा मेध्यति न शोधनीयं आपन्नबा-

रुशब्दादयस्तु तथा कुर्वाणानि पेध्यान्तुर्द्वयान् च तैर-

मेध्यं शोधनीयं ॥ १२

मार्गोद्यानोदकसमोपवृत्ति संकरादीनामसरुदतिश-

यितत्यागे पणशतं दंड-शोधनं च कार्य्यं ॥ १०

विषयाः-

पृष्ठमे. पंक्तिः

तडागोद्यानतीर्थानामध्येनदूषणस्यात्यन्ताभ्यासीसार्ष-

णशतद्वयंदंडनीय. शोधयेच्चतदमेध्यं १९३ १

क्षेत्रादिसीमासंधिजातानांवृक्षादीनांफलपुष्पादिकमुभ-

योःक्षेत्रादिस्वामिनोः १ १

एकक्षेत्रजातानांवृक्षाणांशास्वाभ्यन्तरेस्थिताश्चेद्यस्य

क्षेत्रेस्थितास्तस्यैवताः १ ८

गृहारामतडागक्षेत्राणिस्वामिनोभयोत्पादनेनहरन्पंच-

शतानिस्वस्वामिकत्वभ्रमेणहरन्शतद्वयंदंडनीयः १ ११

व्यवस्थापितसीमातिक्रमणेशतद्वयंदंडः १ ११

सीमावृक्षादिभेदकस्यबलात्सीमामूत्राहिणश्चमध्यमसा-

हसं १ १९

क्षेत्रहारिणोत्तमसाहसं १ २१

शस्यनिर्वाहकोदकहारिणोऽष्टाधिकशतदंडः १ २३

अथकृष्टाकृष्टे १९४ ७

एकवर्षमकृष्टक्षेत्रमर्द्धखिलवर्षत्रयेणखिलवर्षपंचके-

नारण्यं १ ९

क्षेत्रं गृहीत्वाकर्षणादिकमकुर्वन् अरण्यमाध्यमिकशस्य-

स्यदशमभागंखिलेऽष्टममर्द्धखिलेपष्ठदाप्यः १ १३

कर्षणासमर्थस्यमृतस्यत्यक्तदेशस्यवाक्षेत्रमनिवारितः-

खिलीभूतेकृष्टं कुर्वन्तत्फलंभंजितकृष्यमाणेक्षेत्रत-

त्स्वामीचेदागच्छेत्तदाव्ययादिदत्त्वासलभेत १९९ ३

व्ययादिदानासमर्थश्चेत्स्वामीसप्तवर्षपर्यंतंशस्याष्टम-

मागलभेताष्टमेतुवर्षेक्षेत्रंलभेतातिरुच्छ्रकर्षणीये

त्वष्टाब्दपर्यन्तमष्टमभागंततः क्षेत्रं १ ११

स्वाम्यननुमत्यापरक्षेत्रेबीजवापीफलंनलभेत १९४ ३

खिलेतरभूस्वामिनः यद्वभागः कर. १ १

स्वसंमत्यास्वामिनाकर्षणायदत्तक्षेत्रंकर्षकदोषविना

नादातुंशक्यं १ ९

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

भाताद्याद्वर्तमानं मरुद्वर्तमानं स्वामिनो नवीनिनः.... १९६ ८

अवीजं बीजतया विक्रीणानस्या कृष्टवीजोत्कर्षकस्य मे-

लनेन परसेत्रफलग्रहणार्थं सीमाभेदकस्य च वधो

दंडः - ११

अथ शस्यरक्षा १६

ग्रामवासिजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहस्वानुसारेण राजाज्ञ-

या वागोमचारणार्थं भूभागः कार्य्यः.... १९

हस्तशतचतुष्टयं ग्रामसेत्रयो रंतरं कार्य्यमहतो ग्रामस्य ह-

स्तशताष्टकं नगरस्य हस्तशतषोडशकं सेत्रेणांतरं

कार्य्यम् १६

ग्रामादेर्हस्तचतुष्टयादिसेत्रांतरे परीणाहस्तदम्यंतरेषु

शास्येषु पशुभिर्मक्षितेषु राक्षिणां अपराधः.... १९७ ९

वर्त्मग्रामादिपरीणाहानां समीपे यत्सेत्रमनाहतं तत्स्थाल्प-

कालं गवादिभक्षणे माल्दोषो नास्ति, बहुकालभक्षणे

तत्रापि दोषः १७

वर्त्मग्रामांतराद्यतिरिक्तसेत्रस्थशस्यमक्षिणांतपादः

पणोदंडः १९८ १

रात्रौ शस्येषु पशुमासौहित्यं चारयतः पंचराजतामापादि-

वा चारयत तत्र यो मुहूर्तचारयत एकोदंडो ग्रामसमी-

पस्थसेत्रादावदंडः ६

परसेत्रे रात्रौ माहिषीश्वारयतो द्वौ राजतमापौ वत्सानना-

न्मेपांश्च रात्रौ परसेत्रे चारयत एको राजतमापोदंडः १९

अतिशयेन परसेत्रेणां चारयतः पंचराजतमापा उष्ट्रचा-

रयतः षट्माहिषीश्वारयतो दशमे पमनं चारयतो

द्वौदंडः २

प्राचीयशस्यमक्षणेन आंताश्रेत्पशवो द्विगुणोदंडोऽम-

त्यस्य चारकस्य चरित्वासेत्रे रात्रौ पिताश्रेत्पशवस्त-

दाचतुर्गुणः क्षेत्रस्वाम्यसमर्पवलेन चारयत आरव-

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

दंडः.....	१९९	३
पशुचारणेनपुनः प्राणेहायोग्यतासंपादनेपशूनांपालना- नियुक्तस्ताडनादिनास्वामीयावतानिगृह्येततावता						
दंडनीयः	११	९
विनष्टशस्यमूल्यमपिपशुस्वामीसेत्रस्वामिनेदाप्यः					११	१३
गोभिर्भक्षितंधान्यंधान्यस्तंबवायाचमानायक्षेत्रिणेपशु- स्वामीदाप्यः	११	१६
गोभिर्भक्षितंयाचमानस्यपापं					११	२३
पालकाधिष्ठानकालेशस्यादिनाशेपालकस्यदंडोऽन्य- थास्वामिनः.....	२००	६
अथादंड्याः	११	८
राजपुरुषनिगृहीतसर्पदंष्ट्रवज्रव्याघ्रव्याध्याद्युपहतस्य पालकस्यस्वामिनश्चनदंडः.....	११	९
बीजसेक्तायोवृषोयेचवृषोत्सर्गादावुत्सृष्टाः पशवोया चानिर्गतदशाहानवभूतिकाधेनुर्येचस्वयूथपारिभ्र- ष्टाः कुतश्चिदागतायेचासंनिहितपालकाः सेना- दर्शनाद्युपद्रुताः पलायिताः पशवस्तीर्भक्षितेशस्ये नापराधः	११	१६
राजकीयैरश्वैर्गजैश्चभक्षितेशस्यादौ न दंडः					२०१	१०
अत्यंतसमर्पपशुभिर्भक्षितेशस्यादौ न दंडः					११	११
अत्यंतधावनशीलयावृषस्यंत्याचगवाभक्षितेशस्यादौ नदंडः	११	१२
उत्सवेश्चाढकालेचगोभिर्भक्षितेशस्यादौनदंडः					११	१३
अराजक्रीयाश्वेनभक्षितेशस्यादौतत्स्वामिनोदशरा- जतमापादंडः	११	१६
क्षुद्रपशुभिरवशीभूताश्वादिमिश्रभक्षितेशस्यादौनदंडः					११	१९
उत्तममव्यमाधमपशूनावृथाताडकस्यपश्वनुसारेणक- ल्प्योदंडः	२०२	१

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

गृहसेत्रारामादिप्रविष्टानांपशूनांताडनेनापराधः	२०२	६
अथवाक्पारुष्यं	२०३	१३
देशजातिकुलाद्याक्षेपकंचोवाक्पारुष्यं	२०४	१८
निष्ठुराच्छलितोव्रभेदेनत्रिविधंवाक्पारुष्यंतत्रोत्तरगौ-			
रवादुत्तरोत्तरगुरुदंडः	२०५	४
गोप्यांगैराक्षेपोनिष्ठुरंगोप्यांगप्रकटीकरणेनतिरस्क-			
रणमच्छिन्नमहापातकादिभिराक्षेपस्तीव्रं	२०६	११
द्विविधंवाक्पारुष्यम्	२०७	१९
प्रथममध्यमोत्तमभेदेनापिवाक्पारुष्यंत्रिविधंतत्रासत्यं			
पापाभिधानंप्रथममसत्यमनुपातकाभिधानंद्वितीयम-			
सत्यमहापातकाभिधानमुत्तमंतत्रदंडोपितथैवत्रिविधः	२०८	२०
ब्रह्महत्यासुरापानादीनिमहापातकानि	२०९	१४
मिथ्यास्वजात्युत्कर्षाभिधानादीन्यनुपातकानि	२१०	९
गोवधादीन्युपपातकानि	२११	८
दंडादिनाब्राह्मणपीडनादीनिजातिभ्रंशकराणि	२१२	११
गजाश्वखरमारणादांनिसंकरीकरणानि	२१३	१८
निंदितेभ्योघनादानादीनिअपात्रीकरणानि	२१४	२३
कीटपक्षिवधादीनिमलावहानि	२१५	९
अनुक्तमायश्चित्तविशेषकंपापंप्रकीर्णं	२१६	१४
आक्षेप्यस्यजात्यादिनासमानन्यूनोत्तमानामाक्षेपका-			
णायथोक्तत्रिगुणतदर्द्धिकावाक्पारुष्येदंडाः	२१७	१६
परमाय्यक्षेपकस्यापियथोक्तद्विगुणोदंडः	२१८	२२
वाक्पारुष्यंकृत्वास्वापराधंसमयतोऽर्द्धदंडः	२१९	६
अंगेंद्रियहानिकुष्ठादिरोगाणांसत्यासत्याभिधानेनव्या-			
जस्तुत्यावाक्षेपकस्याक्षेप्यसमस्याद्धौनत्रयोदशप-			
णादंडः	२२०	२९
भगिन्यभिगमादिनाक्रोशकस्यपंचावशतिपणादंडः	२२१	२२
पापेनोपपातकमहापातकान्यामनुपातकेनचाक्षेपकाः-			

विषयाः—

शृष्टम. पङ्क्तिः

प्रथममध्यमोत्तमसाहसैर्द्व्याः	२११	२
मध्यमेनवाक्पारुष्येणासत्यानुपातकाभिधानात्मकेननि- प्राक्रोशकः क्षत्रियः शतेन वैश्यः सार्द्धशतेनशू- द्रोनिहाच्छेदादिना दण्ड्यः	११	
क्षत्रियवैश्यशूद्रानासिपन्विप्रः पञ्चाशत्पञ्चविंशति- द्वादशपणान्दण्ड्यः	१६	
प्रथमवाक्पारुष्येणासत्यपापाभिधानात्मकेनाविप्रमा- सिपन्क्षत्रियः पञ्चाशत्पणान्वैश्यमासिपन्पञ्च- विंशतिपणान्शूद्रमासिपन्द्वादशपणान्दण्डनीयः	२१	
क्षत्रियासेपकोवैश्यः शतपणान्वैश्यमासिपन्क्षत्रियः पञ्चाशत्पणान्शूद्रमासिपन्विंशतिपणान्दण्ड्यः	२३	
विप्राणां धर्मोपदेष्टा आसेपको वेदमुदाहरंश्च शूद्रो निहा- च्छेदेन दण्डनीयः	२१२	४
विप्रक्षत्रिययोर्विद्वद्गोश्रपरस्परं पतनीयाक्रोशे मथ- ममध्यमसाहसावुत्तमाधमयोर्दण्डौ	७	
पातित्याद्यभिर्शंसनेन द्विजातिमासिपन्शूद्रः संकरजा- तिश्च निहाच्छेदेन दण्डनीयः	११	
अतिद्रोहेण नाम जालुच्चारणादिना द्विजातिमासिपतः शूद्रादेर्मुत्तेदशांगुलायो मयज्वलत्कीलकनिसेपो दण्डः	१३	
द्विजातिविषयके वाक्पारुष्ये दण्डपारुष्ये च शूद्रस्य तत्तदं- गच्छेदो दण्डः	२१	
मातितपश्चर्याश्रुतादिकं मृषोक्त्याऽन्यस्यापलपतो द्विशतदण्डः	२१३	२
रानयार्भिकयोराक्रोशकस्य निहाच्छेदः सर्वस्वर- णं वा दण्डः	१०	
राज्ञोऽनिष्टवक्तामत्रभेत्ता च निहाच्छेदेन निषिद्धेन च दण्ड- नीयः	११	

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

राज्ञोविप्रस्यचसत्येपातित्याद्यभिधानेयथोक्तोऽसत्येतु			
द्विगुणोदंडः	२१३ १८
पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्वाद्युद्भावनंमयाकृत-			
मिति वदतोनापराधः	॥ २२
वेदत्रयमधीतवतः प्रजापालकस्य देवस्य चाक्षेपे उत्तम-			
साहसो ब्राह्मणादिजातिसमुदायाक्षेपे मध्यमसाह-			
सोग्रामदेशयोराक्षेपे मयमसाहसोदंडः	२१४	३
मातृपितृजायाभ्रातृपुत्रगुरूनासिपुत्रगुरोः पंथानंरुचा-			
नश्च शतदंडनीयः	॥ ७
शस्त्रादिसिपुत्रपंचाशत्पणान्दंड्यः	॥ ११
अनुक्तदंडैपराधे विचार्य्यदंडोऽवधारणीयः	॥	१३
अथ दंडपारुष्यं	॥ १८
हस्तपाषाणायुधादिभिः प्रहरणं दंडपारुष्यं	॥	२३
मृदुमध्योत्तमभेदेन त्रिविधं दंडपारुष्यं तत्र प्रथमं शस्त्रा-			
द्युद्यमनं द्वितीयं शस्त्रादिपातनं तृतीयं सतनिष्पादनं		२१५	५
जात्यादिना समेषु भस्मादिकरादिकमुद्यच्छन् राजतं मा-			
पं परभार्यामुद्विगुणमुत्तमेषु त्रिगुणं दंड्यः	॥	१०
समेषु भस्मपंकरज.स्पर्शने देशपणा उच्छिष्टाद्यमेध्यस्व-			
र्शने पार्ष्णिनिष्ठचूतस्पर्शने च विंशतिपणाः परभार्या-			
सूतमेषु च द्विगुणोदंडो मोहमदादिनिमित्तके तु न दंडः	॥	१७	
छर्दिमूत्रपुरीषादिभिरधः काये स्पर्शने चतुर्गुणः प्रागु-			
क्तात् मध्यकाये षड्गुणः शिरस्यष्टगुणः	२१६	५
समेषु हस्तोद्यमने द्वादशपणा हस्तपातने द्विगुणोदंडः	॥	१०
समजात्योः परस्परं शिलाद्युद्यमने उभयोः प्रथमसाह-			
संपरस्परं हस्तोद्यमने दशपणः पादोद्यमने विंश-			
तिपणादंडः	॥	१६
काष्ठोद्यमने प्रथमसाहसमुत्तमं प्रत्यधमस्य शस्त्रोद्यमने स-			
हस्तपणादंडः	॥	१९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

समजात्योः परस्परं शस्त्रोद्यमने पंचशतपणादंडः	२१६	१९
उत्तमेनाधमं प्रतिदंडाद्युद्यमने षट्पंचाशत्पणादंडः	२१७	७
ब्राह्मणं प्रति शूद्रस्य कोपाब्दस्तपादाद्युद्यमनेनापराधेतत्त-		
दङ्गच्छेदोदंडः	२१८	९
समस्य हस्तपादके शस्त्रान्यत्तमाकर्षणे दशपणावस्त्रावे-		
ष्टनाकर्षणोत्तरपादारोपणेशतं पणादंडः	२१८	१
शस्त्रादिना सतेष्टते सतगौरवागौरवाभ्यांदंडः करुणीयः ..	२१९	१०
इष्टकादिभिस्ताडने क्षतानुत्पत्तौ द्वौ राजतमापौ शोणि-		
तैर्द्वेद्विगुणोदंडः	२१९	११
विना रक्तदर्शनं शस्त्रेण दुःखोत्पादने त्रिशत्पणारक्तो-		
द्भेदेन तु चतुःषष्टिपणादंडः	२१९	१५
बहुतरत्यग्भेदेन तथा विधरक्तोद्भेदे च शतं पणामांसभेदेन		
निष्कपट्कंदंडोऽस्थिभेदकस्तु निर्वास्यः	२१९	१८
त्वग्भेदे प्रथमसाहसं मांसभेदे मध्यमसाहसं मस्थिभेदे उ-		
त्तमसाहसं त्रयैव धोदंडः दुःखगौरवागौरवाभ्यां विक-		
रुपाः समाधेयाः	२१९	२३
दंतनासाकरकर्णपादभेदे मध्यमसाहसं पातने द्विगुणः	२१९	२
प्ररूढप्रायस्य ग्रणस्य दुर्नर्नवीकरणे ताडनेन मृतवन्निश्चेष्ट-		
तासं पादने च पंचशतपणादंडः	२१९	९
नेत्रकंधरासिंधिभंगे पुत्तमसाहसमुभयनेत्रभेदेन यावज्जीव-		
बंधनंदंडः	२१९	१३
अरुषपीडाकरनेत्रद्वयभेदेन राज्ञो मरणाद्यनिष्ठाभिधाने		
विप्रनिद्वेन शस्त्रस्य जीवने चाष्टशतं दंडः	२१९	१७
मनुष्याणां पशूनां वा दुःखोत्पादमाप्तं धाय प्रहरतो दुः-		
स्तगौरवागौरवाभ्यांदंडाः करुणीयाः दुःखानामि-		
सयानेतु प्रमादकृते रणादौ वा प्रहारेनापराधः	२२०	१
मापराधमपिराजानं न हारतो विनेतरस्य गूल्यारोपणेना-		
मौपचनंदंडः	२२०	८

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

द्विजातिपीडाकरशूद्रस्यतत्तदंगच्छेदोदंडः २२० १७

द्विजातेः साम्येनवदतोगच्छत. शय्यासनोपवेशिनश्च
शूद्रस्यदंडेनताडनंदंडः ,, २०

अंगभेदनादिकारोचिकित्साव्ययंदाप्यः कलहेयद्येन
हीयतेसतदाप्यः २२१ ३

एकंपीडयतांवहूनांप्रत्येकाद्विगुणोदंडः कलहेऽपहार-
कस्यापइतद्विगुणोदंडः ,, ७

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यकनिष्ठसौदराः रुतापराधा
रज्वापाटितवंशेनचमर्मातिरिक्तस्थलेताडनीयाअ-
न्यायात्प्रहरंस्तुचौरवदंड्यः ,, १२

शिष्यापराधेऽपालेननमतिभयोत्पादनमुपवासने शी-
तसमयेनलसेवनंचदण्डोगुरुणाकार्यः ,, २१

द्वेषेणपरकीयनिग्रहार्थव्रणादिकरणसंभवाहंडपारु-
ष्यावेदकोहेत्वादिभिः सुपरीक्षणीयः २२२ १

हेत्वादिभिः परीक्षणासंभवेसाक्षिणस्तदसंभवेदिव्यमानं
आक्रोशकस्यप्रत्याक्रोशेताडकस्यप्रतिताडनेआततायि-

वधेचनापराधः ,, १४

विप्रादेर्वाक्पारुष्यादिनानिग्रहं कुर्वन् शूद्रादिर्विप्रादि-
नास्वयमेवताडनीयोनतेनासौराज्ञादंड्यः ,, १६

बंडालादिभिरुत्तमेपुच्छेतेऽपराधेनएवतेषामविलंबेन
ताडनंयथापराधदंडं कुर्युस्तेषामसामर्थ्येराजातमेवदं

हंकुर्यात् ,, २२

च्छेच्छूर्तदासादीनांताडनंदंडः २२३ २१

अनाश्वोप्राघातीएककरपादच्छेदेनदंड्यः २२४ १

अशृगालादिमांसविक्रयीग्राम्यपशुघातीचकार्पापण-
शतदंड्योहतपशुमूल्यंचतत्स्वामिनेदाप्यः ,, २

पशूनांपुंत्वोपघातीमुख्यवन्पशुघातीचपचाशत्कार्पा-
पणान्दंड्यः यादोमत्स्यघातीदशकार्पापणान्की-

त्रिषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

टघातीकार्पापणंदंज्यः....

२२४ १

कूटस्वर्णव्यवहारीश्वशृगालादिमांसविक्रयात्यंताभ्या-

सीचनासिकोष्ठकरच्छेदनेनोत्तमसाहसेनचदंडनीयः

॥ २

अत्यंतापकृष्टमृगपक्षिघातीपणत्रयंततउत्कृष्टमृगप-

क्षिघातीदशपणान्ततउत्कृष्टमृगपक्षिघातीद्वा-

दशपणान्दंडनीयः

....

॥ ११

दृष्टेणसंयुक्तांगांदेवार्थोत्सृष्टपशुबीजसेत्कारंष्ट्रपंचवाह-

यन्मथमसाहसंभ्रजुत्तमसाहसंदंज्यः....

॥ १०

पशुनासारजुच्छेदयुगकाष्ठभंगाद्यात्मकवैगुण्येसतिर-

थादिनापीडितोपिमनुष्येवाहकादेर्नापराधपवमपस-

रेत्युक्तेपिसमीपमागत्ययानेनपीडितेवाहकादेर्नाप-

राधः

....

२२६ १

अनभिज्ञश्चेत्सारथ्यादिस्तज्ज्ञानेनाश्वचालनादिवैगुण्यप्र-

युक्ताहिंसायांस्वामीशतद्वयंदंज्यः

....

॥ १५

अभिज्ञश्चेत्सारथ्यादिस्तदातदोपाधीनहिंसायांस्वामि-

नानापराधः सप्तवशतद्वयंदंज्यः

....

॥ २१

यानेनमनुष्यवधेचौरदंडः गोगनाश्वादिमहाप्राणिवधेर्द-

ण्यसाजात्यावाऽरूपपरिमाणानांपशूनांहिंसेनेशतद्वयं

दंडः

....

॥ ११

शुभमृगपक्षिरुरुशुकप्रभृतिहिंसायांयानकृतायांपंचा-

शतपणाः दंडः

....

॥ ११

गर्हभाभाविकानांतपावधेपंचराजतमाषाः श्वशूकरव-

धेपकोराजतमाषोदंडः

....

॥ ११

हेताहतप्राणिसमःप्राणीतन्मूल्यंवास्वामिनेदाप्यः

अथस्तेर्यं

....

२२७ १

अथसकपुरुषासमक्षमर्यापहरणंस्तेर्यं

प्रकाशस्तेनाः

....

॥ ११

अथकाशभेदेनद्विविधास्तस्कराः

....

॥ ११

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

कूटतुलादिद्वाराऽर्थहारिणोविनिजोरोमप्रकोप्यार्थहार्- रिणोभिषजः कूटदेवनेनार्थहारिणएवमादयः प्र- काशतस्कराः	२२७	२०
प्रच्छन्नहारका. संधिचौरपथचौरादयोऽप्रकाशतस्कराः	२२८	१९
तस्कराणांदापान्त्र्येकेप्रकाशयित्वापहतद्रव्यानुसारे- णदडोराज्ञाकार्यः	२२९	९
प्रसिद्धचौरैर्मेलनेनसधित्वनित्रादिचौरितद्रव्यादिलिंगो- नवाचौरमवधार्याद्वतद्रव्यंस्वामिनेप्रदाप्ययथाशा- स्त्रंदंड कार्यः	११	१०
चौरनिग्रहेणराज्ञोयशोराष्ट्रादिः	११	१६
अथप्रकाशतस्करदंडः	११	२०
कपटतुलादिनापरद्रव्यस्याष्टमांशापहारीपणशतद्वयंद- व्यः नवमाशहारीत्वष्टमांशन्यूनशतद्वयंसप्तमांश- हारीतुसाष्टमांशशतद्वयंदाप्यएवंक्रमेणऋासष्टद्वयो- दंडऋासष्टद्वीकल्पनीये....	२३०	४
कूटतुलादिनाबहुधाव्यवहारीमुंडनेनतच्छीलस्तुकर्णा- दिच्छेदनेनदंड्यः	११	१२
अल्पमूल्यद्रव्यंदत्वाकुतश्चिद्रहमूल्यमन्यद्रहमूल्यंदत्वाकु- तश्चित्स्वरूपमन्यदाददानोविषमव्यवहारीअपराध- गौरवागौरवाभ्यांपूर्वसाहसंमध्यमसाहसंवादंड्यः	११	१८
अवीजंवीजतयाविक्रीणानोबलादन्योसवीजमपहरन्लो- कशास्त्रादिकमातिक्रम्यव्यवहरंश्रकर्णादिच्छेदने- नदंड्यः	२३१	१
गोपितदोषस्यापद्रव्यमिश्रितस्यसंस्कारेणपुनर्नवीकृत- स्यचार्वक्रेताद्विगुणक्रेतारिदाप्योर्विक्रेतिसमचदंड्यः	७	
षण्यस्यपरिमाणमतथ्यंवदन्क्रयादौकर्तव्येआपण्यपरि- हरन्सकूटंक्रयंवाकुर्वन्पण्यादष्टगुणंदंड्य	१४	
आपणंपरिहारेणावेक्रयाद्यभ्यासेसर्वस्वापहारोदंडः	१८	

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

तुलाराजशासनचिह्नमुद्रापरिमाणानां निर्मातातेन व्यव-			
हर्ता च पणसहस्रदंढ्यः	२३१ २१
मुद्रापरिस्तकोमंदां मुद्रांजद्रांभद्रां वामंदां ब्रुवाणः सहस्रप-			
णान्दंढ्यः	२३२ ४
उत्तमेपुकूटाचिकित्सांकुर्वाण उत्तमसाहसंमध्यमेपु उत्त-			
मसाहसांतिर्यक्षुप्रथमसाहसदंढ्यः	॥ ८
अनिच्छंतं कार्यं कार्यज्ञानहीनं व्यसने संयोगात्तदीयार्थह-			
रावेश्याकितवशिष्टिनः वंचकास्ते अन्यायवादिनः स-			
म्याश्चानेवास्या उत्कोचजीविनस्तु सर्वस्वमपहृत्याने-			
वास्याः	॥ ११
ज्योतिर्ज्ञानमुत्पातमाविदित्वा श्रावयंतो दंडनीयाः	॥ २०
रजको निर्मलीकरणाय स्वस्मिन्नर्पितं परकीयवसनं परिद-			
धानत्वीन्पणान् विक्रीणानोभाटकं बंधकयाचितकं			
वाकुर्वाणश्च दशपणान्दंढ्यः	॥ २१
मिथ्यासुवर्णविक्रयी हरिणादिमांसत्वेन श्वादिमांसविक्र-			
यी च पणसहस्रदंढ्यमादाय नासादंतकरशून्यः कार्य्यः	२३३	३	
अन्यायात्संताप्यासीमुवर्णशिल्पीसर्वांगच्छेदेन दंढ्यः	॥	१०	
मृच्चर्मलोहादीनां बहुमूल्यवस्तुसादृशं संपाद्य विक्रयक-			
र्तामृत्तमूल्यादधिकं यच्छते ततोऽष्टगुणं दंढ्यः	॥	१४	
शून्यांतरं संपुष्टं पूर्णत्वेन रुन्निभं वस्तु च तात्त्विकत्वेन प्रका-			
श्यधनं विक्रयं वा कुर्वाणस्य पणन्यूनमूल्ये वस्तुनिर्पचा-			
शत्पणाः पणमूल्ये शतपणा एव अधिकमूल्येऽशतगु-			
णितो दंडः कार्य्यः	२३४ ३
अल्पमूल्यस्य वस्तुनः संस्कारेण बहुमूल्यतां संपादयंतो			
बाण्डकादि वंचका अर्था नुसारेण दंडनीयाः	॥	१९	
सुवर्णमुक्तामयालादिकं च त्रिमं संपाद्य विक्रीणानः क्षेत्रे			
मूल्यं दाप्यो द्विगुणं च दंढ्यः	॥ १७
शुद्धस्वर्णे ध्मायमानेन क्षयोरानतेऽपलशतेऽपलद्वयस्य-			

विषयानुक्रमणिकाः

५०

विषयाः--

प्रथम, पङ्क्तिः

स्तावतित्रुणिसीसेचपलान्यष्टौताम्रेपंचपलानि
लौहेदशपलानि क्षीयतेतत्रतत्राधिकसंयंवदंतोवंच-

कादंडनीयाः २३४ २१

सतपलयितैरीणैः कार्पासिकैर्वासूत्रैः स्थूलैर्निर्मितवा-
सोदशपलाधिकंमध्यैः पंचपलाधिकंसूत्रैः पलत्र-

याधिकंभवति २३५ ७

अथाप्रकाशतत्करदंडः १२

संधिक्त्वाधनापहारकाअपद्धतंस्वामिनेदाप्याहस्तौच्छि-

त्वाशूनेनिवेश्याश्चाम्यासे.... ११

पांचचौराणांगलेष्व्वावृत्तावलंबनंदंडः २३६ २

स्वदेशपासिनांस्वदेशेचकृतस्तेयानांसर्वस्वमपहत्यशूले-

निवेशनदंडोनतुपरराष्ट्रेकृतचौर्याणां ५

सत्कुलजातानांपुरुषाणानारीणांमुख्यरत्नानांचहर्तारोवधेन

दंडनीयाः ११

पुरुषहर्तावीरणेनवेष्टयित्वादाह्योमारीहर्तातुवीरणेनवे-

ष्टयित्वालोहशयनेस्थापयित्वादाह्यः १९

मध्यमनरहताहस्तपादीच्छिन्वाचतुष्पथेस्थाप्यः २०

अधमनरहर्तुरुत्तमसाहसोदंडः २२

अधमनारीहर्तुः सर्वस्वहरणंतादृशकन्याहर्तुर्वधोदंडः २३

विप्रस्वामिकानांगवामपहर्तावाहनार्थनासाभेदकोवि-

डालनकुलेतरक्षुद्रपशुहर्तासद्योऽर्द्धपादः कार्यः २३७ ४

युद्धाद्यवसरेगजाश्वादीनांशस्त्राणारोगाद्यवसरेचोपधा-

दीनांहरणेकालप्रयोजनानुसारेणदंडः कल्पनीयः..... ९

उत्तममध्यमक्षुद्रपशुहरणेउत्तममध्यमप्रथमसाहसा

दंडः १४

विशिष्टाश्वहर्ताहस्तपादकटीच्छिन्वावध्य १७

शूद्रापरोधिपुरुषवानिहुंजरहारकाणांबलात्कारेणत्र-

तांचशूलारोपणंदंडः २०

विषयाः-

पृष्ठप्र. पङ्क्ति

धान्यायुधदेवागारभेदिनांगनाश्वर्यहर्तुणांचाविलंबे-

नवधोदंडः २३७ २३

गोरुद्रस्याधमयीर्गजाश्वयोश्चहारकएककरपादः कार्य्यः २३८ ३

अजाद्यपहारीएककरः कार्य्यः २३ ४

पशुहर्तुर्द्विपादच्छेदः कुंठायुधेनकार्य्यः २३ ७

द्रोणशतद्वयाधिकवान्वहर्तावध्यस्तद्व्यपारिमाणधा-

न्यहर्तास्वामिनिद्वतंदाप्यएकादशगुणं चदंज्यः २३ ९

शस्यभागमंगीकृत्यक्षेत्रकर्षकः स्वदोषेणशस्यं नाशय-

न्त्यभागदशगुणं मृत्युदोषेण नाशयन् स्वभागात्पं-

चगुणदंज्यः स्वामिभागं च स्वामिनिदाप्यः २३९ ७

निष्पुलाकीकृतखलस्यस्वल्पधान्यानां शाकमूलफलानां

चहर्तासंबंधशून्यः शतपणान् संबंधीपंचाशत्प-

णान्दंड्यः २४ १४

अपरिद्वतकलिकानांकुसुंभादिचूर्णानां वासरूपधान्या-

नांगुरुमलताक्षणाणां सपुलाकखलस्यधान्यानांचैक-

पुरुषवाह्यतो न्यूनानां हर्तासुवर्णमापदंज्यः २४ २१

कर्पूरादीनां ब्रीह्यादीनां पूगीलादीनां हर्तादशगुणदंज्यः २४० ७

कर्पूरादीनां ब्रीह्यादीनां शताधिकापहर्तुर्वधोदंडः २४१ २

शताधिकसुवर्णानां तन्मूल्यानां रजतानां वाससां वाहर्तुर्व-

धोदंडोद्वतंचासोस्वामिनिदाप्यः २४ ३

शतन्यूनपंचाशदधिकसुवर्णानां तन्मूल्यानां रजतानां वास

सां वाहर्तुर्वधोदंडोद्वतंचासोस्वामिनिदाप्यः २४ ४

पंचाशदन्यूनसुवर्णानां तन्मूल्यानां रजतानां वाससां वाह-

र्ताद्वतंचासोस्वामिनिदाप्यएकादशगुणदंज्यः २४ ५

पंचाशद्गुणसुवर्णतादृशमूल्यरजतापहारीनिर्धनः पूज्य-

स्तादनेनहीनगुणः कर्णच्छेदेनदंज्यः २४ ६

..... २४ १०

..... २४ ११

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

कृषिसमयेहलाद्युपकरणमपहरन्नष्टाधिकयणशतदंध्यो

इतंचदाप्यः २४१ १४

अल्पधान्यक्षीरतादिकाराणांहर्ताद्विगुणदंध्योइतंचस्वा-

मिनिदाप्यः १७

सलादिपुष्पमूलफलादीनांहर्तापंचकृष्णलरूप्यदंध्यः १९

अल्पकार्पाससूत्रगोमयगुडादिहर्ताद्विगुणदंध्यः २३

षट्ठिकाष्ठस्पृष्टांडस्यचर्मवेत्रपापाणादिमयभांडस्यच

हर्तामूल्यात्पंचगुणंकार्पापणत्रयंवादंध्यः २४२ ९

एकचक्रापहारीचत्वारिंशत्पणान्शकटापहार्यशीत्य-

धिकशतपणान्दंध्यः १०

श्रीतंतस्मार्तवाग्निगृहादपहरन्शतपणान्दंध्यः १९

मञ्चुरकाष्ठभांडतृणादीनामपहर्ताइतसमंस्वामिनिदाप्यः

पंचगुणंचदंध्यः १७

क्षीराद्यल्पमूल्यापहारे २४३ २

रज्जुपटंचकूपादपहरन्मपांशभिदन्राजतमोपदंध्योरज्जु-

वटौकूपेयोजयेच्च ९

अनुक्तद्रव्यहर्तामूल्यसमंदंध्यः ११

अनुक्तविरुद्धदंडकेपुस्तुद्रमध्यमहस्तुद्रज्येपुहतेपुप्रथम-

मध्यमोत्तमसाहसार्दंडाः १३

उत्तमब्राह्मणस्यप्रयोगार्थाद्वतसमिधाद्यपहर्तृब्राह्मण-

स्पहस्तच्छेदोदंडः १७

उत्तमविप्रस्यवधहस्तच्छेदादयः शारीरदंडानकार्याः

किंतुचौरेणब्राह्मणेनसतांससर्गोर्वर्जनीयः स्वरारो-

हणादिनाचौरत्वंतस्यस्यापनीयनिर्वास्योसौश्वपदे-

मललाटांकः कार्यः २४४ ३

प्रकारांतरेणजीवनासमोविप्रोगुणवांशौरोद्वतंदाप्यः

प्रायश्चित्तकार्यः ४

पुरुषपधसुवर्णस्तेयभूमिहरणेपुविप्रेतरस्यवधोऽधमविम-

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

स्यनेत्रोत्पाटनदंडः	२४४	११
सर्वेचौराद्वतंदाप्यास्ततोयथाशास्त्रंदंडनीयाः	॥	१४
मध्यविवंविप्रंचौरंसचिह्नंकृत्वादेशान्निर्वासयेत्	॥	१८
व्रतस्वाध्यायरहितस्यविप्रस्यप्रमापितचौर्यस्यललाटेऽ-					
कनसर्वस्वहरणंचदंडः	॥	२१
अध्ययनादिरहितस्यनिर्धनविप्रस्यप्रमापितचौर्यस्य					
लोहनिगडेबध्वाकिंचित्कदम्भंभोजयित्वादास्येनि-					
योजनदंडः	॥	२३
अथचौरान्वेषणं	२४५	११
सहचोरितद्रव्येणग्रहणाच्चौर्यनिर्णयंचोरितद्रव्येऽप्रा-					
प्तेतुचौर्यमंतरेणालम्ब्यानांभोगतश्चौर्यनिर्णयं	॥	१३
असज्जनसंसर्गादिनापव्ययादिनाचौर्यशंकनीयं	॥	१४
शंकितान्नानाविधव्याजतः पृच्छेद्यथातत्वंद्रव्यः	॥	१५
वर्णस्वराकारभेदादिभिरपिचौर्यनिर्णयं	॥	१९
चौरोयमितिनिर्दिष्टोद्धतद्रव्येणोपलसितोग्राह्यः तथा					
हरणदेशादारम्यपादचिह्नानुसरणेनाधिचौरोग्राह्यः				२४६	१०
अपरिचितदेशवासका नामजातिग्रामादिरुमपल-					
पंतो द्यूताद्यासक्ताः परकीयद्रव्यगृहादिपृच्छका-					
श्चौराद्वतद्रव्याविक्रयकर्तारएवमादयः शंक्याग्राह्याः				॥	११
षट्त्रग्रामग्रजादौपदांकधाराप्रविष्टातत्रतदीयस्वाम्या-					
दिनाचौरोनिर्णयः	॥	२३
कतिपयपदकेपुस्पष्टेऽग्निमेष्णस्पष्टेऽवासन्नतरग्रामादौ					
निर्णयः तथाविधग्रामहयादिसंभवेऽशिष्टबहुलग्रा-					
मादौनिर्णयश्चौरः	२४७	३
स्तोत्र	॥	१७
तनाव्यापनप्रतिग्रहादिनाचौरतोषनार्जकाअपिचौराः					
अपकृष्टैर्यानि हूलाग्र्यन्नशत्वस्थानदातृन्चौरचौरायित-					
मुख्यरतापैः संनिधिसंपादकाश्चचौरवद्वयेत्	॥	१९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

राजेनतद्धनमादेयं ॥ १७

वर्षाभ्यन्तरेस्वाम्यागमनेएकशफस्याश्वादेश्वत्वारः

पणामहिपोद्भूगवांद्द्वौद्द्वौपणौच्छागमेषयोरेकैकः

पणोराजभागः २९२ ८

वर्षमध्येस्वाम्यनागमेऽधिगंतुश्रुतयोऽशः शेषंराशः १ १२

इतंवस्तुमेदमितिद्युवाणोरूपसंख्याजात्यादिकंवेदनेनल-

भेततद्वक्तुमसमर्थोइतसमंदंडनीयः ॥ १९

अथ साहसं २९३ २

मनुष्यमारणचौर्यपरदारविमर्शनपारुष्याभयभेदेन

पंचविधंसाहसं ॥ ४

प्रथममध्यमोत्तमभेदेनत्रिविधंसाहसं.... ॥ १३

फलमूलादीनांहलादिसेत्रोपकरणानांचभंगादिमयम-

साहसं ॥ १६

वस्त्रपथवस्त्रादीनांगृहोपकरणानांदृषदुपलादीनांचभंगा-

दिमध्यमसाहसं ॥ १८

विषशस्त्रादिनामारणपरदारवर्षणमित्याद्युत्तमसाहसं ॥ २०

सेतुसेत्रोपकरणपुष्पमूलफलानांशकोहारकश्चद्र-

व्यानुसारेणशतादूर्ध्वद्विशतांतंदंड्यः २९४ ४

पशुवस्त्रगृहोपकरणादीनांशकोहारकश्चद्विशतोर्ध्वं

द्रव्यमूल्यानुसारेणदंड्यः ॥ ११

स्त्रीपुंगोहेमरत्नदेवविप्रधनकौशेयादीनांहारकोनाशक-

श्रमूल्यसमंद्दिगुणंवादंड्योवध्योवापराधानुसारेण.... ॥ १३

चार्म्मिकाणामुपानदादीनांपाषाणादिमयभांडानांकाष्ठ-

मृण्मयादीनांचसहसाविनाशमूल्यात्पंचगुणोदेहः ॥ १९

स्तुटिकादिद्रव्याणांभंगादिकर्तारः मयमसाहसंदंड्या

दाप्याश्चतद्रव्यम् २९५ ४

परगृहादिवेदारकोमध्यमसाहसंदंड्योममंचपूर्ववत्कु-

र्यात् ॥ ११

विषयाः—

पृष्ठम, पङ्क्तिः

परकुड्यादेः शिथिलीकरणेपंचदशपणाबंधशिथिलीकर-

णोर्विंशतिपणाच्छेदनेपातनेचचत्वारिंशत्पणादंङ्यः २९९ १४

परगृहेकंटकादिप्रसेपीषोडशपणान्प्राणहरसर्पादिप्रसेपी

मध्यमसाहसंदंङ्यः २३

परगृहेअत्यंतपीडाकरद्रव्यप्रसेपीषणशतदंङ्यः २९६ ४

जलोपरिकाष्ठादिरचितमार्गादेर्देवोद्देश्यकगरुडध्वजा-

देहद्विचिह्नभूतयष्ट्यादेर्देवप्रतिमानांचभेदकः

पंचशतपणान्दंडचोभिन्नचपूर्ववत्कुर्यात् ९

अप्रक्ष्यस्याविक्रेयस्यचविक्रयीदेवप्रतिमायाउत्कृष्टा

सासेन्दकश्रोत्रप्रसाहसंदंङ्यः १६

आरामस्यमध्यविधेदेवप्रतिमायाः कूपस्यजलोपरि-

काष्ठेष्टकादिरचितमार्गस्योत्तमस्यसेतुनिषानयो-

श्चअंजकोऽष्टशतपणान्दंडचोभ्रंजचपूर्ववत्कुर्यात् ११ १६

अपकृष्टदेवप्रतिमायाहारकोभेदकोदाहकोदेवगृहभे-

दकश्चपूर्वसाहसंदंङ्यः २२

महासेतुभेदकस्यवधेर्दंडः २६७ २

तडागोदकहर्ततडागादौनलागममार्गनिरोधकश्चपूर्व-

साहसंदंङ्यः ४

क्षेत्रगृहग्रामखलादीनांदाहकोराजपत्नीगामीचकटा-

शिनादग्धव्यः १०

नगरादिभाकारभेदकः परिखापूरकोद्वारनाशकश्चत्वं-

रयावध्यः १४

अनपराधितयानिर्णीतयोन्नत्तयश्चापराधितयानिर्णीति

त्यनतियश्चसंदिग्धापरामंचमातित्यगतिनासह-

संपणान्दंडचः १८

दंडनेनियुक्तोदंडचत्वंनददंङ्योदंड्यश्चतर्हृष्टादिगुणदंङ्यः २९८ १

एकमहरतांवहूनांमर्मपातीवधडेनशास्त्रोभेनदंङ्यः

आरंभकृतः साहाय्यकृतश्चमार्थेकंतादृक्दंङ्यः

नियमाः—

पृष्ठम, पट्टिः

सप्तमहन्तरसामर्थ्यादेनामर्षेणातित्वनिर्णयः	२५८	१
मातापितरौगुरुं च ताडयन् ताडकोऽगच्छेद्वेनदंष्ट्रः	॥	१७
सामान्यतः सहसापरद्रव्यापररितेनमूल्याद्विगुणोद-			
दोऽमेतदपरमेतुचतुर्गुणः	॥ २०
प्रथमसाहसशतान्गुनोमध्यमसाहसेपञ्चशतान्गुनोत्त-			
मसाहसेवः सर्वेस्वरणानिर्वासनमकनतदंगच्छे-			
दोपापराधतारतम्येनदंडः	२५९ १८
अथघातकान्वेषणं	२६० ३
अविज्ञातहतस्यमुनादयोहननदेशसमीपगाशालहट्टं			
प्रष्टव्याः केनसहागंकिमर्थगतानित्यादि	॥	५
पूर्वपैरानुसारेणहंतानिर्णयः	॥ १२
शंकयागृहीतः स्मरकृत्वेनहननममन्यमानोद्विग्नोऽशोध्यः	॥	१८
घातकंनिर्णयविविधैरुपायैर्मथेनदंडयेत्	॥ २३
असाधुनिग्रहात्साधोश्रानुग्रहाद्वाज्ञः कीर्तिधर्मोपनयः	२६१	१	
अथस्त्रीसंग्रहणम्	॥ १०
प्रथममध्यमोत्तमभेदेनत्रिविधंस्त्रीसंग्रहणं	॥	१२
तत्रानुरागेणादेशकालादीभाषणप्रेक्षणादिकंप्रथमं	॥	१५
गंधमाल्यादिप्रेषणरहःसंभाषणादिकंमध्यमसंग्रहणं	२६२	१७	
एकत्रयशयनक्रीडादिकमुत्तमसंग्रहणं	२६३	३
विभेतरस्यप्रातिलोभ्येनोत्तमसंग्रहेयघोदंडः	॥	१६
उत्तमायानीचेनमध्यमसंग्रहेऽगच्छेदोदंडः	॥	१८
प्रथममध्यमोत्तमसंग्रहेषुप्रथममध्यमोत्तमसाहसादंडः			
अधिकधनस्यत्वधिकोदंडः	२६४ २
परपत्न्यापूर्वकनालापोरहस्यौचितीवादादधिकमालाप-			
मात्रंकुर्वाणः प्रथमसाहसदंष्ट्रः	॥ ९
अनाक्षारितोनिमित्तवशादौचितीवादादधिकमप्यालप-			
ज्ञापराधी	॥ १४
अनाक्षारितोपिरहस्यालपन्नपराधी	॥ १९

विषयाः—

पृष्ठप. पङ्क्तिः

निवारितः परपत्न्याभापमाणः सुवर्णदंड्यः २६४ २१

स्त्रीनिवारितापरपुरुषेणभापमाणाशतदंड्यापुमान्नि-

वारितः परस्त्रियाभापमाणः शतद्वयंपणानांदंड्यः

द्वावपिनिवारितौपरस्परसंभापमाणौप्रत्येकंप्रथम-

साहसंदंड्यौ २६५ १

नर्तकपत्न्यास्वप्रेष्ययैकपुरुषाश्रितयातापस्यावारह-

स्यालपन्सुवर्णतोन्मूनांदंड्यः ११ ९

अमिसारस्यमयोजकः स्थानदक्षपारदारिकवर्द्ध्यः ११ १५

नटदारादिसंग्रहेनसंग्रहदंडोनिगूढभाषणेतत्रसुवर्णतो

न्यूनोदंडः ११ २२

स्वयमागत्मसंग्राहयन्त्याः संग्रहणेनापराधः २६६ ९

अज्ञानतोऽलंकृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्रसमी-

पमुपसर्पन्नभर्त्सनीयोदुष्टाशयेनोपसर्पन्विचानुसा-

रेणर्द्ध्यः ११ १३

अथाभिगमदंडः ११ १५

बलेनानिच्छंतीमनुत्तमाभिगच्छतः सर्वस्वहरणालिङ्ग-

वृषणच्छेदोगर्भेनभ्रामर्णचर्द्धः ११ २१

च्छलेनानिच्छंतीमनुत्तमांपरपत्नीमभिगच्छतः सर्वस्व-

हरणभगांकनपुरास्त्रिर्वासिर्नचर्द्धः ११ २३

दूतादिप्रेषणेनसमन्यासमानांपरपत्नीमभिगच्छतउत्त-

मसाहसोहीनांतथागच्छतोमध्यमसाहसउत्तमांत-

थागच्छतोवधोदंडः २६७ २

उत्कृष्टजातीयासुप्रसह्यगमनेवधोदंड ११ १९

रक्षितसजातीयसकामपरपत्न्याभिगमेप्रथमसाहसोऽरक्षि-

तानुलोम्यागमनेमध्यमसाहसोरक्षितानुलोम्यागम-

नेउत्तमसाहसः प्रतिलोमगमनेवधोदंडः स्त्रि-

याः कर्णादिच्छेदः ११ २३

गोमनेअस्त्व्यागमनेवधोदंडः २६८ १०

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अरसितां द्विजातिस्त्रियंशूद्रो गच्छन् शिक्षकतर्त्तनेन सर्व- स्वहरणेन च दंडनीयोरसितां तादृशस्त्रियं गच्छन् स- र्वस्वहरणेन वधेन च दंड्यः	२६८	१३
अरसितां ब्राह्मणीं गच्छन् वैश्यः संवत्सरं बध्वासहस्रं दं- ड्यः क्षत्रियस्तथा कुर्वन्सहस्रं दंड्यो मूत्रेण शिरोभि- षेच्य मुंडनीयश्च	”	१५
रसितां ब्राह्मणीं गच्छन् वैश्यः क्षत्रियश्च शूद्रवदंड्यः कदाभिनावास्यो वा	”	१८
अरसितां क्षत्रियां गच्छन् वैश्यः पंचशतं दंड्यः क्षत्रिय- स्तु परक्षत्रिया मरसितां गच्छन् मूत्रेण शिरोऽभिषे- च्य मुंडनीयः	२६९	११
विमातृमातृपुत्रसृमातुलानीपितृपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्र- भार्याभगिनीतत्सखीस्तनुपादुहिताचार्यभार्याश- रणागतसगोत्राराक्षीभग्नजिताशरणागताधात्रीव- र्णोत्तमसाध्वीनामन्यतमां गच्छन् छिन्नच्छेदेन दंड्यः	”	१७
मातृपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रसृमातुलानीस्तनुपाचार्यभार्यादुहितृ- णामन्यतमां गच्छन् तोलिगच्छित्वा वधो दंडस्तासा- मपीच्छन्तीनां तथा	२७०	॥
इच्छन्तीमागतां गच्छन् तोऽर्द्धदंडः	”	११
अद्वष्टत्यक्तदारस्य ङ्गीवस्याक्षमस्य वासेच्छां भार्यां गच्छ- तो न दंडः	”	१४
रसितां विप्रो बलाहच्छन् सहस्रमिच्छन्तीं गच्छन् पंचश- तानि दंड्यः	”	१९
यत्राभिगमे वधो दंडो विहितस्तत्र विप्रस्य शिरो मुंडनम्	”	२१
सगुणवैश्योऽत्यंतनिर्गुणक्षत्रियां रसितां गच्छन् क्षत्रियश्च र- सितां वैश्यां गच्छन् मध्यमसाहसं दंड्यः	”	२३
क्षत्रियो वैश्यश्च शूद्रां गच्छन् सहस्रं दंड्यः	२७१	२
इदानीं वधप्रकारश्चक्ष्यते	”	१७

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

द्विजस्त्रीगामोशूद्रः कदाग्रिनादाहः ब्राह्मणीगंतारंशू-

द्रंलौहशयनेकाष्टादिभिर्देहेत् २७१ १२

उत्कृष्टवर्णस्त्रीगामिनमपकृष्टवर्णबध्वाश्वभिः स्वादये-

त्तामापिस्त्रियंश्वभिः स्वादयेत्काष्ठैर्देहेत् २१

हीनसवर्णसंभुक्तांब्राह्मणींमुंडयित्वासर्पिषाम्युक्ष्यनग्रांस्वर-

मारोप्यराजपथेभ्रामयेत् २७२ ८

ब्राह्मणीक्षत्रियागंतावैश्योलोहितदर्भेष्टयित्वाग्नौनि-

क्षेप्यः १०

क्षत्रियोब्राह्मणीगंताशरपत्रैर्वेष्टयेत्वाग्नौनिक्षेप्यः १३

राजन्यवैश्यभार्यागाम्यापिशूद्रोवोरणेर्वेष्टयित्वाग्नौनि-

क्षेप्यः १६

गृहमागतापुरुषंमलोभ्यकामयमाननारीस्त्रीसंग्रहण-

दंडेनदंड्यापुरुषस्तदर्धेनदंड्यः तस्यानार्याब-

लात्कारादिनापराधाधिक्येनासीष्ठकर्णच्छेदंरु-

त्वाभ्रामयित्वाजलेमज्जनं बहुजनाकीर्णेश्वभिः स्वा-

दनंवादंडः २७३ २

दर्पादिनाभर्तारमवज्ञायपुरुषांतरगामिनींश्वभिः स्वाद-

येत् १०

अनिच्छंतीबलादन्येनसवर्णेनभुक्तामन्नमात्रंदत्वागृहे

वासयेत्कृच्छंपराकंवाप्रायश्चित्तंकारयेत्हीनवर्ण-

भुक्तांतुत्यजेन्न्याहा १८

सस्वामिकापराध्यंतीराजपुरुषैर्नग्राह्यास्वामिहारैवत-

दीयदंडोग्राहः २७४ १

प्रोषितस्वामिकासंग्रहेणापराध्यंतोराजपुरुषैर्वीरिराज-

संनिधिमानीतातदास्वाम्यागमनपर्यंतबंधनेस्थाप्या ८

बलात्परमाभ्यादूषमतोवबोदंडः १२

अनिच्छंतीकन्यांगच्छन्समानवर्णोवध्यः १९

उत्तमांकन्यामिच्छंतीमापिगच्छन्नधमोवध्यः २०

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

कन्यांतत्पित्रोरिच्छयागच्छन्समवर्णस्तत्पित्रेशुल्कं

दाप्यः साचतेनैवविवाह्या २७४ २१

समांकन्यांस्वयंरमितांशुल्काभरणस्त्रीधनानिद्विगुणा-

निदत्त्वाविवहेत् २७५ ३

समवर्णामनिच्छन्तीकन्यामंगुलिप्रक्षेपेणदूपयन्पदश-

तपणादङ्गेनांगुलिच्छेदेनचदंड्यः १ ८

इच्छन्तीसवर्णामंगुलिप्रक्षेपेणरमयन्द्विद्वन्तदंड्यः १३

अनिच्छन्तीकन्यामंगुलिच्छेदेनोत्तमांतादृशींग-

च्छन्वयसर्वस्वहरणाम्यादंड्यः १७

उत्तमभजंतीकन्यानर्किचिदाप्याजवन्यमर्जतीकन्यानि-

मौगागृहेवासयितव्या २३

अंगुलिप्रक्षेपणकन्यादूपयंतीकन्याद्विशतदंड्यांशुल्कः-

चाद्विगुणंदाप्यादशकुस्त्रोरज्ज्वादिभिस्ताड्याच २७६ २

अंगुलिप्रक्षेपणकन्यादूपयंत्याः कन्येतरयोपितः सद्यो

मुंडनमंगुल्योच्छेदनंखरेणराजमार्गगमनंचदंडः ८

अन्यस्मैदातुमलंकृतांसमवर्णांकन्यांहरन्नुत्तमसाहसदंड-

ड्यः अनलंकृतांहरन्प्रथमसाहसदंड्यउत्तमांहर-

न्हीनवर्णोवध्यः १४

अनुत्तमांसकामांकन्यांहरतोनापराधः १६

समवर्णाभिहंकारेणांगुलिप्रक्षेपेणादूपयतोहस्तच्छेदउत्त-

मवर्णांतयादूपयतोवधोदंडः १७

अपबंधकयादिगमनदंडः २७७ ५

समवर्णपरदारगामीपंचरुष्णलान्हीनवर्णपरदारगा-

मीह्यादशपणान्दंड्यः ७

बहुभिर्मुक्तांगच्छतोपेक्ष्यागमनवदंडः ११

स्वयंकामयंतीस्वैरिणीजनसंनिधौविख्याप्यनृपाज्ञयामोग्या ,, १४

अद्याह्मणीस्ववशापुंश्चल्येवपदासीकुटुंबविनिर्गतापुश्च-

लीयतासामनुत्तमवर्णानांभोगेनदंडः परेणभुज्यमा-

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

नानामेतासामपिमोगेपरदारवदंडः	१७
अन्येनभुज्य मानायादास्याभोगेपंचाशत्पणादंडः	२७८ ४
बलाद्वेस्यामभिमच्छन्शूद्रोदशपणानुदंड्यः	१२
बलादासीगमनेदशपणोदंडः....	१४
अकामांदासीनैरं तथेणभुंजानावहवः प्रत्येकंचतुर्विंश-	
तिपणानुदंडनीयाः	१९
पशुयोनिगमनपणजतंदंडः क्षत्रियवैश्ययोर्गोमनेमध्यम-	
साहसंअत्यावसायेस्त्रीगमनेषिमध्यमसाहसंदंडः....	१८
गोगामीव्याहणः सुवणंदंड्यः	२७९ ६
नासाद्यंगहीनागामीमध्यमसाहसंदंड्यः	७
गोभिन्नपशुगामीपणशतंदंड्यस्तस्याघासादिचदाप्यः	१७
वेश्यागामीद्विज. पंचाशत्पणानुदंड्यः	११
प्रसह्यवेश्यागमनेशूद्रस्यदशपणोदण्डः	१६
चौरमारदारिकादिदुष्टनिग्राहकस्यराज्ञः स्वर्गादिफलं	१८
अथस्त्रीधर्मः	२८० १०
स्त्रियोऽस्वतंत्राविषयासक्ताः कार्य्याः	१८
दुर्बलैरपिआर्य्यैरक्षणेयतः कार्य्यः	२८१ ८
आर्य्यैरक्षताधर्मापत्यकुलवित्तात्मानोरसिताभवन्ति	१४
मृतमर्तृकाया. पतिपक्षः पालकः प्रभुश्चसर्पिडांतप-	
तिपक्षासत्त्वएवपितृपक्षः प्रभुस्तदंतासत्त्वएवराजा	
रसकः सतिदोषेनिग्राहकश्च	१७
योग्यसमयेऽददानः पिताक्रतावनुपगच्छन्पतिर्मृतपति-	
कायामक्ताप्रदः पुत्रश्चगर्हणीयः	२८२ ४
बलाद्योपितोरक्षितुमशक्याअतोऽर्थसंग्रहव्ययादिनि-	
योगैरुपायैरक्षणीयाः	१३
आत्मानमात्मनारसंतीसुरक्षिता	१९
स्त्रियाः गर्भिण्याअभिलषितमवश्यसंपादनीयमन्यथा	
गर्भदोषः	२८३ ३

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

भार्यायाश्चित्तविधायैवकार्यप्रवासः कार्यः	१८३	६
दंपत्योः परस्परतोपेकुलस्यकल्याणं	११	१४
अरोचमानायांनाभ्यांगभ्रवृत्तिः कुलस्यवाज्कल्याणं	११	१७
पत्यानुकूल्यवाग्दोपराहित्यप्रजाप्रसूत्वादिगुणवतीश्री- समा	११	२२
द्विपंतीभार्यासंवत्सरं प्रतीक्ष्यततज्जर्ध्वमपिस्थितद्वेषानो- पगच्छेत्स्वदत्तालंकारादिद्वत्वाग्रासमात्रंदद्यात्	२८४	९
अदुष्टांभार्यास्तजन्पुरुषोराज्ञादंध्यः	११	८
अदुष्टपतिमवज्ञायत्यनेत्यापेदंभ्या	११	११
भर्तृवदेच्छादिदोषवर्तमानं तृप्तिर्वास्त्येत्	११	१३
बंध्यास्त्रीप्रसूत्यादिदोषवर्तानाभिनंदेत	११	२१
शत्रुस्नातापतिमनुपगच्छतीविख्याप्यनिर्वास्या	२८५	१
व्यभिचारिणीत्याज्यानवध्यानांगविकलाकार्या	११	४
पातिग्रत्यादिगुणवतीपुलक्ष्मीनिवासः	११	१०
अनियुक्तयास्त्रियाबहिर्गमनादिनकार्यं	११	१६
गृहेपिस्त्रियास्वार्तत्येणकिंचिन्नकर्तव्यं	११	२२
बाल्यादिपुपितृपतिमुत्तैर्विरहः स्त्रियानेष्टव्यः	२८६	१
श्वशुरयोः पादवंदनंभर्तृतत्परतेत्यादयः स्त्रीधर्माः	११	६
पानदुर्जनसंसर्गादीनिस्त्रीणांदूषणानि	२८७	१
अथमृतभर्तृकाधर्मः	११	८
मृतेभर्तरेज्वलञ्चितारोहणं ब्रह्मचर्येणावस्थानंवाधर्मः	११	१०
अथमृतसमाह्वयः	२८८	१२
अप्राणिभिः पाशकादिभिः क्रीडनंचूतंप्राणिभिर्मेषादि- भिः पणपूर्वकंक्रीडनंसमाह्वयः	११	१३
मृतसमाह्वययोः कर्ताकारयितासभिकश्चापराधानुसा- रेणताडनादिनादंध्यः	२८८	२३
तत्करज्ञानोपायतयाचूतंचेतुक्रियेततदासभिकंराजपुरु- पाधिष्ठितंकार्यंसमाह्वयेष्येवं	२८९	१०

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

समाह्वयेयदीयमेषादेः पराजयस्तेनपणोदेयः	२८९	२२
नृपाद्यविदितेपरिहासकृतेचदेवनेपणालामोदंश्च	२९०	२
गूढोद्भूतपणः मुख्यतः कार्यः कूटदेविनोनिर्वास्याः	"	३
मितंजेत्रेराजभागंराज्ञेसम्भिकोदाप्येत्	"	९
राजशागह्वरावंचकादंज्याः	"	१४
कूटदेविनांकरच्छेदभृच्छदेविनामंगुष्ठतर्जनीच्छेदोदंश्च	"	१६
राजमवर्तितधर्मानपालयन्गर्हणीयोदंश्चनीयश्च	"	१९
अथप्रकीर्णकं	२९१	२
उक्तशेषप्रकीर्णकं	"	६
निर्धिमाप्तंमनेदमितिसत्येवदत्तो गुणवत्तः षष्ठांशोनिर्गु-		
णात्तुद्वादशांशोनृपेणग्राह्यः	"	६
प्राप्तंनिर्धममेदमित्यनृतज्ञानतोवदन्स्ववित्तस्याष्टमं-		
शमज्ञानतोवदन्यतुर्कंचिद्द्वितीयः	"	८
स्वनिहिताक्षष्टलब्धद्वादशांशादिदानंविमेतरस्यैव	"	१९
स्वनिहितंनष्टमात्रंराज्ञिनिवेद्यप्रमापितमेवग्राह्यं	"	१८
अथपरनिहितः	"	२१
अज्ञायमानस्वामिकंनिर्धिप्राप्तवत्तेष्टमांशंदत्वेतरद्राज्ञा		
ग्राह्यं	"	२२
पदकर्मयुक्तग्राहणेनप्राप्तस्तुनिधिरज्ञायमानस्वामिकः		
सर्वोग्राह्योनतदंशोराज्ञाहरणीयः	२९२	१
पदकर्मयुक्तातिरिक्तविप्रस्तुतथाविधानिषेर्लब्धस्यराज-		
निनिवेद्यपष्ठमंशंलभेत्	"	६
निर्धिलब्ध्वाऽनिवेद्यतोविप्रस्यापिचौरापरायः.	"	१०
राजानिर्धिमाप्यार्द्धविप्रम्योदद्यात्	"	१४
क्षत्रियोनिर्धिप्राप्यचतुर्थमंशंराज्ञेचतुर्थविप्रम्योदत्वा		
स्वयमर्द्धमाददीत	२९३	४
वैश्योनिर्धिलभमानश्चतुर्थमंशंराज्ञेऽर्द्धविप्रम्योदत्वा		
शिष्टमाददीत	"	६

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

शूद्रोनिर्धिलब्ध्वाद्वादशधाविमज्यपंचांशान्प्राज्ञेपंचां-			
शान्विप्रेभ्योदद्यादंशद्वयंस्वयमादद्यात्	२९४	९
प्राप्तंनिधिमनिवेदितंजानन्प्राजासर्वस्वमादद्यात्	”	१०
चिरंतननिधीनामन्यासानांघात्वाकरयोऽन्योत्पादितद्र-			
व्यस्यचाद्धंराज्ञः	”	११
वटादीनांशाखाच्छेदनेर्विंशतिपणाः स्कंधच्छेदनेचत्वा-			
रिंशत्पणामूलच्छेदनेऽशीतिपणादंडः	”	१२
चैत्यश्मशानसीमापण्यस्थानदेवालयजातद्रुमाणांशास्ता-			
स्कंधमूलच्छेदेपुचत्वारिंशदशीतितद्विगुणपणादंडाः	”	२१	
पनसादिवृक्षाणांलतादीनांचशाखास्कंधमूलच्छेदेपुदश-			
विंशतिचत्वारिंशत्पणादंडाः	”	२३
फलोपभोगद्रुमच्छेद्युत्तमसाहसंपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी			
मध्यमसाहसंलतादिच्छेदीपणाशतंतृणच्छेद्येकप-			
णदंड्यस्तत्कृतोपपत्तिचत्वारिंशदपिनेदाप्यः	२९४	१५
फलपुष्पोपभोगवृक्षानच्छेद्याः कर्षणांगहलादेरुपायां-			
तरेणासंभवेतदर्थगृहोपकरणार्थयज्ञोपकरणार्थं			
चच्छेद्याः	”	२०
स्वदेशेक्रीत्वाविक्रीतस्यवृद्धेर्दशमंशंपरदेशेक्रीत्वा			
स्वदेशेविक्रीतस्यवृद्धेर्विंशतितमांशंशुल्कंनृपतिराद-			
धीत	२९५	३
पुष्पेधनादीनांपरदेशेक्रीत्वास्वदेशेविक्रीयमाणानांवृद्धेः प-			
ष्ठांशः शुल्कोराज्ञाग्राह्यः	”	७
पणन्यूनमूल्यवस्तुनिनशुल्कोनाशिल्पेनलब्धोविक्रय्य-			
यत्सादौदौत्येनलब्धेभैसेचौरादिद्वतावांशेष्टश्रो-			
त्रियेयतौयज्ञार्थमानीयमानेवस्तुनिचनशुल्कः	”	१२
गुणवतापित्रापुत्रस्यविरोधेसाक्षिणोदशपणोदंडस्तयो-			
विरोधोत्पादकस्योत्तमसाहसंदंडः	”	२२
अनिशुणेनपित्रापुत्रस्यविरोधेसाक्षिणः पणत्रयंविरो-			

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्ति

धोत्पादकस्याष्टशतपणादंडः	२९६	३
उत्तमं ब्राह्मणं विष्ठादिना दूषयितुः षोडशसुवर्णा लशु- नादिना दूषयितुः सुवर्णशतं मुरया दूषयितुर्वधोदं- डः क्षत्रियमुत्तमं तथा दूषयितु रत्नैश्च दूषयितुस्त- दर्थं शूद्रं दूषयितुः पूर्वसाहसं	११	१३
अनुत्तमविप्रक्षत्रियवैश्यशूद्रानभस्येण दूषयितु रुत्तम- मध्यमप्रथमसाहसपणादशतपणादंडः	११	२१	
अत्यधमशूद्रमभक्ष्येण दूषयितु शत्रु. पंचाशत्पणादंडः	२९७	४	
स्वयं लशुनादिभोक्ता विप्रो देशान्निर्वास्यः	११	६	
द्विजानां धर्म्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य मुखकर्णयोस्तत्तैल- प्रसेपोदंडः	११	९
वेदं शृण्वतः शूद्रस्य भ्रपुजनुम्यां कर्णा पूरणं वेदमुदाह- रतो निह्वाच्छेदः संस्कारेणाम्भस्यतः शरीरच्छे- दोदंडः	११	११
विमलिंगधारणेन जीवतः शूद्रस्याष्टशतीदंडः	११	११	
उत्तमवर्णकर्मणा जीवतोऽधमवर्णस्य सर्वस्वहरणनिर्वा- सनेदंडः	११	१८
विप्रमातिपीडयतः शूद्रस्य वधोदंडः	११	२२	
संन्यासिनो जपहीमपरस्य च शूद्रस्य वधोदंडो वधस्य पा- सिको योदंड उक्तस्तद्विगुणो वा	२९८	४
सम्यग्दंडप्रणयनस्य प्राज्वद्ध्यादिफलं	११	१३
शास्त्रानुसारित्वादिगुणसंपन्नोदंडप्रणयनसमर्थः	२९९	६
असम्यग्दंडने सबाधवन्पुनः शादयो दोषाः	११	१३	
पापानां निग्रहेण साधूनां संस्कारेण च राजानः पूता भवन्ति	३००	१	
दंड्यदंडने साधुपालने च राज्ञो बह्व्यक्तफलानि	११	४	
अथ दत्तकविधानं	११	११
अकृतचूडादिसंस्कारकं गृहीत्वानिजगोत्रेण चूडादिसं- स्कारान् कुर्वीतान्यथा दाससमः	११	१६

विषयाः-

४४म. पङ्क्ति

पंचवर्षतज्ज्वेगृहीतो न दत्तकादिः सुतो भवति ३०० १८

एकः पुत्रो न देयो न च प्रतिग्राह्यः भर्तुरनुज्ञा मन्तरेण स्त्रि-

या पुत्रो न देयो नापि प्रतिग्राह्यो भर्त्रनुमत्या तूभयत्रा-

धिकारः २१

बंधूना हूय राजनि निवेद्य व्याहृतिर्भहुत्वादत्तको ग्राह्यः .. २३

भर्तुरनुज्ञया पुत्रस्य दान एवाधिकारो न ग्रहणे इतिकेचित् ३०१ ९

पुत्रा पराधे पितान दंडनीयो यदि पुत्रस्तेन न मेरितः एवं

स्वाम्य मेरितश्चाद्य पराधे स्वादि स्वामिनो न दंडनीयाः .. ११

श्वादि स्वामी स मर्धः श्वादि ग्रस्त मरक्षन् प्रथम साहसं र-

क्षेत्युक्तोऽप्यरक्षन् मध्यम साहसं दंड्यः १४

अकाले अमादियुक्त गोवाहको वधमायश्चित्तं कारयित-

व्यो मध्यम साहसं वा दंड्यस्तेनापि पापान्निश्चितः १९

प्रतिमा घटकाश्चित्रकारादयश्चातिपीडा करं मूल्यं संभूय सं-

पादयंतो राजस्थापित मूल्यमन्यथा कुर्वाणाश्च पणस-

हसं दंड्याः २३

वणिजः संभूय स्थानांतरगत पण्यमनुचित मूल्येन हारयि-

त्वाधारयंतो बहु मूल्येनाल्प मूल्यं विक्रीणानाश्चोत्तम-

साहसं दंड्याः ३०२ ६

करितुरगादी निराजनिवारित क्रयविक्रयादी निचराजा-

ज्ञा मन्तरेण विक्रीणानस्य विक्रय प्राप्तं सर्वमेव धनं रा-

ज्ञा हरणीयं ११

आचार्यादीनामाज्ञा लंघनकारी भ्रातृभार्या प्रहारकः

प्रेषितानर्भको मुद्रायुक्त गृहभेत्ता सत्कुलजादीनाम-

पकर्ता च पंचाशत्पणान् दंड्याः १७

अनियुक्तो विधवागामी चौराद्या क्रतौराहूतोऽप्रतिवक्ता

अग्निनीगमनाद्यनुचित शपथकर्ता यागादिकृच्छ्रद्रा-

दिरित्यादयः पणशतं दंड्याः २०

औषधादि नावृक्षादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबंधसंपादको गवा-

विषयाः—

पृष्ठप्र. पङ्क्तिः

दीनांपुंस्त्वप्रतिषातकृदन्यसाधारणंघनमसाधार-

णीकृत्यग्रहीतादासीगर्भनाशकश्रपणशतदंडनीयः ३०३ २

निर्गुणयोः पितृपुत्रयोः सुहृदोर्भ्रात्रोर्दपत्योराचार्या-

शिष्ययोस्त्यागबीजदोषाभावेदैवादकामतः परस्-

रत्यागीपणशतदंडनीयः ४

गुणवतांपितृमातृभ्रात्यापुत्राणांत्यागबीजदोषरहिता-

नांकामतः प्रत्येकत्यागिनेोनिर्गुणस्यपदशतपणादंडः २३

निर्गुणान्पुत्रादीन्कामतस्त्यजतोतिर्गुणस्यसगुणान्पु-

त्रादीन्कामतस्त्यजतः सगुणस्यचपणशतद्वयदंडः ३०४ ३

अंघ्रिभिरस्त्रीभारवाहनृपाद्रीनांपथानमदंदानांसाह-

स्यासनमददानः पूजार्ह्यपूज्यन्समीपस्थंसगुणावि-

प्रमतिक्रम्यदूरस्थनिमंत्रणकारीनिमैत्र्यभोजनादा-

यी च विंशतिपणान्दंड्यः ८

निमंत्रितोऽगीकृत्यामुंनानः स्वर्णमार्पदंड्योद्विगुणमर्ग-

चनिमग्रयितुर्दाप्यः ११

प्रतिग्रहायनिमंत्रितोऽगीकृत्यविनाकारणेनानामच्छ-

न्नष्टशतपणान्दंड्यः १२

नद्यादिपारप्रापणशुल्कग्रहणंनिर्युक्तः स्मलशुल्कमाद-

दानोदशपणान्दंड्यः २३

जार्चौरतयानिर्दिशन्पंचशतपणान्दंड्यः उत्क्रोश-

मादायत्यननुत्क्रोचाद्वष्टगुणंदंड्यः ३०५ २

मृतकंबलादीनांतयात्वेनाप्रकाश्याविकेतायुरोस्ताडयिता

राज्ञाज्ञाविनातर्दीययानासनारोहकश्रमव्यमसाह-

सदंड्यः ३०६ ३

अनपराधिनप्रतिश्येनादृशिचारकर्म्मकुर्वणस्याहितार्थ

भेषजादिप्रयोजकस्योच्चाटनादिकृत्याकारिणश्च ३

पणशतद्वयदंड्यः १२

द्रव्यांतरमेलनेनोत्तमद्रव्यमंगीकुर्वतोभेदानर्हमभ्यादिभे-

विषयः—

पृष्ठम् पङ्क्ति.

दीनापुंस्त्वप्रतिषातकृदन्यसाधारणघनमसाधार-	
णीकृत्यग्रहीतादासीगर्भनाशकश्रपणशतदण्डीय-	३०३ २
निर्गुणयोः पितृपुत्रयोः सुद्विदोर्भ्रात्रोर्दपत्योराचार्या-	
शिष्ययोस्त्यागवर्जिदोषाभावेद्वैवादकामतः परस्व-	
रत्यागपिणशतदण्डीय	३०४ ४
गुणवतापिमातृभार्यापुत्राणात्यागवर्जिदोषराहिता-	
नाकामतः प्रत्येकत्यागिनोर्निर्गुणस्यपदशतपणाद्वि-	३०५ २३
निर्गुणान्पुत्रादीन्कामतस्त्यजतोर्निर्गुणस्यसगुणान्पु-	
त्रादीन्कामतस्त्यजतोर्निर्गुणस्यसगुणान्पु-	३०४ ३
अंधवधिरस्त्रीभ्रमसाहाय्यानुकूलमार्गोपदेशशस्त्रभो-	
स्यात्तदनुकूलसंपादकस्तदपराधकर्तृवच्छतयनु-	
प्रमादः	३०५ ११
अपराधनित्याणायतस्मैयुद्धोपदेशकोविदार्यपणेनापक-	
र्मप्रवर्तकः साहसिकादिनाजनेपीडयमानेतदीयत्रा-	
णानुकूलसंपादकोऽनियुक्तोऽनियुक्तवत्पीडकः पीड्य-	
स्यदोषवक्तापीडनस्यानुमंताचतदपराधीचदण्डीय	३०६ १३
ग्राणाल्ययप्रसक्तौरक्षानुकूलपकर्मकरणेनदण्डः	३१० ६
सदृत्तानामयप्रमादादितोऽपराधेनदण्डः	३१० १०
तत्तदपराधप्रयोजकक्रियाकलापातर्गतैकक्रियामाप्रकर-	
णेनतद्वद्वचतुर्धाशोदण्डस्तथाविधानेकक्रियानिष्प-	
त्तावर्द्धदण्डः सकलक्रियानिष्पत्तौपूर्णोदण्डः कार्यः	३११ १३
दण्डहेतुकर्मनिर्णयशैथिल्यसतिनदण्डः	३११ २०
मिलिताअपकर्मकुर्वणाः प्रत्येकद्विगुणदण्डीयाः	३११ १
शारीरार्यदण्डभेदेनद्विविधोदण्डः शारीरोद्विविधोवधने-	३११ १७
द्विविधश्चअर्थदण्डः पणादिभेदादनेकरूपस्तत्रयस्मि-	३११ २७
न्नमपराधेकाकिन्यादिदण्डोऽभिहितस्तत्रसातिशये	३११ २७
राजतमाषपर्यंतोदण्डः कार्यः	३११ २७
राजतमाषपर्यंतोदण्डः सातिशयेपराधेकार्षापणात्	३११ २७

विषयाः-

शृङ्गम. बहिः

यांतोदंड. सातिशयेपराधेऽष्टपणांतस्त्रिपणांतोदंड.

सातिशयेऽपराधेद्वादशपणांतः कल्पनीयः १११ १२

कार्पापणांतोदंड. सातिशयेपराधेचतुर्गुणपूर्वरीत्यासा-

द्वपणशतद्वयादर्वाकृषतुर्गुणदंडा. कल्पनीयाः १११ १४

राक्षामपराधेसहस्रगुणोदंडः १११ १५

असृक्ष्यानांमायाविनोदासानांसूनमागमादिप्रतिलेख-

जातानांचताइनमेवदंडोनार्थदंडः १११ १६

भार्यापुत्रादीनांताडनदंडोनार्थदंडः १११ १७

बंधनखरारोहणादयोपिदासदंडः १११ १८

शिष्टिप्रभृतीनासर्वस्वहरणयोग्येप्यपराधेतुलाहत्वा-

हमाडादिजीविकोपकरणंनहरणीयं १११ १९

विशिष्टोवधार्हः सुवर्णशतमंगच्छेदार्हस्तदर्थमंगुलिच्छे-

दार्हस्तदर्थनिर्वासाहः, पंचविंशतिमुवर्णादुदंडनीयः ११३ २

शिष्टानावधाद्यर्हाणामूल्यधनानांसुवर्णशताद्यासंभवेतदी-

यधनानुसारेणदंडः कल्पनीयोऽभ्यासेसर्वस्वहरणं

विवासरं च ११३ ३

वधामच्छेदार्हापराधीसदाचारपुक्तोविप्रः सत्कर्मनि-

र्वाहायोग्येबंधनेस्थापनीयः ११३ ४

सत्रियवैश्यशूद्रादंडधनंदातुमसमर्थाः कर्मकारयित-

व्याविप्रस्तुशनैः शनैर्द्राप्योनकर्मणिनियोज्यः ११४ ५

धनवतीत्वीदडार्हधनेदाप्यानिर्धनाचेत्ताडनीयाबालव-

द्धातुरादिष्वप्येवं ११४ ६

विप्रस्याभिक्षार्थपरागारप्रवेशेनापराधस्तन्निवारकस्यत्व-

पराधः समित्पुष्पकुशाद्यादानेविप्रस्यनस्तेयदोषः ११४ ७

विमाणानद्यादिमुमूर्तिविनापारगमनमितरेभ्यः पूर्वमुत्ता-

रणपण्येपुपारंभ्रायणीयपुशुल्कादानंवाणिज्यार्थानां

तुपण्यादंशुल्कदानमावश्यकं ११४ ८

लवणघ्नेहमद्यगुडमधुपुचिरकास्तिकप्रशुकेष्वष्टगुणादिकः

१. विवदाः-

पृष्ठम, पङ्क्तिः

बलच्छब्दोदिनाकृतंदानविक्रयभोगादिकमप्रमाणम्	३१८	१९
स्त्रीकृतोरात्रौकृतोमृहमध्येग्रामावहिर्वाकृतोविक्रया- दिर्नसिद्धयति । शत्रुकृतोव्यहारोनिवर्त्तनीयः ए-		
वंमत्तकृतोनिपुक्तान्यदासपुत्रादिकृतोपि	३१९	१९
न्यासादिद्रव्यभोगेनोपेक्षयावायेननाशितंसदाप्योन त्वनपराधीतपुत्रादिर्याचितादावप्येवम्	३१९	११
अज्ञाननाशितं किंचिन्मूनंदाप्यः	३१९	१९
निसिपधनस्याप्रत्यर्पयिताऽनिसिप्ययाचकश्चनिर्धन-		
साधारश्चेच्चौरवदंभ्यः । धनवाञ्छिराचारश्चेद्दिगु- प्रदंभंदाप्यः	३१९	२१
गृहीतविद्यः शिष्योगुरुस्वेदक्षिणांदत्त्वापूजयित्वानिव- र्त्तत	३२०	३
कर्मकारयित्वाभृत्यवेतनमददानोराज्ञादापयितव्यः		
शक्त्यनुसारेणदंभ्यश्च	३२०	९
दासेनपरिणीताऽदास्यपिदासी । साचेत्पूर्वमन्यदासी तदीश्वरस्यानुमत्यैवदासेश्वरस्यदासीनत्वननुमत्या । एवंदासीभर्तुरपिदासत्वादासत्वेबोध्ये	३२०	१२
दासीस्वामिनोऽननुमत्याऽन्यदासेनोदादासीद्वयोरेव स्वामिनोः । तदपत्यानिद्वाम्यांविभज्यग्राह्याणि	३२०	२०
अन्येनोदायांदास्यामन्येननितमपत्यंदासीस्वामि एव । एवंगवादिपशुष्वपिव्यवस्थेयम्	३२१	२
शुल्कस्थानेपण्यपरिमाणंमिथ्यावदन्शुल्कमदत्त्वागच्छं श्चाष्टगुणदंभ्यः वचनार्थमकालेक्रयविक्रयकर्ताऽ- पहतादष्टगुणदंभ्यः शुल्कस्थानंपरित्यज्यविव- र्त्तनागच्छतः सर्वापहारोदंभ्यः	३२१	७
पण्यंक्रीत्वादोपदर्शनादिनाऽकरणंश्रेयोमन्यमानोद- शाहाम्यन्तरेप्रत्यर्पयेत् । एवंविक्रीयाविक्रयश्रे- योमन्यमानोदशाहाम्यन्तरेपण्यमाददीत । दत्ता-		

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

होत्तरमन्यथाकर्तुमुद्यतः पद्मशतपणान्दंध्यः	३२१	१६-
यस्यपण्यस्यइयहमध्येपरीक्षाविहितातदुष्क्रीतमन्य-		
मानस्तादिनएवप्रत्यर्पयेत्. द्वितीयदिनेप्रत्यर्पय-		
न्मूल्यात्रिंशंशंदाप्यः । तृतीयदिनेतुताद्विगुणं		
ततः परंप्रत्यर्पणमसिद्धम्	२३	
अदुष्टधेन्वादिपण्यंकोत्वादुष्क्रीतमन्यमानोविहितका-		
लमध्येप्रत्यर्पयन्मूल्यादशमंशंदाप्यः	३२२	९
नचेत्पण्यंकेत्रास्ववशीकृतं । स्वशीकृतंतुपण्यंतथाप्र-		
त्यर्पयन्मूल्यपष्ठभागंदाप्यः	१३	
सीमाविवादेमृषासाक्षिणः पणशतद्वयंदंडेनचेत्साक्षी		
तद्देशवासी	१६	
तद्देशवासिनांसमाविवादेमृषासाक्षिणांप्रत्येकमध्यमं-		
साहसंदंडः	२०	
मूत्रक्षीरमांसमद्यादीनांहारकोद्विगुणंदंडनीयःभोगार्थं		
संस्कृतानातेपाटर्त्ताशतद्वयंदंध्यः	३२३	३
सेतोद्धोविध्यम्	१५	
परक्षेत्रमध्येपरेणक्रीयमाण. सेतुः क्षेत्रस्वामिनोऽल्प-		
क्षयकृद्बहुपकारकक्षेत्रप्रतिवेध्यः	१८	
क्षेत्रस्वामिनोऽननुमत्यापरक्षेत्रमध्येक्रियमाणेनसेतुना		
संपादितेशस्योपचयेक्षेत्रस्वाम्येवस्वामीनतुसेतुक-		
र्त्ताक्षेत्रस्वाम्यभावेराजास्वामी	३२४	१
शुक्तियुक्तव्याघातकोवक्तुर्विरोधेनाविरतवक्ताअयुक्त-		
वक्ताचप्रथमसाहसंदंध्यः ।	६	
राजप्रवर्तितधर्मापालकोर्निघोदंध्यश्च	११	
मर्मस्पृक्षुपिशुनोभेदकृत्साहसीश्रेणीद्वेपीनृपद्वेपीच		
निर्वास्यः	१४	
यस्ययेनैकपंक्तिभोजनादिकमाविरुद्धंसंतदोषेणविनापं-		
क्तिवाहं कुर्वन्सत्तयनुसारेणदंडनीयः	१५	

- । विषयाः-

॥ पुस्तक, पङ्क्तिः

संभयरानमागंहरतः पलायमानावणिजस्तदष्टगुणदा-

प्याः ३२४ १९

गुणप्रयोजनमुदिश्यलतमृणस्वयमेवयोभुक्तेष्ववतदोप्यः .. २२

मुस्तादौस्त्रियंगच्छतः पुरुषंगच्छतश्चत्वारिंशत्पञ्च

दंडः ३२५ ३

मातापितृबालवृद्धाचार्य्यशिष्टादयो नर्दंडयोग्योः ३२६ ७

ऋत्विगपात्यपुत्रादयोऽपराधेसतिवाग्दंडेनैवदंडनीयाः

नत्वर्थदेहेन.... ३२७ १७

महापराधिनांयथोदंडः ३२८ २४

मित्रादीनांवाग्दंडोधिर्दंडस्तपस्विपुदंडविशेषानामि-

घानस्पृशेतिष्टकल्पितोदंडः कार्य्यः.... ३२९ १

महापातक्यपिधिभोनवैध्यः सस्यदंडोभुङ्गननिर्वासनमंक-

नैव. ३३० १

ब्राह्मणवधसुरापानस्वर्णस्तेयगुरुभग्नौगमनानिमहापा-

तकानि ३३१ ८

गुरुभग्नौगुल्लोलटेमगांकर्णं मुरापातुः मुरावर्णध्वजां-

कनमुवर्णस्तेनस्यल्लोलटेध्वपांकर्णं ब्रह्मपातिनो

ल्लोलटेकबंधपुरुपाकनकार्य्यम् ३३२ १६

नियमातिक्रामिर्णवाहर्णरहसिवारयेत्थावदकृत्यतो

निचर्त्तयेत् तावताऽप्यनिवृत्तोविर्वात्य. ३३३ १८

महापातकिनोदंडधनंराज्ञानावेयंतद्धनजलेऽविश्यवरु-

णायार्पयेत्विदुषेविप्रायवा ३३४ २

राज्ञीमहापातकिभनवर्जनस्यप्रजादीर्घजीविस्त्वादिकंक-

सम् ३३५ ८

मदुधनवतोऽपराधिनः शास्त्रविहितदंडापेक्षयाऽपि-

१ कोपिदंडोदमनायकार्य्यः ३३६ १

यत्रस्तेयोदंडउक्तः सतत्रविदुषांशुद्धवैश्यक्षत्रविभ्रशु-

णवद्विभ्रगुणवत्तरविप्राणामष्टगुणबोद्धशुग्दा-

विषयानुक्रमणिका.

७६

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

त्रिशङ्कुणञ्चतु.षष्टिगुणशतगुणाष्टाविंशत्याधिकश-

तगुणात्मकोयथासंख्यप्रवधारणीयः.... ३२८ १२ :

स्तेनादिनिग्राहकस्यराज्ञः स्वर्गादिफलं.... ३२९ १ :

राजाव्यवहारान्पश्यन्नलब्धदेशान्लिप्तेतलब्धान्देशा-

न्पालयेत् ३३० १७

एतद्वन्धसंग्रहकर्तृमात्मनानामानि ३३१ १५

इति विवादार्यवसेतोः विषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।

सूचार्णवसेतोः

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

पुस्तकका नाम

किंमत

पृष्ठगुणंदा

मनुस्मृति सटीक जिल्दबन्धी	२	३२४	१५
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासहित	३		७
अष्टादशस्मृति	२	८	४
पंचस्मृति	४		६
बृहत्पाराशरस्मृति	१	८	३
निर्णयसिंधु	२	८	६
धर्मसिंधु	२	८	५
धर्मसिंधु	२		४
व्रतराज अतिउत्तम टिप्पणसहित	५		१०
तिथिनिर्णय	२		६
प्रायश्चित्तेदुशेखर	१०		१६
प्रायश्चित्तमंजरी	६		१
आशौचनिर्णय	१		६
भवाव्यसेतु भाषाटीकासहित	१२		२
शूद्रकमलाकर	२		२
क्षौरनिर्णय	६		२
क्षौरनिर्णयसटीक			४ २
शांतिमयूस	१		२
श्राद्धमयूस	१		२
प्रपंचसाराविवेक	१		२
वेदस्तुती भाषाटीका	१०		१
अमृतधाराभाषा	१०		१ ॥

श्रीः ।

विवादार्णवसेतुः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीवेंकटेशाय नमः ॥

प्रथमोर्मिः ।

अथ ऋणादानविवादपदम् ।

तत्र विवादपदान्याह मनुः ॥

तेषामागमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्थानयकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपादयोः ॥

सीमाविवादधर्माश्च पारुष्ये दंडवाचिके ।

स्तेपं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतमाहूय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥

तच्च ऋणादानं सप्तविधं ईदृशमृणं देयं ईदृश-
मदेयं अनेनाविकारिणा देयं अस्मिन्समये देयं अनेन
प्रकारेण देयं इत्यधमर्णे पंचविधे उत्तमर्णे दानविधि-
रादानविधिश्चेति द्विविधं एतदेव स्पष्टीकरोति नारदः ।

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥

स्थानलाभानिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥

स्थानं मूलधनावस्थानं लाभो वृत्तिः दानग्रहणपदे कर्मणिल्युटा साध्ये तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्वृणमित्यर्थः पर्यवस्यति । रत्नाकरादयोऽप्येवं । कलाशून्ये त्वऽवश्यायाकरणीयत्वरूपगुणयोगादौ प्रयोगः । अत एव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न ऋणत्वमिति मिश्राः । बृहस्पतिः ।

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशंकैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यऋणं ततः ॥

कुत्सितात्सीदतश्चाधमर्णात्सकलं धनं यद्गृह्यते निर्विशंकैरुत्तमर्णैश्चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तत्तद्वैगुण्यादिलाभः तस्मादत्र कुसीदमृणमित्येव लक्षणं तच्च करोति नारदवचने स्फुटमेव । शेषवचनं त्ववयवव्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनपरमिति चंडेश्वरः । अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदयार्त्तिकचिदुद्धृतम् ।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं च यद्वसु ॥

उद्धृतमुद्धारऋणमितियावत्तत्रापिविशेषयति बृहस्पतिः

परिपूर्णं गृहीत्वार्धं बंधं वा साधुलभकम् ।

लेख्यानुद्धं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्वनो सदा ॥

यथाविश्वासमेतेषामन्यतमकरणम् । आधिवंधौ भोग्याधिरूपौ नानः पुनरुक्तिः । लभकसाधुत्वं ऋणदाने पै-

तृत्वस्थैर्येण । नारदः

विश्रंभहेतू द्वावत्र प्रतिकाराधिरेवच ।

लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥

विश्रंभः प्रयुक्तर्णप्राप्तिं विश्वासः व्यक्तिरभिव्यक्तिः ।

अथ वृद्धिः ।

तत्र चतुःसुवर्णपरिमितपलविंशतौ मासे मापपंचरू-
पसुवर्णप्रापको वृद्धिः ।

वसिष्ठवचने प्रोक्तां वृद्धिं वार्धुपिके शृणु ।

पंचमापांस्तु विंशत्यामेवं धर्मो न हीयते ॥

इति वसिष्ठवचनात् । कुसुदवृद्धिर्धर्म्या विंशतेः पंच-
मापिकी मासमिति गौतमीयाच्च । धर्म्या शास्त्रानुमता
मापः षोडशशक्तिकः ।

मापो विंशतिभागस्तु पलस्य परिकीर्तितः ॥

इति बार्हस्पत्याः पलं सुवर्णाश्चत्वार इत्यनेन चतुःसु-
वर्णस्य पलत्वाभिधानात् । स च मापो विंशतिपलस्याशी-
तितमो भागस्तथा च दत्तधनस्याशीतितमो भागो वृ-
द्धिरिति फलितम् । एतच्च संबंधके । स्फुटीभविष्यति
चेदमुपरिष्ठात् । अशीतितमभागस्य वृद्धित्वं मनु-
रप्याह ।

वसिष्ठ विहितां वृद्धिं सृजेद्विज्ञविर्वाधिनोम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुपिकः शते ॥

मासान्मासमतीत्य ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासि संबंधके ।

इति याज्ञवल्कीयात् । ततश्च संबंधक एवेयं वृद्धिरिति स्थितिः । प्रतिभूनिराधानयोर्विशेषयति व्यासः ।

संबंधे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधाने द्विशतकं मासलाभ उदाहृतः ॥

आशीतः अशीतितमः साष्टभागो अशीतितमभागस्याष्टमेन भागेन दशरक्तिकमित्यनेन सहितोऽशीतितमभागः । ततश्च विंशतिपरिमितं सुवर्णेन मासे नवतिरक्तिकारिमिका वृद्धिः निराधाने इत्याधानशब्दो लग्नकसहिताधानपरः । तेन लग्नकबंधकरहिते द्विकं शतं शतसुवर्णेषु मासे द्वौ सुवर्णौ वृद्धिः । एतच्च ब्राह्मणविषयम् । अतएव क्षत्रियादेस्तु शतेषु त्रिकचतुष्कपंचकसुवर्णरूपमायवृद्धिमाह मनुः ।

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च शतं समम् ।

मापस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥

द्विकं शतं हि गृह्णातो न भवत्यर्थकिलिखी ।

संबंधकादावप्येवं वर्णक्रमेणोत्कर्षः । तथा च ब्राह्मणे या वृद्धिरभिहिता सा क्षत्रिये सार्द्धा वैश्ये द्विगुणा । शूद्रे सार्द्धा द्विगुणा वृद्धिरिति स्थितिः । एतन्मनुवाक्याद्वृद्धिग्रहणे वैश्यस्यापदि ब्राह्मणादीनां च नाधर्मः । कारितादिवृद्धिग्रहणे पुनः पीडाकरत्वादधर्मः । वैश्यातिरिक्तानां त्रयाणां अनापदि उभयवृद्धिग्रहणेऽधर्मइत्यवचेयं । हारीतः । पुराणपंचविंशत्यां मासेष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मासैश्चतुश्चतुर्भिर्वर्षैर्द्वित्वमायातं संतिष्ठेत् एषा

धर्म्या । वृद्धिर्नैतया धर्म्याध्यवते । पुराणः षोडशप-
णाः । तथा च पञ्चविंशतिकार्षापणे मासेऽष्टपणवृद्धि-
रेवं क्रमेण प्रतिमासे द्विकं शतं भवति सदिमासैश्चतु-
र्भिर्वर्षैः पञ्चशता मासैर्द्वित्वमायातं द्विगुणीभूतं सत्ति-
ष्ठते ततो न वर्धते धनमित्यर्थः ॥ हारीतः । पुराणे प-
णिकं मापमित्येके एतत्संकरजात्यधमर्णविषयम् । चा-
तुर्वर्ण्ये द्विशतकादीनां धर्मत्वाभिधानात् । वृद्धिं विभज-
ति बृहस्पतिः । वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता ।

पञ्चधान्यैः समारूपाता तच्चतस्ता निबोधत ।

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथैव च ॥

कारिताय शिखावृद्धिर्भोग्यभस्तथापरा ॥

कायिकामाह व्यासः ।

दोषबाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता ।

दोषं गवादि बाह्यं बलीवर्दादि । मूलधनाविरोधिनीं
प्रत्यब्ददेयपणतदर्धादिरूपां व्यासोक्तविरूद्धां कायि-
कावृद्धिमाह नारदः ।

कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका ॥

कायो मूलधनं तदविरोधिनी तन्न नाशयति शश्वत्
प्रत्यब्दं देया पणतदर्द्धायापणतदर्द्धायापणतदर्द्धादक्रमे-
ण नित्यमुभाभ्यां व्यवस्थापिता सा नारदमते कायिका ।
हलायुधस्तु ॥ पणार्द्धाद्येत्यत्र पणवाह्येति पठित्वा प-
णस्य मूलधनस्य यावदवस्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्र-
मपि उत्तमर्गेण वाह्येत प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यात-

वान् । तत्राद्या भोगलाभांतर्गता अपरा च तद्धिनेति
मिश्राः ॥ नारदः ।

प्रतिमासं खवति या वृद्धिः सा कालिका मता ।

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥

यत्र वृद्धिरूपधनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं
दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिरि-
त्यर्थः ॥ कारितां वृद्धिमाह कात्यायनः ।

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्तिता ।

आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ।

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥

ऋणिकेन यत्र स्वकार्यतया अशीतिभागद्विशतादि-
तोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा कारिता सा च देया
अन्यथा बलेन स्वीकारितापि न दातव्या न देयेत्यर्थः ॥

प्रत्यहं गृह्यमाणा वृद्धिः शिखावृद्धिरित्याह बृहस्पतिः ।

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्तते ॥

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्ततः स्मृता ।

भोगवृद्धिमाह स एव

गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः ।

गृहस्य स्तोमः भाटकं शयनादि आघिरुतात्क्षेत्रात्
शदः सस्यादि अयं चाधिभोग इत्युच्यते । उपलक्षणं
चैतत् तथा च कात्यायनः ।

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः ।

प्रयोगो यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते ॥

यत्राहितस्य भोग एव वृद्धिरिति व्यवस्थाप्य ऋणप्र-
योगः कृतस्तत्र या वृद्धिः स त्वशेषाधिभोग इत्यर्थः ।
एषु विशेषयति बृहस्पतिः ।

शिक्षावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च ।

धनो तावत्समादद्यात्तावन्मूलं न शोधितम् ॥

एषु त्रिषु द्विगुणादिरूपायाः परमवृद्धिरधिकापि वृ-
द्धिश्चिरावस्थाने ग्राह्येत्यर्थः ॥

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन् प्रदीयते ।

एवं च ऋणिकप्रपौत्रेणापि संबंधकमृणं देयमिति पू-
र्वाहस्यार्थः । आधिधनं यावन्न प्रदीयते तावदुत्तमर्णेनाधि-
श्चिरमपि भुज्यते तेन द्वैगुण्याधिप्रत्याकलनेपि वृद्धिर्भो-
गरूपा भवत्येवेति परार्धस्य तात्पर्यं ॥ उत्तमर्णो दद्यादि-
त्युपक्रम्य विष्णुः । अंत्यवृद्धौ प्रविष्टायामपि न स्थावर-
माधिमृते वचनात् । अंत्यवृद्धौ प्रविष्टायामिदं मया-
स्याज्यमित्येवंरूपाद्धनिकवचनादृते लाभे भोगद्वारावृते-
पि स तन्मदद्यादित्यर्थः । तथा कृतवृद्धिः तत्र निष्कल-
मृणं गृहीत्वाधमर्णो याचितोपि यदि दिशं व्रजेत्तदा त-
द्धनस्य मासत्रयोपरि वृद्धिरित्याह कात्यायनः ।

कृतवृद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

उर्ध्वमासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्

उद्धारं निष्कलमृणं । पण्ये विशेषमाह स एव ।

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ॥

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

कात्यायनः

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तं वै वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

वृद्धिशेषमित्यत्र कर्मधारयेति रत्नाकरः । वृद्धेः शेष इति मिश्राः । क्रयं क्रय्यं विक्रेयो मूल्यं अत्रापि ऋतुत्रयमित्यनुवर्तते । तेन न्यासे वृद्धिशेषपण्यमूल्यपण्ये चादत्ते याचिते ततः षण्मासानन्तरं पणशते पञ्चपणात्मिका वृद्धिः शूद्रेण देया । द्विकं त्रिकं चतुष्कं चेत्यादिप्रागुक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । प्रीतिदत्ते विशेषयति स्मृतिः ।

प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमाने न चेद्दत्तं वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

इति प्रीतिदत्तं प्रीत्या प्रामितिकं दत्तं सकलत्वेनाप्रमितमनुक्तमेव दत्तम् इयमपि वृद्धिर्मासत्रयोपरि प्रागुक्तमनुवचनेनैकमूलत्वात् । प्रीतिदत्ते अनाकारिता वृद्धिः षण्मासात्प्राक्कदापि न देया तदुत्तरं च देयेत्याह । नारद

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराद्धादिवर्धते ॥

दानमत्र समर्पणमात्रं अन्यथा मासत्रयोपरि वृद्धेः संभवेन कात्यायनशास्त्रविरोधः स्यात् तथा ।

यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

याचितकर्मापितं देशांतरगमनमविवक्षितम् ।

स्वदेशस्थोपि वा यस्तु न दद्याद्याचितोऽसकृत् ।

स तत्राकारितां वृद्धिमनिच्छन्नपि चावहेत् ॥

सर्वमिदं छद्मना दानासम्पादने हेतुं । यत्र छलं
विनैव कार्यातिशयादन्यत्र गतस्तत्र विशेषयति विष्णुः
वृद्धिं दयुररुतामपि वत्सरातिक्रमे यथाविहिताम् । व-
त्सरातिक्रमे वत्सरादूर्ध्वं अकृतामनवधारितां सर्वमिदं
मूलनिक्षेपास्वामिना याचितमदत्तं छद्मना अर्धाव्दोत्तरं-
मच्छद्मना त्वदत्तमव्दोत्तरं तु वर्द्धते इति समुदायार्थः ॥

अथ परमवृद्धिः । तत्र गोतमः । चिरकालावस्थानाद्वै-
गुण्यं प्रयोगस्य प्रयुक्तधनस्य कथितसमयातिरि-
क्तसमयेपि द्वैगुण्यमेव तिष्ठतीत्यर्थः । इदं च मण्या-
दाविति मिश्रभट्टाचार्याः । सामान्यधनप्रयोगविषयं
चैतदिति विद्यादरत्नाकरः । मणिमुक्ताप्रवालसुवर्णरज-
तफालकैटाविकानां चिरकालावस्थानेपि द्वैगुण्याधिका
वृद्धिर्न भवतीत्याह कात्यायनः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकैटाविकस्य च ॥

तिष्ठति चिरादपि द्विगुणाधिका न भवतीत्यर्थः ।

फालं फलोद्भवं कार्पांसादि कैटं कीटभवं वस्त्रादि आ-
धिकं मेघभयं कम्बलादि । एवं च प्रागुक्तगोतमवचनमप्ये-
तत्परं अन्ययामूलभूतनानाश्रुतिकल्पनापत्तेरिति मिश्र-
मतमेवात्र ज्यायः । धान्यादी विशेषयति मनुः ।

कुसीदवृद्धिर्वैगुण्यं नात्येति सरुदाहता ।

धान्ये शदे लवे वाह्ये वातिक्रामति पंचताम ॥

धान्ये व्रीहियवादौ शदं शस्यं लवो लवनीयं लोमादि
एतदपि आविकादतिरिक्तं मणिमुक्तेत्यादिप्रागुक्तवचनै-
कवाक्यत्वात् । वाह्ये गवादौ सरुत्पदोपादानात् मण्या-
दौ द्विगुणैव धान्यादौ पंचगुणैव वृद्धिर्भवति । एवं चा-
सरुद्रुहणे त्वधिकापीति मिश्राः ॥ तैलादौ विशेषयति
कात्यायनः ।

तैलानां चैव सर्वेषां मथानामपि सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥

गौतमः । कुसीदं पशुपजलोमक्षेत्रसदवाह्येषु नाति-
क्रामति पंचगुणं । अत्र पशुपजं घृतं विहाय दुग्धादि
घृतानामष्टगुणवृद्धेः प्रागुक्तत्वात् । एतेन पशुपजं क्षी-
रघृतादीति चण्डेश्वरोक्तं हेयम् ॥ वस्त्रादौ विशेषमाह
बृहस्पतिः ।

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ॥

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाह्यलवेपि च ॥

कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत्ताम्रादिकं सदो धान्याति-
रिक्तक्षेत्रभवं फलादि । दास्यादीनां गोमहिष्यादीनां च
पोषणासमर्थस्य कस्मैचित्क्षीरादिकं वृद्धिं व्यवस्याप्य
पोषणसंतत्यर्थं प्रयुक्तानां चिरावस्यानं संततिरेव वृद्धिर्न
वृद्ध्यंतरमित्याह विष्णुः । संततिः स्त्रीपशूनां ॥ शाकादौ
विशेषयति बृहस्पतिः ।

उक्ता पंचगुणा शाके बीजेक्षौ पद्भुणा स्मृता ।

गुडमध्वादौ विशेषः प्रकीर्णं वक्ष्यते । तथा हि वि-
ष्णुः । रसस्याष्टगुणा अत्र रसपदं लवणादिपरं प्रागुक्त-
कात्यायनबृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अन्यरसेषु वि-
शेषमाह वसिष्ठः । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्यै-
नैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतमष्ट-
गुणं रसा इतुरसादयः । तेषां त्रिगुणा इत्यर्थः । एवं पुष्पा-
दीनि त्रीणि तुलाधृतमपि सुवर्णादिव्यतिरिक्तकर्पूरादि-
विषयं तेषामन्यविषयवृद्धिविशेषत्वात् । तृणकाष्ठादौ
चिरकालेपि दृढ्यभावमाह बृहस्पतिः ।

तृणकाष्ठेष्टकानूत्रकिण्वपूर्णास्थिचर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानां च वृद्धिश्च न विधीयते ॥

किण्वं सुरामूलभृतवीजद्रव्यम् अस्थि दंतशंखा-
दि चर्मं कृष्णसारादिरुचिः हेतिरायुषं । पूर्वत्र वृद्धि-
विशेषवत्तया पुष्पफलयोर्नोपनादनेन विरोधः सुलभ-
दुर्लभभेदेन परिहरणीय इति स्नाकरः । अनंगीकृतवृ-
द्ध्यंगीकृतवृद्धिभ्यां विरोधो निरसनीय इति मिश्राः ।
अत्र च प्रागुक्तवचनेषु धान्यानां यत् द्विगुणत्रिगुण-
चतुर्गुणं पंचगुणमुक्तं तन्मूल्यानुसारेण बोद्धव्यं तथा
चेयं व्यवस्था । यत्र प्रयोगकाले सस्योत्पत्तेः प्राग्यादृ-
शमूल्यं सस्योत्पत्त्यनंतरं तस्मादल्पहासस्तत्र द्विगुणं
यत्र तादृशस्थाने ततोधिकद्रासस्तत्र त्रिगुणं यत्र तादृ-
शस्थले ततोप्यधिकतरो द्रासस्तत्र चतुर्गुणं यत्र तादृश-
स्थले ततोप्यधिकतमो द्रासस्तत्र पंचगुणमिति मिश्रभ-

द्वाचार्याः । अदानकाले मूल्यस्याधिक्ये प्रागुक्तक्रमेण व्यवस्थेति लक्ष्मीधरः । चंडेश्वरस्तु अधमर्णाय रुष्टगुण-
त्वमध्यगुणत्वे उत्कृष्टगुणत्वे व्यवस्थेति न विरोध इ-
त्याह । एतच्च दृष्टिकथनं दृणसस्योत्पत्तिकालमात्र एव
कालांतरस्यानुपादानात् । तथा च हारीतः । तृणं द्वि-
गुणं धान्यं त्रिगुणमेव च वर्धते इति । मूल्यानुसा-
रेण दृष्टिव्यवस्थां मनुरप्याह ।

चक्रदृष्टिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रमन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

चक्रदृष्टिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभाटक रूपा दृष्टिर-
भिमतता । तां चक्रदृष्टिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालौ च
व्यवस्थितः । यदि वाराणसीपर्यंतं तव गुडशाकलवणा-
दिशकटेन वहामि तदा ममोद्वहभाटकं इयद्वातव्यमिति
देशव्यवस्थातिः । यदि मासं यावद्वहामि तदा ममे-
यद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः । एवमभ्युपगत-
देशकालनियमता तौ देशकालावतिक्रान्तौ यदि दैवा-
दपूरयन् शकटादिना वहनरूपलाभं समग्रं न प्राप्नोति
आपि तु ।

समुद्रयानकुराला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्ति च यां दृष्टिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥

स्थलपथजलपथनिपुणा इयद्देशपर्यंतं वा एतावान् ला-
भो गृहीतुं युक्त इत्येवं देशकाललाभधनज्ञा वणिजादयो
यां दृष्टिं तथाविध विषये व्यवस्थापयन्ति सैव तत्र व्यव-

स्या तत्राधियमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणमिति कुल्लुकभट्टः ।
समुद्रयाने लाभातिशयं ज्ञात्वाधिकां कलां कुर्वति मि-
श्राः । एतद्विषय एव हारीतोप्याह । पुराणे पलिकं मास-
मित्येके । इति नारदेनाप्युक्तम् ।

ऋणानां सार्वभौमोयं विधिर्वृद्धिकरः परः ।

देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशे च तिष्ठति ॥

अन्यस्मिन्देसेऽन्यस्मिन्कालेयावता धनेन प्रस्थं लभ्य-
ते उत्पत्तेः प्राक् तावतैव प्रस्थचतुष्टयमुत्पत्तौ लब्धव्य-
मिति देशकालज्ञानं यत्र द्वैगुण्यादिलाभस्तत्र यर्णक्रमेणै-
वास्तु अस्तु वा मासस्थाने तूनं द्वित्रैरपि मासैस्तूनं द्विगुणं
ऊनापममे तु त्रिगुणं धान्यमिति विवादचिन्तामणिः ।
पुराणे तु मासेन पणो वृद्धिरिति संकरजातिपरमिति तु
रत्नाकरः ॥ अथ वृद्धिनिषेधः ॥ विक्रय्यमूल्यवेतननिक्षेप
उत्तमसाहसादिरूपदंडच्छलादिगृहीतधर्मानुद्देशसदत्ता-
नर्पितभूतादिजितेषूभाभ्यामरक्षीकृतायां वृद्धौ न वृद्धिः ।

पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दंडो यच्चाभिहारिकम् ।

वृथादानाक्षिकपणा वर्धते नाविवाक्षिताः ॥

इति नारदीयात् । पण्यमूल्यं विक्रय्यमूल्यं भृतिर्वेतनं
न्यासो निक्षेपः पण्यमूल्यन्यासयोश्च याचितादत्तान्य-
योरुपादानं तयोः पूर्वं वृद्धिविधानात् । दंड उत्तमसाहसा-
दिरूपः । आभिहारिकं छलादिना गृहीतम् । वृथादानं

धर्ममनुद्दिश्य दत्तमनर्पितम् । आक्षिपणो ब्यूतेन जित-
धनम् अविवक्षिताः उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः । यदि
तूभाभ्यामप्यपि वृद्धिः परिभाषिता स्यात्तदा स्यादेव ।
स्त्रीधनादौ विशेषयति संवर्तः ।

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च तथा स्थिते ।
संदिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता ॥
स्त्रीधनं प्रातिव्यायितम् । अत एव भर्तृपुत्रादीनुपक्रम्य
स एवाह

यदि ह्येकतरोमीषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दलात् ।
स वृद्धिं प्रति दाप्यः स्याद्विनयं च समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रातिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥
लाभे वृद्धौ निक्षेपे च तथा स्थिते याचितादत्तान्य-
स्मिन्संदिग्धे देयमदेयं वेति प्रथमं सदेहास्पदे अग्रे दे-
यतया निश्चितेपि न वृद्धिः । यदि न स्यात् स्वयंकृता ।
स्वयंकृता तु एष्वपि देयेति भावः । तथा व्यासः ।

प्रातिभाष्यं भुक्तबंधमगृहीतं च दित्सतः ।

न वर्धते प्रपन्नस्य दमः शुष्कं प्रतिश्रुतम् ॥

भुक्तबंधो गोप्याधिः । दित्सतो दातुं प्रवृत्तादधमर्णादि-
त्तमर्णेनागृहीतं धनं प्रपन्नस्य ऋणिकवशंगतस्य यश्चो-
त्तमसाहसादिरूपो दमः प्रतिश्रुतं यत्र शुष्कं दातुमंगी-
कृतं । दित्सतोऽगृहीतामित्यत्र विशेषयति याज्ञवल्क्यः ।

दोषमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यार्पितं तत्स्यादर्थते न ततः परम् ॥

तथा गौतमः । भुक्ताधिर्न वृद्धते दित्सतोऽवरुद्धस्य च ॥
भुक्त आधिर्गोप्याधिर्यस्य धनस्य इति व्युत्पत्त्या गोप्या-
धिरित्यर्थः । धनं दित्सतोऽधर्मणस्य वृद्धिर्न देया भवति
तथाऽवरुद्धस्य गृहीतमृणं भोक्तुमवरुद्धस्याधमर्णाव-
रोधनादारम्य न वृद्धिर्देया ॥

अथाधिविधिः । तत्र कतिविधा आधय इत्यपेक्षा-
यामाह बृहस्पतिः ।

आधिर्यधः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जंगमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

यादच्छिकः साधयश्च लेख्यारूढोय साक्षिमान् ।

अत्र जंगमस्थावरादियुग्मचतुष्टये स्वरूपप्रकारका-
न्प्रमाणैश्चतुर्विधत्वं तद्भेदेनाष्टविधत्वमिति कल्पतरुः ।
तथा नारदः ।

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।

प्रमादाद्धनिनस्तद्ददाधौ विकृतिमागते ॥

उपचारो रक्षणं अस्म्य आधेस्तथैव उपचारो यथैव
स्थापनं तथैव रक्षणमित्यर्थः । धनिनः प्रमादाद्विपर्यये
आधिनाशो विकृतिं वा गते भग्नत्वादिकं लब्धे धनिकस्य
लाभहानिरित्यर्थः । कात्यायनः ।

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते ॥

गोप्याधेस्तान्नकटाहादेर्भोगे न भोक्तुर्वनिकस्य वृद्धि-
र्लभ्या । सोपकारे बलीवर्दादौ हापिते सम्यग्व्यवहाराक्ष-

मतां नीते तेन कस्याप्याधेर्धनिकदोषेण व्यवहाराक्षमत्वे
न वृद्धिरित्यर्थः । तथा मनुः ।

यः स्वामिनाननुज्ञातमार्धं भुंक्ते विचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥

अकाममननुज्ञातमार्धं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः ॥

इति कात्यायनीयात् । अनिच्छतो भोगेऽर्धवृद्धिहानिः
गोप्याधिभोगे पुनः सर्ववृद्धिहानिरित्युक्तमसरुद्भोगवि-
षयं विष्णुः आध्युपभोगे वृद्धयभावो दैवराजोपघातमृते
विनष्टमार्धमुक्तमर्णो दद्यात् ॥ दैवोपघातमस्मदादिप्रय-
त्नानपेक्षं राजोपघातं राजप्रयत्नापेक्षं उभयत्रैव स्वाप-
राधं विनारुतमिति विवक्षितं । यत्तु ।

यिनष्टे मूलहानिः स्यादैवराजकृतादृते ।

इति नारदेन मूलहानिरित्युक्तं तदाधेरदानपक्षे ज्ञेय-
मिति चण्डेश्वरः । बहुमूल्याध्यादौ विशेषः प्रकीर्णं द्रष्ट-
व्यः । बृहस्पतिः ।

ज्ञातिसंबन्धिसुहृदामृणं देयं संबन्धकम् ।

अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥

स्वेच्छादेयं हिरण्यायं रसधान्यं तु सावधि ।

देशस्थित्या प्रदातव्यं ग्रहीतव्यं तथैव तत् ॥

हिरण्यदानेऽवधौ स्वेच्छा रसादौ अवधेरावश्यकत्वम् ।

समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न पाचते च यः कश्चिद्वाभात्स परिहीयते ॥

वात्सर्वाजात्ययायस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां लुपिजीविना ॥

क्षेत्रे हानिर्यस्य विसामग्र्यायत्क्षेत्रं पतितं तत्क्षति-
स्तेनैव सोढव्या । तथा बृहस्पतिः ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥

असारतां प्राप्ते सर्वथा व्यवहाराक्षमतां नीति बहुमूल्यं
लभ्यधनापेक्षया । व्यासः ।

ग्रहीतृदोषान्नष्टं चेद्द्वंद्वं हैमादिकं भवेत् ।

ऋणं सल्लभ संशोध्य तन्मूल्यं दाप्यते धनी ॥

क्षेत्रे विशेषः प्रकीर्णं द्रष्टव्यः । तथा ।

धनं ऋणिरुतं दत्त्वा यस्याधिं प्रार्थयेदृणी ॥

तदैव तस्य भोक्तव्यं त्वन्यथा दोषवान् धनी ।

एतच्चावधिविरहितभोग्याधिविषयम् । तथा याज्ञ-
वल्क्यः ।

उपस्थितस्य भोक्तव्य आधिः स्तेयोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुले दत्त्वाधिमाप्नुयात् ॥

आधित्याजनायोपस्थितस्याधमर्णस्य धनिना धनं
ग्रहीत्वा आधिर्भोक्तव्यः । अमोचने तु चौरवद्भवेत् प्र-
योजके आधिधनप्रयोक्तारि असाति असंनिहिते कुले
पुत्रादावाधिधनं दत्त्वा अधमर्ण आधिं गृह्णातीत्यर्थः ॥

अथाधिसिद्धिः ॥ तत्र मनु ।

नवाधेः कालसरोधान्न निसर्गो न विक्रयः ।

कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानान्निसर्गोत्रान्यत्र तदधि-
कधनेनाधीकरणं दानमिति तु हलायुधः । न निसर्गो न
विक्रयः उत्तमर्णेन कर्तव्य इति शेषः । केचित्तु उत्तमर्णस्य
सत्त्वाभावेन प्रसक्त्यभावान्निपेधो न युक्तः अतः संरोधा-
दवधिकालनियमनात्तदभ्यंतरे चास्वातंत्र्यादधमर्णेन नि-
सर्गोऽन्यस्मै दानं विक्रयश्चाधेर्न कर्तव्य इति समुदिता-
र्थ इत्याहुः । आधीकृत्य विक्रीतस्य विक्रयो बलवानिति
तु तादृगवधिरहिताधिपरम् ।

अनिर्मुक्तस्य चैवाधेर्न दानं न च विक्रयः ।

इति तु निर्मूलं समूलत्वेनैतादृशाधिपरमिति बोध्यम् ।
एतच्च मनुवाक्यं भोग्याधिविषयमिति कल्पतरौ प्रायो-
वादः तन्न चारु न्यायसम्पादकृतव्यवहारगोप्याधिवि-
षयत्वस्यापि संभवात् । कात्यायनः ।

आधिमेकं द्वयोर्यत्र कुर्यात्का प्रतिपद्भवेद् ।

द्वयोः पूर्वतरं ग्राह्यमाधाता चौरदंडभाक् ।

प्रतिपद्यवस्था पूर्वतरं पूर्वमाधानं ग्राह्यमित्यर्थः । तथा
विष्णुः । गोचर्ममात्रामपि भूमिमन्यस्याधीकृतां तस्मा-
दनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छति स वध्यः । ऊना चेत्यो-
डशसुवर्णान् दंड्यः । उत्तराधिर्न सिध्यतीत्यर्थः । मदन-
पारिजातादयोप्येवं । गोचर्मपदार्यमाह विष्णुः ।

एकोऽथीयायदुत्पन्नं नरः सांवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥
आधेः धौर्वापर्यसंदेहे त्वाह ।

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना भवेत् ॥

तुल्यकालोपभोगौ चेद्भोगोपि समको भवेत् ॥

प्रदाने विक्रये चैव विधिरेव प्रकीर्तितः ॥

ज्ञान्यां विभज्य भोक्तव्यमित्यर्थः । इदं चाधेः पौर्वापर्यसंदेहे ज्ञेयं । उभयत्र दृष्टमानतौल्ये अदृष्टेन निर्णय इति मिथ्याः । भोगानुसारेण व्यवस्थेति विश्वरूपधारेण्यरौ ।

बृहस्पतिः

क्षेत्रमेकं द्वयोर्वेधे दत्तं यत्समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य तत्तिद्धिमाप्नुयात् ॥

समकालिकं पूर्वापरभूततयाऽशक्यावधारणं ज्ञान्यां वचनान्यां पूर्वापरभूतनशक्यावधारणे यस्य बलात्कारशून्या भुक्तिस्तस्याधित्वं भवतीत्युक्तं । यत्र तु द्वयोरपि न तद्विशो भोगस्तत्राह स एव ।

तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् ।

प्रदाने विक्रये चैव विधिः स परिकीर्तितः ॥

पत्रिका क्रिया साक्षिमती अन्या च लेख्यवती तत्र लेख्यं बलवदित्याह स एव ।

आधानं विक्रयो दानं साक्षिलेख्यरुतं यदा ।

एकक्रियानिबन्धेन लेख्यं तत्रापहारकम् ॥

अपहारकं बलवत् आधित्वादिसाधकमिति यावत् । एकक्रियानिबन्धेन एकस्य पुंसः क्रियाया निबन्धेन लेख्यनिवेशनहेतुनेत्यर्थः । तथा ।

अनिर्दिष्टं च निर्दिष्टमेकत्र च विशेषितम् ।

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इत्यनेन सामान्येन रूपेण एकमेकत्राधीकृतमन्य-
स्मिंश्च तदेव नामचिह्नितं तत्र निरोधे सति नामचिह्नि-
तमाधित्वं भजत इत्युक्तम् । तथा ।

बलादकामं यत्राधिमनिर्दिष्टं प्रवेशयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं कृत्यमाधाता चाधिमाप्नुयात् ॥

यत्राहितक्षत्रादेशधिकमपि क्षत्रादि बलादाधौ प्रवेश्य
धनिको भुंक्तेतत्रासौ दंड्यः आधाता च देयमृणमदत्त्वै-
वाधीकृतं क्षेत्राधिं लभते इत्यर्थः ॥

॥ अथ प्रतिभूविधिः ॥

कतिविधः प्रतिभूरित्याह बृहस्पतिः ।

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आहिको दर्शयाम्येन साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद्भविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत् ॥

ऋणे दाने इति संबंधः । अर्पणमत्र याचितकविषयं ।
तेन यत्केनचित् प्रार्थनीयं तत्रापरो वदति यद्ययं नानी-
यार्पयति तदा मयार्पणीयमिति तेन तत्रार्पणमात्रं न
दानं ऋणे तु दानमेव द्वयोरिति भेदः । संप्रदायस्तु ऋ-
णिद्रव्यार्पणे इति पठित्वा ऋणिद्रव्यस्य धनिकार्पण
इत्यर्थमाह । प्रतिभूभेदेन व्यवस्थाभेदमाह स एव ।

आद्यौ तु चितये दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतावपि ॥

वितथे दर्शनाकरण उपदर्शितसाधुत्वभंगे च तत्का-
लावेदितं धनं दाप्यौ । याज्ञवल्क्यः ।

। दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रत्ययिकोपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं ददुर्ददुर्दानाय ये स्थिताः ॥

दानार्पणप्रतिभूतेन ये स्थिताः तत्पुत्रा दयुरित्यर्थः
दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले वा दर्शनं कारयितुं स्वीकृत-
वांस्तत्र राजदैवोपघातमन्तरेणादर्शयंल्लिखितनिबन्ध-
मृणं धनिकाय दद्यात् । दैवराजोपघाते तु उपघातकाले
यो न दर्शयेत्सोपि निबन्धं दद्यात् । प्रेतैष्यधर्मर्णे दर्शनप्र-
तिभूर्यत्र दद्यादित्याह कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र काले देशे न दर्शयेत् ।

निबन्धमाहरेत्तत्र दैवराजकृतादृते ॥

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तत्रैव दर्शयेत् ।

निबन्धं दापयेत्तत्र प्रेते चैवं विधिः स्मृतः ॥

प्रेतेऽभियोगिनि दर्शनावधिमतिक्रम्य मृते यदि बन्ध-
कं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूरभूत् तदा तत्पुत्रोपि दाप्यः ।

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।

विभाव्यो वादिना तत्र दाप्यः स्यात्तद्वृणं सुतः ॥

इति कात्यायनीयात् । बन्धकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूर्य-
मभूदिति विभाव्य तस्मिन्मृते धनिकाय दर्शनप्रतिभू-
पुत्रस्तद्वृणं दाप्यो मध्यस्थेनेत्यर्थः । पितामहस्य सकलमृ-
णं पौत्रेण निष्कलं देयं पितुः प्राप्तिभाव्यागतमृणं पुत्रेण

निष्कलं देयं । प्रपौत्रपौत्रौ च न दद्यातामित्याह व्यासः ।

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभान्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

यत्र बहवः प्रतिभुवस्तत्र विशेषयति याज्ञवल्क्यः ।

बहवः स्युर्यदा स्वांशैर्दयुः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेपु धनिकस्य यथारुचि ॥

एकस्य प्रतिभुवश्छायां सादृश्यं निरपेक्षस्वकार्यकर्तृ-
त्वमाश्रितेषु एकैकोऽपि धनिकस्य धनं सर्वं दापयित-
व्य इति विवादरत्नाकरः । यथारुचीति यत्र धनिको व्यव-
हारकाले वदति समेच्छया यस्य कस्यापि पार्श्वे गृह्यते
न मे मेलनाय यत्रस्तत्र एकोपि लग्नको धनं सर्वं ददा-
तीत्यर्थः । इति विवादार्चितामणिः । यत्र ऋण्यंशनिवसेन
प्रतिभुवो भूतास्तत्र मूलऋणिकाभावे स्वकीयमंशं ते
दयुः । एकस्य प्रतिभुवश्छायां सादृश्यमाश्रितेषु प्रतिभूषु
धनिकः स्वेच्छया एकस्मिन्नेव प्रतिभुवि सर्वधनं गृह्णी-
यादिति दीपकलिका । पलायितस्याधर्मणस्यान्वेपणे
प्रतिभुवे पक्षादिकालं दद्यात् । यथा बृहस्पतिः ।

नष्टस्यान्वेपणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥

नात्यंतं पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैःशनैः ।

स्वसाक्ष्येण नियोज्याः स्युर्विधिः प्रतिभुवामयम् ॥

नष्टः पलायितः । नाशः पलायनेपि स्यादित्यनुशासनात् ।
पलायितस्याधर्मणस्येति शेषः । स्वसाक्ष्ये स्वसमक्षे ति-

ष्ठति दित्सति वा अधमर्णे प्रतिभुवो दर्शनाय दानाय
वा न नियोज्या इत्यर्थः । विष्णुनारदौ ।

पंचार्थं प्रतिभूर्द्व्याद्धनिकेनैव पीडितः ।

ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दानुमर्हति ॥

अत्र विशेषयति बृहस्पतिः ।

प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सार्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥

त्रिपक्षादवाक्क् तथाविधं धनं निष्कलं ब्राह्मम् । त-

थाच कात्यायनः

यस्यार्थे येन यदत्तं धनिना पीडितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ।

यत्प्रतिभुवा दत्तं तत्समाप्नुयादिति वचनान्निष्कलत्वम-
वगम्यते इति चंडेश्वरः । ग्रहेश्वरमिश्रास्तु यस्यार्थे येन य-
द्वत्तमित्यादेः प्रतिभुवा धनिकसमाधानाय यदन्यदपि
दत्तं स्यात्तदपि तेन ऋणिकपाश्वे ग्रहीतव्यमित्यर्थेऽवता-
रणमिति प्राहुः । प्रतिभूग्रहणे च साधुसिद्धौ समर्थत्वमे-
वोपयुज्यते । यथा कात्यायनः ।

नाशक्तो धनिने दातुं दंडं राज्ञे च तत्समम् ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ।

समर्थत्वं लोकत एव ज्ञेयं । तथा कात्यायनः ।

न स्वामी नापि वा शत्रुः स्वामिनाधिरुतस्तथा ।

निरुद्धो दंडितश्चैवं संशयस्थश्च न कश्चित् ॥

नैव ऋकथी न मित्रं च न चैवांतेनिवासिनः ।

नैव राजा नियुक्तश्च येन प्रव्रजिता न यः ॥

संशयस्य आसन्नमरणसंशयविषयः अभिशस्त इति यावत् इति केचित् । ऋक्थी धनिकेन ऋणिकेन वा साधारणऋक्थः अंतेनिवासिनः शिष्याः । मिताक्षराकारेणात्यंतनिवासिन इति पठित्वा नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति व्याख्यातम् ॥

इति श्रीविद्वदिरचिते विवादार्णवसेत्वारख्ये ग्रंथे ऋणसंज्ञाप्रकरणं नाम प्रथमोर्मिः ॥ १ ॥

द्वितीयोर्मिः

॥ अथर्णदानविधिः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

परहस्ताद्रुहीतं यत् कुसीदविधिना ऋणम् ।

येन यत्र यथादेयमदेयं वोच्यतेऽधुना ॥

याचमानाय दातव्यमप्रकालकृतं ऋणम् ।

पूर्णावधौ शांतलाभमभावे च पितुः सुतैः ॥

प्रकालोवधिः । तेनावधिमतरेण यद्रुहीतमृणं तथा या-

॥५॥ याचमानमात्राय दातव्यं सावधि तु गृहीतुमवधौ पूर्णे देयमित्यर्थः । एवमेव चंडेश्वरादयः । मिश्रास्तु यत्र धनिकेच्छैव दानावधित्वेन उभाभ्यां नियमिता तत्रेदमवतारणीयमिति प्राहुः । तथा नारदः ।

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दयुर्यथांशतः ।

विभक्ता ह्यविभक्ता वा यो वा तामुदहेद्दुरम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिषुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साक्षिभावितम् ॥

पितरि दातुमशक्ते पुत्रेण तदभावे पौत्रेण ऋणं देयं निऋवे ऋणिकेन गोपने कृते साक्षिभावितं देयतया प्रमापितमिति यावत् । इति रत्नाकरः । ऋणग्राहिणि पितरि प्रोषिते मृते द्यूतवेश्याव्यासके वाशब्दाद्बुद्धिश्चित्सव्याध्यादिगृहीते पतिते तदृणं पुत्रेण देयमभावे पौत्रेण विप्रतिपत्तौ साक्ष्यादिप्रतिपादितं देयमिति दीपकलिका । विभावितमृणं पित्र्यमात्मीयवत् सवृद्धिकं पुत्रैर्दातव्यं पौत्रैरवृद्धिकं देयं प्रपौत्रैस्तु न देयम् ।

ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पौत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतेन तु ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र प्रपौत्रमारभ्य यदृणस्यादेयत्वमुक्तं तत्क्षेत्रादिकं भोग्याधिमनिक्षिप्य यत्प्रपितामहादिना ऋणं कृतं तत्र मन्तव्यं । भोग्याधि तु दत्त्वा कृतमृणं चतुर्थादिभिरपि तत्कुल्यैर्देयमित्याह रत्नाकरधृतं माहवल्क्यवचनं ।

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥

प्रोषिते तु विशेषयति नारदः ।

नार्वाक्संवत्सरादिंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे चातर्यथापि वा ॥

कात्यायनः ।

विवर्तमानेपि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशत्संवत्सरद्वेयमृणं पितृकृतं सुतैः ॥

इदं च रोगार्तस्थ शक्यप्रतिक्रियत्वसंभावनायां प्रोषितस्य पुनरागमनसंभावनायां च ज्ञेयं यदि त्वसाध्यत्वेन कथंचिद्रोगावधारणं प्रवासिनश्च पुनरागमनव्यतिरेकावधारणं तदा पुनर्जीवतोऽपि मृतस्येव पितुः पुत्र एव ऋणं दातुमर्हति । विंशतिवर्षपर्यंतं प्रतीक्षा न कार्येत्याहुतुः कात्यायनबृहस्पती ।

व्याधितोन्मत्तवृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।

ऋणमेवंविधं पुत्राञ्जीवतामपि दापयेत् ॥

सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम् ।

जातपंधपतितोन्मत्तक्षयश्चित्रादिरोगिणाम् ॥

जातपंधो जन्मांधः । क्षयश्चित्रेत्यसाध्यरोगोपलक्षकम् । पारिजातस्तु यदि पिता सर्वथा दानासमर्थस्तदा पुत्रेण ऋणं दातव्यमिति समुदायार्थ इत्याह । रत्नाकरस्तु यद्यसावशानधिकारप्रयोजकरूपवान् पिता अविभक्तधनश्च पुत्रस्तदा पुत्रेणैव तद्वर्णं देयमिति यदि त्वसाधारणधनः पिता तथाभूतोऽपि तदा तेनैव दातव्यं यदा तु पिता सर्वथैव ऋणदानासमर्थः पुत्रस्तु समर्थस्तदा पुत्रेणैव दातव्यमिति शाह । यत् परेण सह पित्रैकच्छायया कृतमृणं तत्परस्याभावे प्रोषिते पितरि पित्रंशं पराश च पुत्रो दद्यात् । मृते पितरि पित्रंशमात्रं दद्यादित्याह बृहस्पतिः ।

एकच्छायाकृतं सर्वं दद्यात्तु शेषिते सुतः ।

मृते पितरि पित्रंशं परर्णे न कदाचन ॥

अविभक्तैरेकच्छायाश्रितैर्यदृणं कृतं तदेकोपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत् स दद्यात् पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणां मध्ये यास्तिष्ठति स सर्वमेकोऽपि दाप्यः । विभक्तोश्च भ्रातरो यथांशं दयुरविभक्तैः कृतमृणं तदेकोपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत् स दद्यात् । पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणां विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम् ॥ इति विष्णुसूत्रात् । अविभक्तानां मध्ये एकेनापि यत्कुटुंबार्थं कृतमृणं तत्कर्तरि मृते प्रोपिते वा अन्येप्यविभक्ता दयुः । यथा चंडेश्वरधृतं याज्ञवल्क्यवचनम्

अविभक्तैः कुटुंबार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।

दयुस्तद्विधनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुंबिनि ॥

एकत्वेन वसद्भिः पितृभ्रातृभ्रातृजादिभिरेकेन कुटुंबार्थं यदृणं कृतं तस्मिन्कुटुंबिनि प्रेते प्रोपिते वा तदृणं ये तद्व्याधिकारिणस्ते दयुः । सामान्यकुटुंबार्थं कृतं विभक्तैरपि देयमित्याह मनुः

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुंबार्थं कृतो व्ययः ।

दातव्यं बांधवैस्तत्स्याद्विभक्तैरपि च स्वतः ॥

इति दीपकलिका । गृहिकुटुंबार्थमन्यैरपि कृतमृणं गृहिणा दातव्यम्

पितृव्यभ्रातृपुत्रसौदासाशिष्यानुजीविभिः ।

यद्ग्रहीतं कुटुंबार्थं तद्गृही दातुमर्हति ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विशेषयति कात्यायनः
नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ॥

पितरि प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारैश्च पुत्रैर्ऋणं न देयं व्यव-
हारप्राप्तिकाले तु देयं विधिना यथांशप्राप्तौत्यर्थः । तथा
बृहस्पतिः ।

ऋणं पुत्ररुतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥

कात्यायनः ।

ऋणं पुत्ररुतं पित्रा न देयमिति धर्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यच्च यच्च स्यादनुवर्णितम् ॥

प्रतिश्रुतं ऋणादानसमयेऽंगीकृतं आदानानन्तरं स्वी-
कृतं चानुवर्णितं । अत्र पुत्रपदमुपलक्षणं । मनुः

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।

दंडशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः पूर्वं प्रचोदितः ॥

प्रातिभाव्यमित्यत्र दर्शनप्रत्ययप्रातिभुवौ विवक्षि-
तौ वृथादानमफलदानं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं सु-
रापाननिमित्तं अत्र द्यूतसुरापानयोरनर्हयोर्निमित्तत्वं वि-
वक्षितम् । दर्शनप्रातिभाव्येत्वित्यनेन प्रत्ययप्रातिभाव्य-
मप्युपलक्षणीयं । बृहस्पतिः ।

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाव्यं दंडशुल्कं शेषं पुत्रान्न दापयेत् ॥

कामेति कामेन क्रोधेन वा प्रतिश्रुतमित्यर्थः । कामक्रोधरुतमाह कात्यायनः ।

लिखित्वा सूक्तं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात्कामरुतं ऋणम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्भयं विनाश्य वा ।

उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात्क्रोधरुतं तु तत् ॥

शेषः सान्निध्याद्दंडशुल्कस्यैव व्यक्तमाह व्यासः

दंडो वा दंडशेषो वा शुल्कं तच्छेष एव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

न व्यावहारिकं व्यवहारबहिष्कृतमित्यर्थः । तथागौतमः प्रतिभाव्यवाणिकशुल्कमद्ययूतदंडं पुत्रान्नाभ्यभिभवेयुः प्रातिभाव्यवाणिज्यादिनिमित्तानि ऋणानि न पुत्रानध्यभिभवेयुः न पुत्रान्परिभवेयुः न पुत्रैर्देयानीति तात्पर्यार्थः । विष्णुः । न स्त्री पतिपुत्ररुतं न स्त्रीरुतं पतिपुत्रौ । अत्र विशेषयति नारदः ।

न भार्यया रुतमृणं कथं चित्पत्पुराभवेत् ।

आपत्कालादते पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥

आपत्कृतकुटुम्बार्थरुतादते भार्यया रुतमृणं न पत्पुराभवेत् न पत्युर्देयमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः

गोपशौण्डिकशैलूपरजकन्याधयोपिता ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्दत्तिस्तदाश्रया ॥

शैलुपो नटः गोपादीनां स्त्रीरुतमृणं पतिर्दद्यात् य-

स्माद्वृत्तिस्तदाश्रया इति हेतुनिर्देशादिति दीपकलिका ।
बृहस्पतिः ।

शौण्डिकव्याधरजकगोपनाविक्रयोपिताम् ।

अधिष्ठाता ऋणं दाप्यस्तासां भर्तृक्रियासु तत् ।
तासामृणमधिष्ठाता भर्ता दाप्यो यस्मात् भर्तुरेव क्रि-
यासु तद्वृणं ताभिः कृतमिति योजना । इदं च प्रपञ्चमात्रं
तेनान्यत्रापि यत्र प्राधान्यं स्त्रीणां तत्र तथैव न तु जा-
त्यादरः कार्यः । तत्र योपिदेव सर्वमनुसंधत्ते पुरुषस्या-
ज्ञत्वादिति चडेश्वरवाचस्पतिमिश्रादयः । अन्यत्र यादृशं
स्त्रिया देयं तत्राह याज्ञवल्क्यः

भतिवत्तं स्त्रिया देयं पत्या या सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतं च यद्वृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

कात्यायनोऽपि ।

भर्ता पुत्रेण सार्द्धं वा केवलं वात्मना कृतम् ।

ऋणमेवंविधं दद्यान्नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥

तत्कृतं भर्तृपुत्रकृतं । नारदः ।

न स्त्री पतिकृतं दद्याद्वृणं पुत्रकृतं तथा ।

मर्तुकामेन वा भर्ता उक्ता देयमृणं त्वया ॥

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया ॥-

प्रत्यासन्नमरणेन प्रत्यासन्नप्रवासेन वा भर्ता उक्ता देय-
मृणं त्वया देयमित्याज्ञापिता या सा उक्तास्मिन् मृते दे-
शातरं गते वा ऋणं अनिच्छंत्यपि दापयितव्या यदि भर्तृ-
धनं तदाश्रितमित्यर्थः । मर्तुकामेनेत्युपलक्षणं । नारदः ।

अंतिमा स्वैरिणीनां या पुनर्म्वा प्रथमा च या ।

ऋणं तयोः पतिकृतं दद्यावस्ते समश्रुते ॥

चतुर्विधानां स्वैरिणीनां व्यभिचारिणीनां मध्ये या
अंतिमा चतुर्थी पुनर्म्वा च त्रिविधानां मध्ये या प्रथमा
प्रथमोक्ता तेऽएव स्त्रियौ परिगृह्यन् तत्पतिकृतमुणं
दद्यात् । पुनर्भूत्रैविध्यं स्वैरिणीचातुर्विध्यं च नारद
एवाहः तद्यथा । --

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सम प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ॥

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥

देशवर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्षा प्रदीयते ।

उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मिन्द्वितीया सा प्रकीर्तिता ॥

असत्सु देवरेषु स्त्री बांधवैर्या प्रदीयते ।

सवर्णाय सर्पिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

स्त्री प्रसूता प्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।

कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥

कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।

पुनः पत्युगृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

मृते भर्तारि तु प्राप्ता देवरादीनुपास्य या ।

उपागच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

प्राप्ता देशाद्धतक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

कात्यायनः ।

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौडिकादिभिः ।

तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दयात्तदृणमेव तु ॥

आदिशब्देन रूपधीनवृत्तयो ग्राह्याः । कात्यायनः ।

दीर्घप्रवासिनिर्बधुजडोन्मतादिलिङ्गिनाम् ।

जीविनामपि दातव्यं तत्स्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥

दीर्घप्रवासिप्रभृतोनां या स्त्री यच्च द्रव्यं तद्ब्राह्मकै-
रित्यर्थः । अत्र च पितुर्यादृशमेव ऋक्यग्राहिप्रभृतिभिः
किं त्वेतैरनूयैव पुत्रवदत्रापि वृद्धिदानानभिधानादिति
विशेषः । यत्र तु ब्राह्मणो धनिकः स च निरन्वयो मृत-
स्तब्राह्म नारदः

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

सकुल्येभ्योऽस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बंधुषु ॥

यदा च न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबांधवाः ।

तदा दद्याद्विजातिभ्यस्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥

ब्राह्मणस्य धनिकस्य सान्वयस्य देयं तेन तस्मै त-
द्दत्ता तदन्वयाय दातव्यं यदि तु सान्वयो नास्त्यसौ
तदानुक्रमेण सकुल्यादिभ्यस्तदभावेऽप्सु निक्षिपेत् ।
बांधवा अन्ययसकुल्यान्यतमा मातापितृसंबन्धाः क्षत्रि-
यादेस्तु राजैव गृह्णीयात् । ब्राह्मणधनवर्जं हि राजगामि ॥
इति वचनात् । तेन ब्रह्मस्वं राज्ञा कथमपि न गृहीत-
व्यमित्यर्थः ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेत्वारूप्ये । ऋणादान
प्रकरणं द्वितीयोर्मिः ॥ २ ॥

तृतीयोर्मिः ।

अथोद्गाहणविधिः । यत्रर्णं प्रार्थनकाले प्रार्थितोपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्तव्यं तदाह मनुः
यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमार्णिकः ।

तैस्तैरुपायैः संगृह्य साधयेदधमार्णिकम् ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पचमेन बलेन च ॥

पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरं संगृह्य वशीकृत्य ।

धर्मे बृहस्पतिराह ।

सुहृत्संबधिसंदिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एव उदाहृतः ॥

ऋणिकस्य ये सुहृत्संबधिनस्तेषु सदेशो यो यत्र सामवचनं यद्वानुगमनं प्रायोपवेशनं वा धनिकस्य स धर्मं ऋणोद्गाहणोपाय इत्यर्थः । व्यवहारे कात्यायनः ।

धाप्योवरुद्ध ऋणिकः प्रकाशं जनसंसादि ।

यावन्त दयादेयं च देशाचारस्थितिर्यथा ॥

यावद्दानं जनसंसादि ऋणिकस्य धनिकेन धारणं व्यवहार इत्यर्थः । छलाचरितबलात्कोरुषु बृहस्पतिः ।

छद्मना याचयित्वा र्थमानोय ऋणिकाद्धनी ।

अन्याहितादि चाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

ऋणिकस्य धनमन्वाहितादिना छद्मना आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायसोपधिः सच्छलमुच्यते इत्यर्थः ।

पुत्रदारपशून्बध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ॥

यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ।

बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ॥

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते ।

पुत्रदारोपरोधद्वारोपवेशनं च य उद्ग्राहणोपायस्त-
दाचरितमुच्यते इति पूर्ववचनार्थः । द्वितीयवचनस्य
तु स्वगृहमानीय ताडनादिलक्षण उद्ग्राहणोपायो बला-
त्कार उच्यते इत्यर्थः ॥ इदानीं कोऽधमर्णः केनोपाये-
न साध्यस्तदाह कात्यायनः ।

राजानं स्वामिनं विप्रं स्त्रियं नैव प्रसाधयेत् ।

ऋक्थिनं दुर्हृदं वापि च्छेलेनैव प्रसाधयेत् ॥

ऋक्थिनं दायादं । तथा ।

वणिजः कर्पकांश्चैव शिल्पिनश्चात्रवीद्भृगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान्संस्पीड्य दापयेत् ॥

वणिजादीनधिरुत्य देशाचारेण दाप्याः स्युरिति
भृगुरत्रवीदित्यर्थः । यत्र धारणेपि धनं न लभ्यते त-
त्राह बृहस्पतिः ।

निर्धनं ऋणिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैःशनैः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हीनजार्तिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो ययोदयम् ॥

ऋणार्थं ऋणनिस्तारार्थं ययोदयं यथाधनोत्पत्तीति

रत्नाकरः । उत्तमर्णापेक्षया अपरुष्टजातिमृणशोधना-
समर्थं स्वजात्यनुरूपं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणः पुनस्त-
थाविधः कुटुम्बाविरोधेन यथासंभवं दापनीय इति दी-
पकल्पा । व्यापारद्वारा ऋणशोधनं न ब्राह्मणस्य । यथा
कात्यायनः ।

कर्मणा क्षत्रविटशूद्रान्समहोनास्तु दापयेत् ।

कर्मणा व्यापारद्वारा यत्र ब्राह्मणतया उत्तमर्णाधमर्णौ
तत्र त्याज्यौ ब्राह्मणत्वावच्छेदेनैव शनैर्दाप्य इति वा-
क्यादिति रत्नाकरः । यद्युत्तमर्णं ऋणमोचनार्थमादावप-
रिभाषितं निश्चितं कर्म कारयेत् तदासी राज्ञा पूर्वसाह-
सं दंड्यः । ऋणिकश्च ऋणान्मुच्यते इत्याह कात्यायनः

यदि द्वादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्तुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत वर्णिकः ॥

वाचस्पतिमिश्रेण प्रथमत एवचलात्कारे दंडमाह का-
त्यायन इत्याभ्यास्य यदिवादायनादिष्टमिति पठितं यथा-
दावृणिकं गार्हितं कर्म ऋणनिर्यातनाय धनिकः कारयेत्
तदा सः पूर्वसाहसं दंड्यः ऋणिकश्च ऋणान्मुच्यते इ-
ति व्याख्यातम् ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्ष्यमृणं दार्प्यं काले काले यथोदयम् ॥

शक्तिविहीनस्वऋणं दातुमित्यादिकालविपर्ययाद्गुर्भि-
क्षादेः यदि परमयुद्धिं प्राप्तं धनमृणिको दातुं न शक्नोति
तदा चक्रवृद्ध्या स्वेच्छया धारयेत् । यथा बृहस्पतिः ।

पूर्णावधौ शांतलाभमृणमुद्राहयेदनी ।

कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥

शांतलाभं परमवृद्धिं प्राप्तं । बृहस्पतिः ।

द्विगुणस्योपरि यदा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते ।

भोगलाभस्तथा तत्र मूलं स्यात्सोदयमृणम् ॥

यत्र यत्र तत्र तत्रेत्यध्याहार्यं । तथा च यत्र चक्रवृद्धि-
गृह्यते तत्र यथा सोदयमृणं गुणस्योपरि भवति तथा
भोगलाभोऽपीत्यर्थः । ऋण्यभावे स एव ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमणिके ।

द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा रुतमूल्यं तद्वशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूपं गृह्णीयात्तदन्यं तु विवर्जयेत् ॥

स्वधनं च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नरैः ।

तद्वंधुज्ञातिविदितं प्रगृह्णन् पराधुयात् ॥

नष्टे पलायनादिनाऽत्यन्तादर्शनविषये तदीयं द्रव्यं बंध-
करूपं तद्वंधुज्ञातिविदितं तदधमणविश्वासविषयवि-
दितं । तद्धनं ज्ञातृविदितमिति विवादार्चितामणौ पाठः
मनुः ।

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमणिकात् ।

स राज्ञा नाभियोक्तव्यं स्वकं संसाधयन्धनम् ॥

यथाविषयं धर्मादीन्साधनोपायान्प्रयुज्जानो न राज्ञा
निवर्तनीयः इति तात्पर्यार्थः । याज्ञवल्क्यः

प्रतिपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दंड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

संप्रतिपन्नमर्थं उत्तमर्णः साधयन् यद्यधमर्णो राज्ञि निवेदयेत्तदा एतत् कथं करोषीति राज्ञा नो वक्तव्यः । यलादिना तुं साध्यमानोधमर्णो यदि राज्ञे निवेदयेत् तदा तद्धनमुत्तमर्णस्य दाप्यं दंडः स्वयं ग्राह्य इति शूलपाणिः । वाच्यो निषेध्यः । प्रतिपन्नाऽङ्गीकृतर्ण इति चण्डेश्वरः । यस्तु विप्रतिपन्नो न्यायवादी स नासेध्यः । तथा च बृहस्पतिः ।

नासेद्भव्यः क्रियावादी संदिग्धेऽर्थे कथंचन ।

आसेधयंस्त्वनासेध्यं दंड्यो भवति धर्मतः ॥

प्रदातव्यं यद्भवति धर्मतस्तद्वदाम्यहम् ।

एवं यत्रार्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥

रूपसंख्यादिलाभेषु यत्र भ्रांतिर्दयोर्भवेत् ।

अदेयदेययोर्वापि संदिग्धार्थः प्रकीर्तितः ॥

रूपे धनस्य रूपे सुवर्णरजतादौ संख्यायामियत्ता याम् । आदिपदादाध्यादौ । लाभे कलायां देयादेययोर्यत्र द्वयोरर्थिप्रत्यर्थेनोभ्रांतिर्विप्रतिपत्तिर्भवति सोऽर्थः संदिग्ध उच्यते । मनुः ।

अधमर्णार्थिसिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णविभावितम् ॥

अस्यार्थः । अधमर्णात् यो लभ्यार्थस्तत्सिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितो राज्ञा प्रकृतत्वाद्धनिकस्यार्थं प्रदापयेत् । अधमर्णविभावितमधमर्णलभ्यतया धनिकेनैव विभा-

वितं प्रमाणेन बोधितम् । यत्र तु दंडनीयो धनवान्म-
वति तत्र विवादविषयात् द्विगुणं धनं दंड्यः ।

यो यावन्निद्रवीतार्थं मिथ्या याचति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं धनम् ॥

योभियुक्त आशयदोषेण निद्रवं करोति अभियोक्ता
वा मिथ्याभियोगं करोति तावुभावपि अधर्मव्यवहारी-
णौ नृपेण विवादविषयाद्विगुणं दंडनीयाविति समु-
दितार्थः । यमः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्स्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्रुहीत्या द्विगुणं ततः ॥

नारदः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्स्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्रुहीत्वांशं तु विंशकम् ॥

विंशकं विंशतितमभागं एष च गुरुलघुदंडविकल्पो
दंडनीयगुणजातिशक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यः । तथा ।

• ऋणे देये प्रतिज्ञाते पंचकं शतमर्हति ।

अपद्रवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥

अस्यार्थः । आदौ विमते पश्चादनुमते शते पंचकं
पश्चादपि विमते प्रमिते शते दशकं विमतौ राज्ञा दंड्यः
इदं दंड्याल्पधनविषयं । याज्ञवल्क्यः ।

निद्रवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगो द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् ॥

कारणे तु विशेषः स्याज्जितस्यैकतरस्य च ।

प्राङ्न्यायवादे च तथा जितस्यैकतरस्य तु ॥

मध्यपिधनस्य मिथ्याकारणप्राङ्न्यायवादे त्विदं ।

विष्णुः ॥ उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो

राज्ञे धनदशमभागं दंडं दत्त्वा दद्यात् प्राप्तार्थश्चो-

त्तमर्णो विंशतितममंशं । दद्यादित्यस्य ऋणमित्यादि ।

कात्यायनः ।

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वरुतं भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतो न च ॥

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्विणं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

अन्यद्रव्याभावे तस्यैव कृते तद्देयमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ॥

दत्त्वर्णं पाठयेत्लेख्यं शुद्धे चान्यच्च कारयेत् ।

साक्षिमच्च भवेद्यद्दा दातव्यं तत्ससाक्षिकम् ॥

याज्ञवल्क्यः ॥

लेख्यस्य पृष्ठेभिलिखेद्दत्त्वादत्त्वा धनं ऋणो ।

धनी चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपीरनिष्ठितम् ॥

यदाऽधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शक्त्यनुसारे-

ण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावद्दत्त-

मुत्तमर्णेनोपगतं प्राप्तमिति धनी तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे द-

द्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धंमिति कथं स्वहस्तपारि-

चिन्हतं स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितमित्यर्थ इति मिता-

क्षरा । समग्रऋणशोधनासामर्थ्ये यावद्धनं ददाति ताव-
दृणी लेख्यपृष्ठेभिलिखेत् । धनी च प्रायेण पत्रं दद्यात् ।
यथा विष्णुः ॥ असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः
स्वलिखितं दद्यात् ॥ इति शूलपाणिः । बृहस्पतिः ।

धर्मादिनोद्ग्राह्य धनं यस्तूपरि न लेखयेत् ।

न चैवोपगतं दद्यात्तस्य तद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

अत्र वृद्धिर्हानिरिति कल्पतरुः । तस्याधमर्णस्य तद्व-
त्तं वृद्धिमाप्नुयात् सकलं भवेदिति प्राहुः । ऋणे तु रु-
त्स्ते दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत्र विशेषः प्रकीर्णं वक्ष्यते ।
इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ॥ वृद्धिभेदादिध-
र्मेण तृतीयोर्मिरियं गता ॥ ३ ॥

चतुर्थोर्मिः ।

अथ दायभागः ॥ तत्राह नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥

पितृत आगतं पित्र्यं पितृमरणपातित्यावधीनजात
स्वत्वकमिति यावत् । पित्र्यस्येति । पुत्रैरिति च संबंधि-
मात्रोपलक्षणं । संबंधिमात्रधनविभागे दायपदप्रयोगा-
त् । दायभागविवादपदमुपक्रम्य नारदेन मात्रादिधन-
विभागस्योपदर्शितत्वात् । पित्रादिपदमदत्तैव

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः ।

आपयपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥

इत्युपक्रम्य यावत्संबंधि धनविभागस्य मनुनाप्यु-

कृत्वात्र दीपत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोग-
श्च गौणः । मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वो-
त्पत्तिरूपफलसाम्यात् । ततश्च पूर्वस्वामिनःस्वत्वोपर-
मे पूर्वस्वामिसंबन्धाधीनं यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो
दायशब्दः तत्र मृतस्य पतितस्य उपरतस्पृहस्य तादृश-
धने प्रथमं पुत्रोधिकारी बहवश्चेत् पुत्राः समं विभजेत् ।
एवमन्यत्रापि । तदभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः

पुंनान्नो नरकाद्यस्माच्चायते पितरं सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

इति मनुवचनेन ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुत ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

इति वसिष्ठवचनेन ।

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपोत्रकैः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन च पुत्रादीनां जन्मप्रभृति-
पित्रादेः परलोकोचितमहोपकारकत्वप्रतिपादनेन धन-
भागित्वज्ञापनात् ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्माच्छब्धुमर्हति ॥

इति मनुनोपकारकत्वेनैव स्फुटं धनाधिकारप्र-
तिपादनात् सत्स्वंगजेषु तद्वामी ह्यर्थो भवतीति बौधा-
यनवचनान्मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोः
पुत्रेण सह तुल्याधिकारः पार्वणपिण्डदातृवेन उपकारा-

विशेषात् । जीवत्पितृकपौत्रजीवत्पितृपितामहकप्रपौत्र-
योर्नाधिकारः पार्वणापिंडदानाभावेनोपकारकत्वाभावात् ।
एवमभावे विभक्ताविभक्तस्थावरादिधने पत्नी त्वधिका-
रिणीति श्रीरुष्णतर्कालंकारस्मार्तभट्टाचार्यजीमूतबाह-
नप्रभृतयः प्राहुः । विभक्तधने पत्नी अधिकारिणी । अवि-
भक्तधने भ्रात्रादयः क्रमेणाधिकारिणः पत्नी तु प्रासा-
च्छादनमात्रभागिनी इति तु मिश्राः । धर्मपरायणा सती
पत्न्याधिकारिणी ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तर्पिणं कुत्समंशं लभेत च ॥

इति बृहन्मनुवचनात् ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यः सन्नह्यचारिणः ॥

एवमभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च पतिस्वर्गार्थं गुणवद्विप्रेभ्यो
दानमप्यनुमतम्

तत्तद्गुणवते देयं पतिप्राणनकाम्यया ॥

इति वचनात् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥

इति वचनाच्च अपहारश्च धनस्वाम्यनुपयोगे भवति
अत एव वर्तनाशक्तौ आधानं विक्रयणमप्यनुमतं देह-

नाशे उपकारविलोपात् तस्याः पतिपक्षपरतंत्रता । न तु स्वप्नान्यम् ।

१ मृते भर्तृपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेऽर्थरक्षायां भरणे तु स ईश्वरः ॥

इतिवचनात् । तदभावे पितृपक्षः प्रभुः ।

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिंडेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

इति वचनात् । पत्नी चाधुना सवर्णैव कलावसवर्ण-
विवाहनिषेधात् । अस्या एव धनभागित्वम् ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौस्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तर्पिण्डं रुक्ममंशं लभेत च ॥

इति वचनात् ॥ इति पत्न्यधिकारः ॥ पत्न्यभावे
कुमारी धनाधिकारिणी

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

इति मनुवचनात् । अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी ऋक्यं
गृह्णीयात् । तदभावे चोदिति पराशर्यवचनाच्च । तत्राप्यं
विशेषः । कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता अवि-
द्यमानपुत्रा यदि मृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाश्च भ-
गिन्यास्तुल्याऽधिकारो न तु तद्भर्त्रादीनां स्त्रीधन एव
तेषामधिकारात् । तदभावे पुत्रवती संभावितपुत्रा च
तुल्याधिकारिणी । एतयोरेकतराभावे अन्यतराधिका-
रिणी ।

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ।

पुत्रश्च दुहिता चोभे पितुः संतानकारिके ॥

इति वचनाच्च ।

सदशी सदशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।

रुतारुतावाऽपुत्रस्य पितुर्वनहरी तु सा ॥

इति वचनात् । स्वपुत्रद्वारा पार्वणापिंडदानृतया द्व-
योरुपकाराविशेषाच्च । संतानश्च पिंडदोऽभिमतः अ-
पिंडदस्यानुपकारकत्वेनान्यसंतानादसंतानाच्चाविशेषात्
रुता पुत्रिका अरुता तदन्या अपुत्रस्यापत्नीकुमारीक-
स्येत्यपि बोध्यं पत्नीकुमार्योरभाव एव कुतः दुहित्वाधिका-
रावगमात् । वन्ध्यापुत्रहोनविधवयोस्तु नाधिकारः स्व-
सत्तया स्वजन्यसत्तया च पार्वणापिंडदानाभावात् । किं-
तु तयोः पतिकुले वर्तनाभावे ग्रासाच्छादनभागित्वमि-
ति । तयोरभावे दौहित्रः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः

इति वचनात् ।

यथा पितृधनं स्वाम्यं तस्याऽसत्स्यपि बंधुषु ।

तथैव तत्सुतो ऽपीष्टे मातृमातामहे धने ॥

इति वचनाच्च । अत्रापुत्रपौत्रपदं दुहितृपर्य्यताभाव-
परं । अन्यथा याज्ञवल्क्यावचनविरोधः स्यादिति श्री-
रुष्णतर्कालंकारस्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः ।
पुत्राद्यभाव एव दुहितृसत्त्वेपि दौहित्राधिकार इति गो-
विंदराजस्तच्चिंत्यं यथा येन दौहित्रदेयपिंडेन दुहिता पि-

तृधनाधिकारिणीतथैव तेनैव पिंडदानेन दुहितृसुतो ऽपि
मातामहधने स्वामी सत्स्वपि पित्रादिष्वित्यर्थः । तद-
भावे पिता तदभावे माता । प्रागुक्तयाज्ञवल्कीयात् ।
अनपत्यस्य धनं पत्न्यभिगामि । तदभावे दुहितृगामि-
तदभावे दौहित्रगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृ
गामि इति विष्णुवचनात् । तदभावे आतरः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यः सव्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । प्रागुक्तविष्णुस्मृतेश्च । तत्रा-
पि प्रथमं सोदरः “सोदरस्य तु सोदर” इति वचनात् ।
धनिभोग्यपित्रादित्रिकपिंडदानाद्धनिमातामहादिभोग्य-
पिंडदानाच्च । तदभावे वैमात्रेयः तद्भोग्यपित्रादिपिंडत्र-
यदातृत्वात् । अत्रापि वैमात्रेयस्य संसृष्टत्वे सोदरस्या-
संसृष्टत्वे तयोस्तुल्याधिकारः सोदरासोदरयोः संसृष्टत्वे
सोदरः सोदराणामेकतरस्य संसृष्टत्वे अपरस्यासंसृष्ट-
त्वे संसृष्टसोदर एव गृह्णीयात् ।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टो नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णी-

यात् । सोदरपदमनुवर्तते नान्यमातृज एव संसृष्टो गृह्णीयात् संसृष्टपदमेव वा सोदरमभिधत्ते अत एव वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनं "सोदरो नान्यमातृज" इति जितेंद्रियेण लिखितं । तदा च पूर्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनुवर्तते तेन न केवलमन्योदर्य एव संसृष्टो गृह्णीयात् किंतु संसृष्ट्यपि सोदर इत्यर्थः । तेनासंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना असोदरेण च विभज्य गृहीतव्यं । अविभक्तस्थावराणां तु सोदरत्वासोदरत्वानादरेण सर्वैरेव समं विभजनीयं यथा यमः

अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेणामेव तद्भवेत् ।

विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथंचन ॥

सर्वेषां सोदरासोदराणामित्यर्थः भ्रातृपुत्रे चैवं रीतिरनुसर्तव्या । तदभावे भ्रातृपुत्रः तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः न तु वैमात्रेयभ्रातृपुत्रोपि तद्वत्तदधिपितृपितामहपिंडे धनिमातृपितामहीभोग्यत्वाभावेन सोदरभ्रातृपुत्रापेक्षया तस्यात्यंतोपकारकत्वात् ।

स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुंक्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इत्यादिषु पित्रादिपिंडे पिंडदातुर्मात्रादीनां भोगश्रुतेः । तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः तदभावे गोत्रजः । तत्रायं क्रमः । भ्रातृपौत्रः प्रागुक्तयाज्ञवल्कीयात् धनिनः पितुः पिंडदातृत्वात् सपिंडत्वाच्च । अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रपत् क्रमो बोध्य इति श्रीरुष्णतर्कालंकारः । तद-

भावे पितृदौहित्रः धनिनः पित्रादिपिंडत्रयदानात् तदभावे पितामहः दौहित्रांतस्वसंतानाभावे पितुरधिकास्वत् दौहित्रांतपितृसंतानाभावे पितामहाधिकारस्य सांष्टिकन्यायसिद्धत्वात् । धनिभोग्यप्रपितामहपिंडदातृत्वाच्च । तदभावे पितामही ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥

इति मनुवचनात् । यथा पित्राभावे माता तथा पितामहाभावे पितामहोति सांष्टिकन्यायेन पितामहात्परं पितामहा अधिकार इत्यर्थः तदभावे पितृव्यः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदानृत्वात् । तदभावे पितृव्यपुत्रः तस्यापि धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् । तदभावे पितृव्यपौत्रे धनिभोग्यपितामहपिंडदानृत्वात् । तदभावे पितामहदौहित्रः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् न च धनिभोग्यपिंडद्वयदातृत्वेन धनिभोग्यपिंडैकदातुः पितृव्यपौत्रादस्योपकाराधिक्यमिति वाच्यं पितृव्यपौत्रस्य सपिंडत्वेन बलवत्त्वात् । अत्र पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रः धनिभोग्यतत्पितामहपिंडदातृत्वादिति श्रीरुष्णतर्कालंकार आह तच्चित्तं । तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही । प्रागुक्तसांष्टिकन्यायसिद्धत्वात् । तदभावे प्रपितामहपुत्रः तदभावे प्रपितामहपौत्रः तदभावे तत्प्रपौत्रः तेषामपि धनिभोग्यतत्प्रपितामहपिंडदातृत्वात् । तदभावे प्रपिता-

महदौहित्रः धनिभोग्यप्रपितामहपिंडदातृत्वात् ॥ तदभावे मातामहः । तदभावे मातुलः तदभावे तत्पुत्रः तदभावे । तत्पौत्रः मनुना-

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्तते ।

अनंतरः सर्पिंडाद्यस्तस्यतस्य धनं भवेत् ॥

इत्याभ्यां वचनार्द्धाभ्यामुपकारानंतर्यक्रमेणाधिकारप्रतिपादकाभ्यां तेषामधिकारप्रतिपादनाद्वयभागप्रकरणे तयोरभिधानस्योपकारक्रमेण धनाधिकारज्ञापनैकप्रयाजनकत्वात् । अन्यथा एतदकरणे तदपादानवैयर्थ्यस्यात् । तदभावे वृद्धप्रपौत्रः । तदभावे ऽतिवृद्धप्रपौत्रः । तदभावे ऽत्यतिवृद्धप्रपौत्रः । तेषां मृतभोग्यलेपदातृत्वात् । तदभावे वृद्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रपितामहदौहित्रः । तदभावे अतिवृद्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रपितामहदौहित्रः । तदभावे अत्यतिवृद्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे ऽत्यतिवृद्धप्रपितामहदौहित्रः ।

बहयो जातयो यत्र सकुल्या बांधवास्तथा ।

यो ह्यसन्नतस्तेषां सो ऽनपत्यधनं हरेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । आसन्नतस्त्वं च उपकारतारतम्येन—'त्रयाणामुदकं कार्यम्' इति प्रागुक्तव-

चनात् । अनन्तरः सर्पिंशाय इति प्रागुक्तमनुवचना-
च्च । तदभावे समानोदकाः सकुल्यपदेनैव ते उपात्ता
मंतव्याः । तदभावे बृहस्पत्युक्त्यांधवा इत्यनेन आत्म-
पितृमातृबांधवा यथाक्रमं धनाधिकारिणो मंतव्याः । त-
दभावे आचार्यः । तदभावे वेदाबध्याप्यशिष्यः । आचा-
र्यः शिष्य एव च इति । मनुना क्रमेण तयोरधिकारप्र-
पादनात् । तदभावे सप्तह्यचारि सतीर्थः 'सप्तह्यचारिण'
इति याज्ञवल्क्यवचनात् । तदभावे स्वग्रामस्थाः सगो-
त्राः । तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः पिंडगोत्रार्पसंबं-
धाः ऋक्यं हरेयुरिति वचनात् । तदभावे स्वग्रामस्थाः त्रै-
विद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणाः । एतेषामभावे क्षत्रियादीनां
धने राजा ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति वचनात् । ब्रा-
ह्मणानां तु ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा धनहारिणः ।

त्रैविद्याः शुच्यो दांता एवं धर्मो न हीयते ॥

इति मनुवचनात् । ग्रामांतरस्थस्य ब्राह्मणस्याधि-
कार इति ॥

अथ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनभागिनः । त-
त्र नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणो धने आचार्योऽधिकारी यति-
धने सच्छिष्योऽध्यात्मशास्त्रप्रबलधारणतदनुष्ठानदक्षोऽ-
धिकारी वानप्रस्थधने धर्मधाम्नात्रैकतीर्थोऽधिकारी ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मधाम्नात्रैकतीर्थिनः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । क्रमेण प्रतिलोमक्रमे-
णेत्यर्थः ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । तत्रादौ स्त्रीधनं निरूप्य-
ते । तत्र विष्णुः ।

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकं बंधुदत्तं शुल्कान्वाधेयकम् ॥

इति स्त्रीधनम् । अन्वाधेयमाह कात्यायनः ।

विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलास्त्रिया ।

अन्वाधेयं तदुक्तं च लब्धं बंधुकुलान् तथा ॥

ऊर्ध्वं लब्धं च यत्किंचित्संस्कारात्प्रीतितः स्त्रिया ।

भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्भृगुः ॥

बंधुपदेन मातापित्रोरुपादानं तेनायमर्थः भर्तृद्वारेण
संबन्धिनां श्वशुरादीनां मातापितृद्वारेण संबन्धिनां मा-
तामहपितामहादीनां च सकाशात् विवाहात्परतो यल्ल-
ब्धं धनं तदन्वाधेयमिति प्रथमवचनार्थः । विवाहात्पर-
तो भर्तुः पित्रोर्वासकाशात् यल्लब्धं धनं तदप्यन्वा-
धेयमिति द्वितीयवचनार्थः । विष्णुवचने च बंधुपदं मा-
तुलायाभिप्रायम् । पित्रादीनां स्वस्वपदेनैव निर्दिष्टत्वा-
त् । मनुकात्यायनौ ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं तु प्रीतितः स्त्रियै ।

मातृभ्रातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

तथा नारदः ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च पट्टिधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

तद्व्याकुरुते कात्यायनः ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।

तदध्याग्निरुतं सज्जिः स्त्रीधनं तु प्रकीर्तितम् ॥

यन्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।

अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥

विवाहकालश्च वृद्धिश्चाद्वादिप्रत्यभिवादनान्तकालः

तत्काललब्धमेव धनं यौतुकं । युमिश्रणे इति धात्वनु-

सारेण । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरीररूपता यतो वि-

वाहान्नवति । तथा च श्रुतिः

अस्थिभिरस्थोनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचम्

इति । पैतृकादिति एकशेषेण पितृमातृकुल्यल्लभते य-

द्धनं भर्तृगृहं नीयमाना तच्चाध्यावाहनिकं भर्तृदायो भ-

र्तृदत्तधनं भर्तृदायमनभिधाय मन्वादिभिर्भर्तृदत्तस्याभि-

धानात् । नारदेनापि भर्तृदत्तमनभिधाय भर्तृदायस्याभि-

धानात् । अन्यत्रापि भर्तृदत्ते भर्तृदायपदप्रयोगो दृष्टः ॥

यथा कात्यायनः ॥

भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।

चियमाने तु संरक्षेत् क्षेपयेत्तत्कुलेऽन्यथा ॥

अस्यार्थः । भर्तृदत्तं धनं भर्तारि मृते यथेष्टं विनि-

युंजीत जीवति तु तद्रक्षेत् । अमुकहस्तताज्ञापनार्थमा-

ह याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यश्रुपागतम् ।

आधिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यच्च द्वितीयविवाहार्येना पूर्वस्त्रियै पारितोषिकं धनं
दत्तं तदाधिवेदनिकं अधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्य । तथा
देवलः

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृत्तिरन्नाच्छादनं । शुल्कमाह कात्यायनः

गृहोपस्करबाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धं च यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥

स्त्रिया गृहादिकर्मरूपशिल्पिस्वभर्तृद्वारेण गृहादिनि-
ष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यल्लब्धं तच्छुल्कं तदेव मू-
ल्यं भर्तृप्रेरणार्थत्वात् । उपस्कारो मार्जनी । बाह्या बलो-
वर्दादयः । दोह्या धेनवः । लाभो निध्यादेः । तथा व्यासः

विवाहकाले यत्किञ्चिद्द्वारायोद्दिश्य दीयते ।

कन्यायास्तद्धनं सर्वमविभाज्यं च बंधुभिः ॥

उद्दिश्येति कन्याया इदं भवतु इति उद्दिश्य यद्द्वाराय
दानं न पुनस्तदभिसंधिं विनापीत्यर्थः अत एव विवाह-
काले इति प्रदर्शनार्थं न पुनरेतदेव प्रयोजकं दात्रभिसं-
धिनिमित्तत्वात् । सूतस्य तथा च प्रामाणिकं वचनम् ।

यदत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात् ।

मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियाः ॥

विवाहे इति न विशेनष्टि अभिसंधिस्तु दुहित्वन्व-
याभिधानादेष लब्धत्वात्नोक्तः । तदेवमव्यवस्थितं सत्य-

स्त्रीधनकोर्तनात् न षट्संख्या विवक्षिता किंतु स्त्रीधनको-
र्तनपराणि मुनिवचनानि । तदेव च स्त्रिया धनं यत्र भ-
र्तृतः स्वातंत्र्येण दानविक्रयभोगान्कर्तुमधिकरोति तदिदं
संक्षिप्याह कात्यायनः ।

शिन्पैर्लब्धं तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

अन्यत इति पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्तायल्लब्धं शि-
ल्पेन चित्रकर्मसूत्रकर्तृनादिना यद्वित्तं तत्र भर्तुः स्वा-
म्यं स्वातंत्र्यम् । अनापयपि भर्ता गृहीतुमर्हतीति तेन
तदुभयधनस्य स्त्रीस्वामिकत्वेपि न तस्याः स्वातंत्र्यविषयः । किं तु वचनबलात् भर्तुरेव स्वातंत्र्यविषयः । तथा
च स्त्रिया तद्धनविनियोगे भर्तृनुमत्यपेक्षेति स्त्रीधनं स्मृ-
तं स्त्रिया स्वातंत्र्येण यथेष्टविनियोगार्हं स्मृतं तेन स्त्रिया
अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातंत्र्यात् । एतद्व्यधनातिरि-
क्तधनं तु स्त्रीधनम् स्त्रिया एव दानविक्रयाधिकारः । त-
दाह कात्यायनः ।

ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेय वा

भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं धनम् ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातंत्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातंत्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावेष्ट्वपि ॥

सुदायेभ्यः संबंधिभ्यो लब्धं धनं सौदायिकं आनृ-

शंस्यमनुकपा स्थावरेष्वपि भर्तृदत्तमात्रे स्त्रिया दानाद्य-
नाधिकारः । तदाह नारदः ।

भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् ।

सा यथाकाममश्नोयात् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥

तत्र भर्तृदत्तेति विशेषणाद्भर्तृदत्तस्थावरादृते अन्य-
त्स्थावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टस्थावरेष्वपीति वि-
रुध्यते भर्ता यदि दुर्भिक्षादौ स्त्रीधनं विना वर्तनाक्षमः
तदा गृहीतुमर्हति नान्यदा यदाह याज्ञवल्क्यः

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये वा व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

संप्रतिरोधके उत्तमर्णादिना स्वधनप्राप्त्यर्थं कृते स्ना-
नभोजनादिप्रतिबंधे अन्यत्र पुनरनधिकारमाह कात्या-
यनः

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि ह्येकतरोऽमीषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दलात् ।

स वृद्धिं प्रति दाप्यः स्याद्दंडं चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥

अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्याभिसृष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद्दलात् ॥

ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागमृक्थिनां तथा ॥

संवृद्धिमिति बलाद्गृहीतस्त्रीधनरूपपदार्थमिति शेषः ।
अतो न स्त्रीधनविशेषणं तथा सति संवृद्धीत्येव साधुः
स्यादिति मूलमेवेत्येवकारेण वृद्धिव्यवच्छेदः स्त्रिया धनं
गृहीत्वा यदि अपरभार्यया सह वसति तां चावजानी-
ते तदा गृहीतधनं राज्ञा बलाद्वापयितव्यः । भक्ताच्छा-
दनादिकं यदि भर्ता न ददाति तदा तदपि स्त्रिया स्वय-
मारुह्य गृहीतव्यं भर्तारि मृते तत्प्राप्तियोग्यांशं ऋकथा-
नां देवरादीनां सकाशादाददीत इत्यर्थः । कात्यायनः

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।

व्यभिचाररता या च न च स्त्रीधनमर्हति ॥

इति स्त्रीधनलक्षणम् ॥

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राता अधिकारी तद-
भावे माता तदभावे पिता ।

ऋकथे मृतायाः कन्याया गृहीयुः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥

इति नारदीयात् । एतच्च कन्याया वरदत्तातिरिक्तविष-
यं । वरदत्तधने तु वरोऽधिकारी स्वं च शुल्कं वरो गृही-
यात् इति पैठीनसिवचनात् ।

अथागच्छेत्समूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ।

मृतायां पुनरादयात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥

इति नारदीयाच्च । यौतुकातिरिक्तस्त्रीधनेविवाहपूर्वा-
परकाले पितृदत्तातिरिक्ते स्त्रीधने च पुत्रकन्ययोस्तुल्या-
धिकारः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधने स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेर्भर्ता माता आता पितापि वा ॥

इति देवलीयपूर्वार्धात् ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं ऋक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति विवादरत्नाकरकारधृतमनुवचनाच्च सामान्यं
साधारणं समं ज्येष्ठोद्धारशून्यं भगिन्योत्राप्रमत्ता विव
क्षिताः । तथा च बृहस्पतिः

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रजा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणां तदंशिनी पुत्रस्य समांशिनी स-
मूढायै मानानुसारिणा किञ्चिद्देयमिति चंडेश्वरः । जीमू-
तवाहनेन तु चतुर्थपादेन लभेन्मातृकं धनमिति पठितं ।
सनाभयः सहोदराः एतयोरन्यतराभावे अन्यतरस्यैव
तदभावे चोढायास्तत्र पुत्रवत्याः संभावितपुत्रायाश्च
तुल्योधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणे

सर्पिडीकरणादूर्ध्वं यत्पितृभ्यः प्रदीयते ।

सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः ॥

इति शातातपोक्ततद्गोप्यपतिपिंडदानसंभवात् ॥ त-
था च नारदः ॥

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ।

इति । तयोरन्यतराभावे अन्यतरस्यास्तदभावे पौ-
त्रः तदभावे दौहित्रः पार्वणे तद्गोप्यपतिपिंडदातृत्वात्

दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत् ॥

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रवर्मातिदेशात् पुत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात् बाधकपुत्रेण बाध्यदुहितृपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वाच्च । तदभावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः । एतेषां तद्भोग्यापत्तिः पिंडदातृत्वात् । ततो बंध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ तयोरपि तत्प्रजात्वात् । प्रजासामान्याभाव एव भर्तुरधिकारात् ।

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्विधं ।

इति मनूके : । एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः तदभावे ब्राह्मादिविवाहपंचकविवाहिताया धने यौतुकवद्भर्तृमातृचातृपितृणां क्रमशोऽधिकारः । आसुरादिविकलब्धं तु यौतुकवत् । तयोरभावे माता तदभावे पिता तदभावे भर्ता एतत्पर्यं ताभावे व्यवस्था वक्ष्यते । विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धनं पित्रा दत्तं तद्धने प्रथमं कुमार्यास्तदनंतरं ऊढायाः पुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्तदनंतरं च बंध्याविधवयोः सर्वदुहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनानंतरवत्क्रमेणाधिकारः ।

स्त्रियास्तु यद्धयेदित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणीतद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

इति मनुवचनात् । अत्र पित्रादत्तमिति विशेषणात् विवाहसमयादन्यत्रापि यत्पितृदत्तं तत्प्रथमं कन्यायास्तदनंतरं तदपत्यस्य पुत्रस्येत्यर्थः ब्राह्मणीपदं चानुवादः

इत्सुक्ता चरतां धर्मं सह या द्योयते ऽर्थिने।
 सकायः पावयेत्तज्ज्ञः षड्वंश्यांश्च सहात्मना ॥
 आसुरो द्रविणादानाद्वाधर्वः समयान्मिथः।
 रक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

भर्तुरभावे भ्रातुः

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अतीतायामप्रजायां बांधवास्तदवाप्नुयुः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अत्र बंधुपदेन मातापित्रो-
 रूपादानात् । अत एव भ्रातरो बांधवाः ।

पितृभ्यां चैव यद्वत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

इति कात्यायनैकवाक्यत्वात् । अत एव स्थावरग्रह-
 णाद्वंशापूपन्यायेनापरधनस्यापि लाभ इति श्रीरुष्णत-
 र्कालंकारादयः । सर्वदापदेन ब्राह्मण्यष्टविवाहपरिग्रहः ।
 तदभावे माता अधिकारिणी तदभावे पिता । भगिनी
 शुल्कं सोदर्या ऊर्ध्वं मातुः पितुः ततः पूर्वं चैके । इति
 कात्यायनवचनात् । अस्यार्थः । भगिनीशुल्कं प्रथमं
 सोदर्याणां तेषामभावे मातुः तदभावे पितुः पूर्वं चैके
 इति परमतं । सपत्नीप्रपौत्रपर्यन्ताभावे आसुरराक्षसपै-
 शाचविवाहत्रिकलब्धं तु स्त्रीधनं जीवत्यपि भर्तरि मा-
 ता गृह्णीयात् । तदभावे पिता

ययस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विप्यते ॥

इति वचनात् क्रमावगते युगपदाधिकारे पित्रोरित्य-
भिदद्यात् । कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्रव-
णात् । अत्रापि तथात्वस्य युक्तत्वात् पित्रभावे भ्रातुरधि-
कारः एषां पुनरभावे तद्धनं भर्तुः । यया कात्यायनः ।

बंधुदत्तं च बंधूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

माता पिता च बंधूनामभावे । इत्यनेन भ्रातुरभाव
इत्यपि सूचितं ततो ब्राह्म्यापिदिविवाहपंचकलब्धयौ-
तुकधनेषु पितृपर्यताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्ध-
यौतुकधनेषु भर्तृपर्यताभावेऽन्येषु सत्सु सर्वेऽपि दमुच्य-
ते । तत्र बृहस्पतिः ।

मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

पुतासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्तीयाया अवाप्नुयुः ॥

औरसपदं कन्यापुत्रोभयपरम् । सुत इति सपत्नीपुत्रपरं
न त्वौरसविशेषणं वैयर्थ्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावे स्वस्ती-
याधिकारापत्तेश्च । तत्सुत इति पौत्रपरं न तु कन्या-
कन्यादौहित्रोभयपरमपि कन्यापुत्रस्य दौहित्रपदेनैवोपा-
त्तत्वात् । दौहित्रसुतस्य च स्वभोग्यभर्तृपिंडदानानधि-
कारात् । वाशब्दात् प्रपौत्रसपत्नीप्रपौत्रयोः समुच्चयः ।

अत्र पिंडदानविशेषेणैव भगिनीसुतादीनां पञ्चामधि-
कारक्रमः प्रत्येतव्यः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ।
अन्यथा सर्वशेषे देवरादेरधिकारे सर्वजनविरोधः स्यात्

तत्र प्रथमे देवरः तत्पिंडतद्भर्तृपिंडतद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिं-
 डदातृत्वात् सपिंडत्वाच्च ज्येष्ठभ्रातृस्त्रीधनेऽधिकारी। त-
 दभावे देवरभ्रातृश्चशुरसुतौ (?) तुल्याधिकारिणौ तत्पिंड-
 तद्भर्तृपिंडतद्भर्तृदेयपुरुषद्वयपिंडदातृत्वात्सपिंडत्वाच्च तद-
 भावे स्वभगिनीपुत्रः तत्पिंडतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपुरुष-
 त्रयपिंडदत्वात्। तदभावे भर्तृभागिनेयः पुत्रात् भर्तृदु-
 र्यलत्वेन तत्स्थानपातिनोरपि भगिनीपुत्रभ्रातृभागिने-
 ययोस्तथैव बलायलस्य न्याय्यत्वात् तद्भर्तृदेयपुरुषत्रय-
 पिंडदातृत्वात्तत्पिंडदानात्तद्भर्तृपिंडदानाच्च। तदभावे स्व-
 भ्रातृपुत्रः तत्पिंडतत्पुत्रदेयपित्रादिपिंडद्वयदातृत्वात्।
 तदभावे स्वजामाताश्चशुरयोः पिंडदानात् एषां षण्णां
 पुनरभावे चशुरभ्रातृश्चशुरादेः स्वपिंडानंतर्त्यक्रमेणाधि-
 कारः। तदभावे अधस्तनसकुल्यानामधिकारः तदभावे
 ऊर्ध्वतनसकुल्यानामधिकारः तदभावे समानोदकाः।
 तदभावे सगोत्राः। तदभावे समानप्रवराः। तदभावे
 ब्राह्मणीधने स्वग्रामस्थश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्रिया-
 दिधने तु राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥

अथ विभागानधिकारिणः कथ्यन्ते ॥

तत्पर्युदासेनाधिकारिज्ञापनार्थं स्त्रीवपत्तितजन्मांधज-
 न्मबधिरोन्मत्तजडमूकनिरिन्द्रियपितृद्विट्पंडोपपातक्य-
 पयात्रितविकर्मस्यपतितापुत्राचिकित्सरोगार्तकुष्ठिशा-
 खशौर्यादिरहिततपोविज्ञानवर्जिताचारहीनलिंगिप्रव-
 जितान्यायोपार्जितवित्तकपंग्वक्रमोढ्यसुतसगोत्रनियो-

गोत्पन्ना एतेनाधिकारिणः

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडांधकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गो दायांशभागिनः ॥

एषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवत्सं प्रदीयते ।

तत्सुताः पितृदायांशा लभेरन्दोपवर्जिताः ॥

इति देवकीयात् ।

पितृद्विष्ट पतितः पंडो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

इति नारदीयात् ।

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यंधवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

इति मानवीयात् ।

शास्त्रशौर्यादिरहितस्तपोदानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु सः ॥

इति कात्यायनीयात् ।

सर्व एव विकर्मस्था नाहति आतगे धनम् ॥

इति याज्ञवल्कीयात् ।

पतितस्तत्सुनः क्लीबः पंगुरुन्मत्तको जडः ॥

अंधोऽचिकित्सारो गार्तोभर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥

इति मनुवचनात् । सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनो भवन्ति
यस्त्वधर्मेण द्रव्यं प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कु-
र्वीतित्यापस्तम्बवचनात् ।

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्रायश्च जायते ।

प्रवज्यावसितश्चैव न ऋक्यं तेषु कर्हिचित् ॥

इति कात्यायनीयाच्च । छीबः कात्यायनेनाभिहितो
यथा ।

न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।

मेट्टं चोन्मादशुक्राभ्यां होनं छीबः स उच्यते ॥

जडोहिताहितावधारणाक्षमः इति मिश्राः । धर्मकार्यै-
निरुत्साह इति स्मार्ताः । लिंगो कपटव्रतधारी । पितृद्विद-
पितरि जीवति तत्ताडनादिरुन्मृते तच्छ्रद्धादिविमुखः । व-
र्णानुधारको मूकः । निरिन्द्रियः पाण्यादिविकलः । पंडो न-
पुंसकविशेषः । अपयात्रितः राजवधादिदोषेण बांधवै-
भिन्नोदकीकृतः । औपपातक इति पठित्वा नानोपपा-
तकयुक्त इति व्याख्यातवन्तः स्मार्ताः । जात्यंधबधिरौ
स्वभावतो न त्वांगंतुकहेतोरंधबधिरौ जन्मावध्यंधबधि-
रावित्यर्थः । विकर्मस्थः श्रुतिस्मृतिनिषिद्धकर्मासरुत्का-
री । पद्भ्यां न गच्छतीति पंगुरिति श्रीरुष्णतर्कालंकारः
पदा न गच्छतीति दायभागः । अक्रमोढासुतः हीनवर्णा-
परिणयनानंतरं उत्तमवर्णस्त्रीपरिणयने द्वयोरपि अक्रमो-
ढात्वं तयोः पुत्रः । समोत्रान्नियोगेनोत्पन्नः अक्रमोढा-
यामपि सवर्णेन परिणेत्रोत्पादेतः पुत्रो घनाधिकारी ।
क्रमोढायामपि असवर्णजातेऽपि । तदाह कात्यायनः ।

अक्रमोढासुतस्त्वृक्यासवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णः प्रसूतश्च क्रमोढायास्तु यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न ऋक्यभाक् ।

सोपि सवर्णश्वेदधिकारी । एतेषां मध्ये पतितभिन्ना ग्रा-
साच्छादनैर्विभूयुरंधजडक्लीबव्यसनिव्याधितादोश्वाक-
र्मिणः पतिततज्जातवर्जं तत्पुत्राः प्रातित्यादिदोपरहिता-
श्वेदधिकारिणः । कन्याश्च विवाहपर्यंतं भर्तव्याः अपु-
त्रा योपितश्च साधुवृत्तयो भर्तव्याः व्यभिचारिण्यः प-
तिप्रतिकूलाश्च निर्वास्याः । यथा

अपुत्रा योपितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।
सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावन् भर्तृसात्कृताः ।
तत्सुताः प्रातित्यादिदोपरहिताश्चेदधिकारिणः ।

॥ अथ विभाज्यमविभाज्यं चोच्यते ॥

तत्र च पितृपितामहायार्जितं साधारण संबंधेन
साधारणव्यापारेण साधारणधनोपघातेनार्जितं च वि-
भाज्यम् । यथा कात्यायनः

पैतामहं च पित्र्यं च यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ।

स्वयमर्जितमसाधारणप्रयोजकरूपव्यतिरेकेणेति
चंडेश्वरः तेन साधारणधनोपघातादिनार्जितोर्जकस्य भा-
गद्वये इतरेषामेकैकांशित्वम्

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं चातरस्तत्र भागिनः ।

तस्य भागद्वयं प्रोक्तं शेषास्तु समभागिनः ।

इति व्यासवचनात् । अत्र चातर इत्युपलक्षणं पितृ-

व्यादयोपि बोद्धव्याः । तस्यार्जकस्य युक्तं चैतत् अर्जक-
स्य साधारणधनद्वारेण शरीरायासेन चानर्जकानां तु के-
वलसाधारणधनद्वारेणार्जितत्वात् । एवं यत्रैकेन शरीर-
व्यापारमात्रेण चासाधारणधनशरीरायासाभ्यामर्जितं
धनं तत्र शरीरायासमात्रेणार्जकस्य एकांशित्वं धनशरी-
रायासाभ्यामर्जकस्य व्यंशित्वं न्यायसाम्यादिति श्रीक-
ण्णतर्कालंकारः । साधारणधनोपघातेऽपि यस्य यावत्तीश-
स्याल्यस्य महतो वा उपघातस्तदनुसारेण भागकल्पना
कार्येति जीमूतवाहनादयः प्राहुः । अनुपघातार्जितमर्ज-
कस्यैव नेतरेषां । तत्रापि विद्यालब्धधने विशेषः वक्ष्यमा-
णवचनपटलात् । विद्यालब्धधने अनुपघातार्जितेपि स-
मविद्याधिकविद्ययोरेकांशः । न्यूनविद्याविद्ययोर्नाशः ।

नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

इति कात्यायनीयात् । मध्यपठितविद्यापदमुष्माभ्यां
संबध्यते काकाक्षिन्यायात् तेन समविद्याधिकविद्याना-
मित्यर्थः । अत्रापि विशेषः । पितृपितामहपितृव्यचात्रा-
दिभ्यः प्राप्तविद्यानां विद्यालब्धधने न्यूनविद्याविद्ययोर-
प्येकैकांशः । यथा कात्यायनः

कुले विनीतविद्यायां आतृणां पितृतोपि वा ।

शौर्यप्राप्तं च तद्वित्तं तद्विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

अपि वाशब्दाभ्यां पितामहपितृव्यादयः समुच्चिताः
शौर्यप्राप्तं साधारणधनोपघातेन शौर्यार्जितं धनं सा-

धारणधनोपघातार्जितधनस्य विभाज्यताया उक्तत्वात्
विद्यामभ्यस्यतो आतुः कुटुम्बं यथपरो आता स्वासाधा-
रणधनशरीरायासाम्यां संवर्धयति तदा तद्विद्यार्जितधने-
नास्य मूर्खस्याप्येकांशः

कुटुम्बं विभूयाद्भातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुनोपि सन् ॥

इति नारदीयात् । अश्रुतो मूर्खः । तत्र विद्याधनमाह
कात्यायनः

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्याया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात्तद्विभागेन युज्यते ॥

शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धमध्ययनाच्च यत् ॥

विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे तन्न युज्यते ।

शिल्पेष्वपि च धर्मोपि मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्याया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यान् विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

एतेषामर्थः यदि भवान्भद्रकमुपन्यस्यति तदा भ-
वते एतावद्धनं दातव्यमिति पणितं तद्भद्रोपपन्यासेन
यत्पणितं लब्धं धनं तन्न विभाज्यं तथा शिष्यादध्यापि-
तात् ऋत्विक्कर्मकरणेन यजमानाद्वा दक्षिणादिरूपं धनं
यल्लब्धं यच्च किञ्चिद्विद्यायां प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण
परितोपादपणितमेव यत्किञ्चिद्धनं ददाति तथा सन्दि-
ग्धप्रश्ननिर्णयात् 'संदिग्धार्थस्य निश्चयायार्थं प्रश्ने कृते

तन्निर्णयजननात् यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशय-
मपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यल्लब्धं अथ वा वादिप्रतिवादिनोः कुत्र-
चिद्वादविषये संदेहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्-
निरूपणेन यल्लब्धं तथा स्वज्ञानशंसनात् शास्त्रादिषु स्व-
ज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तथा वादात् वादवि-
चारे परं निर्जित्य यल्लब्धं । एकस्मिन् देये वस्तुनि बहू-
नां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन प्रकृष्टवेदमधीत्य यल्लब्धं
तथा शिल्पविषया चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यल्लब्धं त-
था दूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धं तत्सर्वं विद्याधनमवि-
भाज्यमितरैः सहेति । अत्रापि पिशोपमाह कात्यायनः

परभक्तोपयोगेन विद्याप्राप्तान्यतस्तु या

तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते ॥

अन्यतः पितृव्यावृत्तिरिक्ततः प्राप्तया कर्माचिद्धि-
यया साधारणधनोपघातमनरेण यदर्जितं तत्समवि-
द्याधिकपिदैरेव विभाज्यं न तु न्यूनविद्यादिभिरिति स्थितं
पितृद्रव्योपघातेन पुत्रार्जितधनस्य पितृद्वयं शः अर्जक-
स्याप्यंशद्वयं इतरेषामेकैकांशित्वं साधारणानुपघाते तु
पितुरंशद्वयं । अर्जकस्यापि तावदेव इतरेषामनंशित्वं
पितुर्गुणवच्चागुणवच्चाभ्यां वा अर्धहरत्वद्वयंशित्वे इ-
ति द्वायभागः ।

व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता ।

इति कात्यायनश्रुत्यात् ययस्य प्रयोजनार्हं पुस्त-

कादि पितृद्रव्यांतरसच्चे तन्मूर्खादिभिः सह न विभज-
नोयम् ॥

गोप्रचारस्य स्थया च वस्त्रं यज्ञांगयोजितम् ।

प्रायोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थं च बृहस्पतिः ॥

इति कार्यायनवचनात् तन्मात्रद्रव्ये तु अंशानुसारेण
तद्रव्यस्य मूल्यं ग्राह्यं । शौर्यधनं भार्याधनं प्रसादलब्ध-
धनं साधारणधनोपघातं विनार्जितमेवमादौ न्यविभा-
ज्यानि

- शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।

व्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥

इति नारदीयात् । न यास्तुविभागो नोदकपात्रालं-
कारोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचारार्थानां विभागश्चेति
शंखालिखितवचनात् ।

वस्त्रं पत्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

इति मनुवचनात् ।

अनुपमन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

इति वचनाच्च । शौर्यधनं युद्धे जयादिना लब्धं । स्वा-
मिप्रसादलब्धं च भार्याधनं भार्याप्राप्तिकाले स्वशुरादितो
लब्धं पित्रादिभिः प्रसन्नतया दत्तं प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयो-
जनार्हं यथा पुस्तकादि न मूर्खैर्विभजनीयं तत् पण्डि-
तानामेव किंतु यत्र तन्मात्रं धनमस्ति तत्र स्वांगयोग्य-

अथ पितृकृतपैतामहधनविभागः ॥

तत्र मातृरजोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छं नियामिका ।
ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋकथं भजेरन् । मातुर्निवृत्ते रजसि जी-
वति चेच्छति इति गौतमीयात् । नच गौतमवचनं पि-
तुः स्वोपात्तधनविषयमिति वाच्यं । पितुः स्वोपार्जितध-
नेमातृरजोनिवृत्त्यनंतरं विभागाभ्युपगमे ।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥

इत्यस्य निर्धिषयत्वापत्तेः । रजोनिवृत्तौ पुत्रोत्पत्त्यसम्भ-
वात् । नच वैपरीत्यमिति वाच्यं तथात्वे पितामहधने वि-
भक्तजस्य निरंशतया तस्य वृत्तिलोपापत्तेः । वृत्तिलोपस्य
च । ये जाता येप्यजाता वा । इत्यादिना निषेधात् । नच
पितृगृहीतपितामहद्रव्य एव पित्रनंतरं विभक्तजस्याधि-
कारान्न वृत्तिलोप इति वाच्यम् पित्रा सकलतद्धनस्य
भुक्तत्वे वृत्तिलोपावश्यकत्वात् । एवं च मातृपदं विमा-
तृपरं अपि पुत्रसम्भावनातुल्यत्वात् तत्र पितामहधन-
विभागे तु पितुरंशद्वयं पुत्राणामेकैकांशित्वम्

जीवद्विभागे तु पिता गृहीतांशद्वयं स्वयम् ।

इति बृहस्पति वचनात् । पितृधनगोचरत्वं चास्य
नारंभ्यं तत्र स्वेच्छामात्रस्य नियामकत्वात् इच्छया
न्यूनाधिकग्रहणस्यापि संभवात् । भागद्वयमात्रविधाना-
नुपपत्तेश्च पूर्वोक्तगुणवत्त्वादिसत्त्वेपि पैतामहभूमिनि-

१ पितुरिच्छा । २ मातुर्निवृत्ते रजसि पितृधनगोचरमस्तु । ऊ-
र्ध्वं विभागाज्जातस्त्वित्यादिकं तु पितामहधनगोचरमस्तिवत्यर्थः ।

बंधद्विपदरूपद्रव्याणां न्यूनाधिकदानेन पितुः प्रभुत्वं
भूम्यादित्रिकभिन्ने पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादीनामुक्त-
कारणसत्त्वे स्वार्जितवन् न्यूनाधिकदाने पितुः प्रभुत्वम् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबंधो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

इति पितुः स्वाच्छंयनिवृत्तिपरयाज्ञवल्क्यवचनात् ।

सति पितामहधनस्वामिनि पितरि तत्पुत्राणां पिताम-
हधनस्वामित्वाप्रसक्तैर्यथाश्रुतार्थबाधात् । निबंध आक-
रादौ नियतलभ्यं राजादिदत्तमिति कल्पतरुः । द्रव्यं द्वि-
पदरूपं भूसाहचर्यात् । तथा च

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान्सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

इति याज्ञवल्कीयाच्च । अत्र मणिमुक्ताप्रवालानामि-
त्युपादाय पुनः सर्वस्येत्युपादानं सर्वेषां भूम्यादित्रितय-
भिन्नसुवर्णादिद्रव्याणां दानादिषु पितुः स्वाच्छंयार्थं
तत्रापि सर्वस्येत्युपादानात्सर्वस्य कुटुंबवर्तनहेतोर्दाना-
दिनिषेधः । कुटुंबवर्तनाविरोधित्वाच्चित्स्थावरादेर्न
दानादिनिषेध इति दायभागः । एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सहासंसृष्ट एव
पुत्रांतरमुत्पाय मृतस्तदा विभागानंतरजात एव तद्धना-
धिकारी न तु पूर्वविभक्तोपीत्येवं पूर्वभ्रातृविभागेपिवि-

भक्तजस्य नांशित्वमित्याह बृहस्पतिः ।

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ।

जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

अनीशः पूर्वजः पौत्रे आतृभागे विभक्तजः ।

परस्परमनीशास्ते मुक्ताशौचौदकक्रियाः ॥

जघन्यजा विभागानंतरजाताः । यदितु येनकेनचि-
त्पुत्रेण सह संसृष्टः सन् पिता मृतस्तदा तद्धनं संसृष्ट-
विभक्तजाम्ब्यां पुत्राम्ब्यां समं विभाज्यम्

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत्स हि तैः सह ॥

इति मनुवचनात् । तत्रापि विशेषः । संसृष्टेनापि
पित्रा स्यासाधारणधनशरीरायासाम्ब्यां यदर्जितं तद्विभ-
क्तजस्यैव न तु पुत्रांतरस्यापि । तथा च बृहस्पतिः

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

अत्र स्वयमित्यनेनासाधारणधनेन शरीरायासेन चा-
र्जितं दर्शयति । एवं विभक्तपित्रा यदृणादिकं स्वार्थमेव
रुतं तद्विभक्तजेनैव समाधेयम् ।

यथाधने तथर्णेपि दानाधानक्रयेषु च ।

इति तद्वचनशेषात् । यत्पुनः संसृष्टेन सह साधारण्येन
ऋणादिकं रुतं तदुभाभ्यामेव संसृष्टविभक्तजाम्ब्यां स-
माधेयं । विभक्तजः विभागानंतरगर्भाधानेन उत्पन्नः ग-
र्भाधानादृते जनकभ्यापाराभावात् अतो यद्यपिज्ञातग-

भयामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तदा तद्गर्भजातो विभ-
 केभ्य एव भ्रातृभ्यः पूर्वविभक्तान्येकीकृत्य पुनर्विभज्य
 स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृधनाधिका-
 रित्वं पितुः स्वार्जितविषयं । पितामहधनस्य तु मातुर्वि-
 मातुश्च रजोनिवृत्तिमंतरेण विभागाभावात् भ्रात्या रुत-
 स्य च तस्याशास्त्रीयत्वे नानुपादेयत्वात् तत्र विभक्तजा-
 नां सर्वेषामेवांशित्वात् अत एव यदि दैवात् पितामहभू-
 म्यादिकं विभज्य यथाशास्त्रं स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पिता
 पृथक्स्थितस्तदा पितामहसम्बन्धिधनविभागं भ्रात्रादि-
 भ्यो विभक्तजोपि गृह्णीयात् पूर्वविभागस्य अशास्त्रीय-
 त्वेन निवर्त्यत्वात् । यथानैव विषये विष्णुः । पितृविभक्ता
 विभागानंतरमुत्पन्नस्य भागं दद्युः । इति । एवं पित्रा पि-
 तामहपुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यंतः समानो ना-
 त्रोत्पत्तितः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारः पुत्रादीनां त्रयाणा-
 मेव पार्वणे तर्हिपिंडतद्गोम्यपिंडद्वयदातृत्वात् । अत एव
 जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोर्नाधिकारः पार्वणानधिका-
 रितया पिंडाप्रदातृत्वात् । पित्रोरुपरमे च भ्रातृणां वि-
 भागे पितृरुत् विशेषः परं निवर्तते । अन्यस्तु सर्वमेव
 पूर्ववत्प्रत्येतव्यं यत्र च एकस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोरेको-
 स्ति अपरश्च बहून् पुत्रानुत्पाद्य मृतः किंतु पुत्राः संति
 तत्र पुत्रस्य एको भागः अपरश्च भागो बहूनां नप्तृणां
 स्वपित्रधीनजन्ममूलत्वाद्धनसंबन्धस्य यावत्येव धने तस्य
 स्वामित्वार्हत्वं तावत्येव धने तत्पुत्रादीनामपीति जी-

मूतवाहनादयः प्राहुः ॥ इदानीं सवर्णभ्रातृणां विभागो
विंशोद्धारादिपूर्वको वा समो वेत्स्यभिधीयते ॥ उद्धारमं-
तरेणापि समविभागमाह पितरित्यनुवृत्त्य हारीतः । स-
मानतो मृते ऋक्यविभागः तथा याज्ञवल्क्यः ।

विभजेरन्सुताः पित्रोरुर्ध्वमुक्यमृणं समम् ॥

तथा बृहस्पतिः

द्विप्रकारो विभागस्तु दायादानां प्रकीर्तितः ।

वयोज्येष्ठक्रमेणैकः परा समांशकल्पना ॥

इति वयोज्येष्ठक्रमेणेति विंशोद्धाराभिप्रायेण । शूद्रत्वे-
विंशोद्धारो नास्ति इति दायभागः । अतः सोद्धारानुद्धार-
योर्विकल्पः । नच समभागस्य शास्त्रीयत्वात्तस्यैव नि-
त्यवदनुष्ठानमिति वाच्यं भक्त्यतिशयेन भ्रातृणामुद्धारा-
नुमतेरपि संभवात् विभागाविभागविकल्पयत् । अत
एयायतनानां भक्त्यतिशयाभावात् उद्धाराह्येष्ठाभा-
वाच्च समभाग एव लोके दृश्यते । यस्तु स्वयोग्यतया
पितृपितामहादिधने निस्पृहः सोपि तत्पुत्रादेः कालान्तरे
दुरंततापारणार्थं किञ्चिद्दत्त्वा विभजनीयः ।

भ्रातृणां यस्तु नेहेन धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्वत्त्वोपजीवनम् ॥

इतिमनुवचनात् । विभागस्तु पित्रादेर्धनेन ऋणं
परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः । उत्तमणच्छ्रया
या विभज्य परिशोधनीयं । तथा नारदः

यच्छिष्टं पितृदापेभ्यो दत्तवर्णं पैवृकं ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥

अत्र ऋणी न स्याद्यथा पितेत्यनेन विभागानंतर-
मपि ऋणपरिशोधनं दर्शितं अन्यथा व्यर्थं स्यात् । ए-
वं प्रतिश्रुतमपि देयमित्युक्तमसरुत् । एवमेकेन भ्रात्रादि-
ना बहुषोप्यतया यत्राधिकं भुक्तं तत्र भुक्तांशो न विभा-
गमध्ये प्रवेशनीयः किंतु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानस्यैव
विभागः कार्यः ।

बंधूनामविभक्तानां भागं नैव प्रदापयेत् ।

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥

इति नारदवचनात् । दृश्यादेति वा शब्द एवार्थे ततो
विभक्ततादशायां यावद्धनं संचितं यावच्च व्ययितं त-
त्सर्वं बुद्ध्वा यदेकीकृतं तद्दृश्यं विद्यमानं तस्मादेव विभा-
गः कार्य इत्यर्थः । असंस्कृतभ्रात्रादीनां पैतृकधनेन सं-
स्कार्यतामाह व्यासः ।

येषां तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥

पितरि चोपरते सोदरासोदरभ्रातृभिर्मातुरनुमत्या
विभागे क्रियमाणे मात्रे स्वतुल्यभागो दातव्यः ।

समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ।

इति वचनात् । इदं च स्त्रीधनादाने । स्त्रीधनदाने
त्वर्धदानं अधिविन्नस्त्रियै प्राप्तस्त्रीधनायै आधिवेदनिक-
स्यार्धदानदर्शनेन सांख्यिकन्यायात् । यथा याज्ञवल्क्य-
अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

द्वितीयविवाहार्थिना प्रथमस्त्रियै पारितोषिकं धनं
यद्दीयते तदाधिवेदनिकं अधिकविवाहार्थत्वात्तस्य तत्र
द्वितीयस्त्रियै यावद्दीयते तत्समानं देयमित्यर्थः । अत्र मा-
तृपदस्य जननीपरत्वान्न न सपत्नीमातृपरत्वमपि सरु-
च्छुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तिरिति श्रीरुष्णतर्कालंकार-
स्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः । मैयिलास्तु मा-
तृपदं सपत्नीमातृपरमिति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् ।
यथा बृहस्पतिः ।

तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी ।

संमाशा मातरस्तेषां तुरीयांशास्तु कन्यकाः ॥

अस्यार्थः तदभावे पितुरभावे पुत्रैर्विभागे क्रियमा-
णे जननी पुत्रतुल्यांशभागिनी । अपुत्रा विमातरश्च पुत्र-
तुल्यांशभागिन्य इत्याहुः । एवं पितामही सपत्नीनामपि
स्वभर्तृधर्मपुत्राभावे पौत्रतुल्यांशभागित्वम् ।

पितामहस्तु सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

इत्थत्र बहुवचनश्रवणात्सर्वपदोपादनाच्च इति प्रा-
हुः । मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः ।

अथ संसृष्टधनविभागः ।

तत्र संसृग्णिणो बृहस्पतिना दर्शिताः । यथा

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ॥

पितृव्येणाय वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

तेन पित्रादिभिः सह विभक्तानां पुनरन्योन्येच्छया

पूर्वरुतविभागमुपेक्ष्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम
 धनं तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृह्यरूपतयाऽवस्थान-
 संसर्ग इति प्रतिपन्नं तत्र पितृभ्रातृपितृव्यव्यतिरिक्तानां
 संसर्गो न भवति । अन्यथा परिगणितानर्थक्यापत्तेरिति
 स्मार्तजीमूतवाहनादयः प्राहुः । मैथिलास्तु पित्रादिपद-
 मुपलक्षणं तेषामेवोत्पत्तितोऽविभक्तत्वं तेषामेव विभा-
 गानंतरमेकत्रावस्थानं संसर्गः तेन पितृव्यपुत्रादिभिरपि
 संसर्गो भवतीत्याहुः तर्हि सत्यम् । मनुविष्णू ।

विभक्ताः सह जीवंतो विभजेरन्पुनर्यादि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्जैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

अत्र सम इत्यनेन विंशोद्धाराद्यभाव एव सूचिनः
 न त्वसवर्णभ्रातृणामपि भागसमता । अत एव बृह-
 स्पतिः ॥

विभक्ता आतरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

इदं तु ज्येष्ठांशमेव निषेधयति ननु भागसाम्यमपि
 ज्ञापयति । बृहस्पतिः

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्यारौर्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

यदि तु येन केनचित्पुत्रेण सह पिता संसृष्टः सपुत्रां-
 तरमुत्पाद्य मृतस्तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां पुत्रा-
 भ्यां समं विभजनीयं

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्ते न वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥

इति प्रागुक्तमनुवचनात् । तत्रार्थ विशेषः । असंसृष्टेन पित्रा स्वासाधारणधनशरीरायासाम्यां यदार्जितं तद्विभक्तजस्यैव न तु पुत्रांतरस्यापि । तथा च बृहस्पतिः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमार्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनोशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

अत्र स्वयमित्यनेनासाधारणधनशरीरायासेनार्जनं दर्शयति सर्वशब्देन च पित्रार्जितं बहुतरमपि विभक्तजस्यैवेति सूचितं । एवं विभक्तजपित्रा यदृणादिकं स्वार्थमेव कृतं तद्विभक्तजेनैव समाधेयं ।

यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च ॥

इति प्रागुक्तवचनात् । यदि पुनः संसृष्टेन सह साधारण्येन ऋणादिकं पित्रा कृतं तदा तदुभाम्यां संसृष्टविभक्तजाम्यां समाधेयम् ॥

अथ विभागानंतरमागतस्य विभागः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

कृतेऽकृते विभागे वा कक्षी यत्र प्रवर्तते ।

सामान्यं च भवेद्यत्तु तत्र भागहस्तु सः ॥

ऋणं छेदय्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् ।

चिरकालप्रोपितोऽपि भागभागागतस्तु सः ॥

गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः ।

तर्हशस्यागतस्पांशः प्रदातव्यो न संशयः ।

तृतीयः पंचमो वापि सप्तमो वापि यो भवेत् ॥

जन्मनामपरिज्ञाने लभेदंशं क्रमागतम्
यं परंपरया मौलाः सामंताः स्वामिनं विदुः ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥

इति साधारणधनोपलक्षणं तेनाविभक्ततादशायां
देशान्तरगतेन चिरप्रोपितवंशेन समंतात्प्रतिवासिभि-
र्मल्लैरात्मज्ञापनपूर्वकं क्रमागतधनाद्यथाशास्त्रं भागग्र-
हणं कार्यमिति स्थितं । भोगरुतविशेषस्त्वग्रे वक्ष्यते ।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

इति वचनं तु सहवासविषयम् ॥ एकमातृकयोर्वि-
भिन्नपितृकयोर्विभागमाह विष्णुः ।

एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोर्यदस्य पैत्र्यं स्यात्स तद्गृहीत नेतरः ।

द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यदस्य पैत्रं स्यात्स तद्गृहीत नेतरः ॥

यस्य बीजागो जातस्तद्धनं स गृहीयात् नेतरो ना-
न्यबीजतो जातस्तद्धनं गृहीयादित्यर्थः । तेन नात्र स-
मांशव्यवस्था । तथाविधपुत्राभ्यां मातृधनविभागेऽपि
यस्य पित्रा यद्धनं तस्यै दत्तं तेन तद्ग्राह्यं नेतरेणेत्यर्थः
मात्रा स्वयमार्जिते तु तुल्यांशित्वमेवानयोः ॥ तथावि-
भक्तधनस्य देयादेयत्वविचारः । अविभक्तस्थावरेषु स-
र्वेषां दायादानामनुमतिं विना एकस्य दानाद्यनधिकारः
स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ।

अविभक्ता विभक्ता वा सपिंडाः स्थावरं समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाद्यमनविक्रये ॥

इति व्यासवचनात् । वस्तुतस्तु यथेष्टविनियोगार्हत्व-
लक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यांतरवदत्राप्यविशेषाद्दानादिकं
कृतं सिध्यत्येव वचनं तु स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचर-
विक्रयादौ कुटुंबविरोधादधर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेध-
रूपं न तु विक्रयाद्यनिष्यत्यर्थमिति स्मार्तदायभागका-
रादयः प्राहुः । अत एव

यथेकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभागान् यदि दयुस्ते विक्रीणीपुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥

इति नारदवचने एकेन क्रियमाणे कार्ये पुनरन्येषाम-
संमतत्वेपि स्वभागदानादावीशत्वमुक्तं । विभक्तविषय-
मेतदिति नाशङ्क्यम्

दानग्रहणपञ्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्क्षेपाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

इति नारदवचनेन तत्रान्येषामस्वामित्वेन संमतेर-
संमतेर्वा वाच्यत्वात् । इत्थं च वक्ष्यमाणमनुवचने य-
त्सामान्यस्यादेयमध्ये गणनं तन्निषेधपरमेव ननु दाना-
नाद्यनिष्पत्तिपरं एवमेव स्मृतिसारादयः । अत्रापवाद-
माह प्रामाणिकवचनम् ।

एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥

इति । तस्मादिभक्तस्याविभक्तस्य वा स्वांशदानं सि-
ध्यत्येवेति स्थितं तत्र दानादिकं न सिध्यतीति मिश्रा-
स्तच्चित्पम् ।

अथ दत्तकौरसयोर्विभागव्यवस्था ॥

औरसेन दत्तकानां विभागे औरसस्य व्यंशित्वं असवर्ण-
दत्तकादेस्तु नांशित्वं किं तु ग्रासाच्छादनादिमात्रभा-
गित्वं । तदाह देवलः ।

सर्वे हनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

हीनास्तमुपजीवियुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः ॥

दायहराः पितुः सर्वदायहराः । तेषामिति तेषां मध्ये
ये सवर्णाः पुत्रा इत्यर्थः । औरसे सति तृतीयांशहरा
हीना ये पितुरौरसपुत्राश्च भ्रातुर्हीनवर्णास्ते ग्रासाच्छा-
दनमात्राधिकारिणः तदाह कात्यायनः ।

उत्पन्नेत्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥

अत्रासवर्णपदं हीनवर्णपरं देवलवचनैकवाक्यत्वात् ॥

अथनिर्द्भुतस्यपश्चादवगतस्य विभागः ।

तत्र मनुः

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत् किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥

इति पूर्वं यस्य यथा भागकल्पना कृता तत्समानै-
वापहर्त्रा सहापहृतस्य द्रव्यस्य तथा सा कार्या न पुनर-
स्यापहर्तृतया अल्पभागो दातव्यो न दातव्य एव वा ।
न पुनरपहृतद्रव्ये सर्वेषां समभाग एवेति समतां नये-
दित्यस्यार्थः । विंशोद्धारादिबाधेः प्रमाणाभावात् अ-
सवर्णपुत्रादीनां विभागसाम्यापत्तेश्च अत्र पश्चाद्दृश्ये-
तेत्यनेन विभक्ते सति लौकिकप्रमाणमात्रेण लब्धस्यैव
विभागो नहि तत्र दिव्यादिकं अन्यथा शंकापिशाच्या
दिव्यं विना कचिदप्यनिश्चितद्रव्यत्वेन सम्यग्विभागो न
स्यात् । कात्यायनः ।

दृश्यमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् ।

गूढद्रव्याभिशंकायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥

प्रत्ययो दिव्यं । एतदेव स्पष्टयति ।

गृहोपस्करवाहानां दोषाभरणकर्मिणाम् ।

दृश्यमानं विभज्येत कोपं गूढेऽत्रवीन्मनुः ॥

कोपो दिव्यविशेषः । कात्यायनः ।

प्रच्छादितं तु यथेन पुनरागत्य तत्समम् ।

भजेरन्ध्रातृभिः सार्द्धमभावे तु पितुः सुताः ॥

भृगुः ।

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः ॥

पश्चात्प्राप्तमित्यनेनापहृतद्रव्यस्यैव विभागो न तु पू-

वविभक्तस्यापि पुनर्विभाग इति दर्शितम् । दुर्विभक्तमित्यनेन क्रमादिना कृताशास्त्रीयविभागस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य इत्युक्तम् ।

सरुदंशो निपतति सरुत्कन्या प्रदीयते ।

सरुदाह ददानीनि ग्रीण्येतानि सरुत्सरुत् ॥

इति तु शास्त्रीयविभागानंतरं न पुनस्तद्विभाग इत्येतत्परं । देशादिभेदेनापि विभागमाह कल्पतरुरत्नाकरयोः कात्यायनः

देशस्य जातेः संघस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगुः ।

उदितः स्यात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥

भृगुः आहेति शेषः । तथा कात्यायनः ।

बंधुनापहतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् ।

बंधूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥

अत्रापहतपदं भाक्तं । एवमेव विश्वरूपहलायुधस्मार्तजीमूतवाहनादयः । सामादिना दाप्यो न तु बलात् अपहारे तु आस्तां सामादिना दापनं तस्य यातनमपि कार्यं । अविभक्तेन यदधिकं भुक्तं तदसौ न दाप्यः । एतच्च मुनिभिरपहर्तुरपि विभागप्रतिपादनादवसीयते ।

अथ वृत्तविभागसंदेहे निर्णयः

तत्र नारदः ।

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागर्द्धेन पृथकार्यप्रवर्तनात् ॥

इति । ज्ञातीनां कीर्तनं तेषु सत्सु नान्यसाक्षिग्रहण-

मित्येतदर्थे । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

विभागनिष्कवे ज्ञातिबंधुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतुकैः ॥

इति । प्रथम ज्ञातयः सापिंडाः साक्षिणः । तदभावे
बंधुपदोपनीताः संबंधिनः साक्षिणः । अत एव शंखः ।

गोत्रभागविभागार्थे संदेहे समुपस्थिते ।

गोत्रजैश्चापरिज्ञाने कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

इति । कुलबंधुः । तदभावे लेखितेनापि निर्णयः का-
र्यः । लेखितस्य साक्षिभ्यो गुरुत्वं । तदभावे प्रथकार्य-
प्रवर्तनादपि निर्णयः । यथा नारदः ।

दानग्रहणपञ्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता धातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तते स्वक्रकथतः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यंतरेण तान् ॥

एको ददाति अपरश्च गृह्णाति एकेन ऋणादिषु क्रि-
यमाणेषु अपरधाता साक्षी क्रियते प्रतिभूर्वा एवमा-
दीनामेकैकेनापि निर्णयः कार्य इति दिक् ॥

अथ भुक्तिः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ॥

पश्यतोऽब्रुवतो हानिभूर्मेविंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥

विवादमकुर्वाणस्य स्वामिनः समक्षं परेणासर्पिडा-
दिना भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवर्षनिवृत्तौ स्वत्वहानिः।
अत्र वर्षगणना सावनेन लोकव्यवहारकर्मत्वात्तस्य ।
तथा विष्णुधर्मोत्तरम् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेना-

लोक्यं च यत्स्याद्व्यवहारकर्म ॥

इति । तथा व्यासः

वर्षाणि विंशतिं यस्य भूमिर्भुक्ता परैरिह ।

सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्वाति ॥

समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य धनस्य दशवर्षनि-
वृत्त्या स्वत्वहानिः । तथा च मनुनारदौ

यत्किञ्चिद्विंशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूर्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥

यत्किञ्चिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण प-
रैर्विंशवर्षाणि भुज्यमानं स्वयं तूर्णीं प्रेक्षते न भुज्यतामि-
ति प्रतिषेधं न कुरुते नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति तत्र
तस्य स्वाम्यं नश्यतीत्यर्थः । तथा गौतमः । अजडपौगं-
डधनं दशवर्षं भुक्तं परैः संनिधौ भोक्तुरिति । जडो वि-
कलेंद्रियः । पौगंडः अनुत्पन्नश्मश्रुरित्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

बाल आ षोडशाद्वर्षात्पौगंडश्चापि शब्ध्यते ।

तस्माद्विंशवर्षविंशतिवर्षभोग एव स्वत्वं जनयति य-
थाकालवशात् बीजमेकुरं जनयति तरवश्च प्रसूनमिति

स्वामिनाऽपारित्यक्तेपि शास्त्रोक्तकालभोगात्स्वाम्यमन्य-
स्य भवाते । यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधने इति । एवमेव
स्मार्तश्रीकरबालोकयोगलोकभवदेवभट्टशूलपाणिकुल्ल-
कभट्टचंडेश्वरवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः । व्यवहारोपि तादृ-
गेव । अत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्वत्वमाह नारदः

भुज्यमानान्परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।

समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान्भुक्तिः कुरुते वशे ।

व्यक्तमाह बृहस्पतिः

स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया ।

इति । उपेक्षया क्षमया । अत्र स्वामिनः सुशीलत्वं अ-
क्षमत्वं महेच्छत्वं च हेतुः । ततश्च विंशतिवर्षात् पूर्वं स्व-
कृतिसाध्यकर्मणादिना यत् तस्य स्वयमुत्पादितं तत्रैव
स्वत्वं तदुत्तरं तु भूमौ । एवं दशवर्षात् पूर्वं गवादौ स्वकृति-
साध्यदोहनपालनावैर्यत् दुग्धादिकमुत्पन्नं तत्रैव स्वत्वं ।
दशवर्षोत्तरं तु न गवादिधने स्वत्वमिति पूर्वं तन्नाशकभो-
गे तु चौर्यदोषो भवति यत्राध्यादीन् व्यावर्तयति । प-
श्यतोऽनुवतो हानिरित्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालवनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरापि ॥

आधिः बंधनद्रव्यं । उपनिक्षेपः

वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यद्विधोयते ।

इति नारदोक्तः । वासनं निक्षेपाधारभूतं संपुटकादि
तत्स्यं समुद्रं ग्रन्थ्यादियुक्तं । जडो बुद्धिविकलः । बालोऽ-

प्राप्तषोडशवर्षवयस्कः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितः ।
ततश्चाध्यादिभिर्जडादिधनैश्च विनान्यानि धनानि तत्त-
दुपभोगकालेन स्वामिनो नश्यन्ति भोक्तुर्भवन्ति । एतानि तु
स्वामिनो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति । स्मृतिः ।

द्वारमार्गक्रियायोगो जलवाहादिपु क्रियाः ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

क्रियायोगो गमनादिरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

आगमो ह्यधिको भोगान् विना पूर्वक्रमागतात् ।

आगमो बलवान्नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र न ॥

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥

योऽभियुक्तः पुरेतः स्यात् तस्य ऋक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥

भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानुध्यातभोगात् बल-
वान् । अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् । तथाच
बृहस्पतिः

अनुमानादरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु ।

अन्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिरेभ्यो गरीयसी ॥

त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः

प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ॥

त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः ॥

आगमोपि बलवान्न भवति यत्र भुक्तिः स्वल्पापि नास्ति । तथाच नारदः

विद्यमानेषु लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत्स्थिरम् ॥

इति दीपकालिका । यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोस्तु पौर्वापर्यं न निर्णयते तत्र यस्य भुक्तिरस्ति तस्यागमो बलीयान् या त्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा । तस्मात् यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र

सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्पुनरा क्रिया ।

आदौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा च बलवत्तरा ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् निर्णयः । आध्यादीनां व्यवस्था त्वनुपदं वक्ष्यते । आधिविक्रयदानानामंतरालसौक्ष्म्येण पौर्वापर्यस्य निर्णेतुमशक्तौ व्यवस्थामाह बृहस्पतिः

कृतं चेदेकदिवसे विक्रयाधिप्रतिग्रहम् ।

त्रयाणामपि संदेहे कथं तत्र विचारणा ॥

त्रीण्येव हि प्रमाणानि विभजेरन् यथांशतः ।

उभौ चार्थानुरूपेण विभागेन प्रतिग्रहः ॥

आधिधर्तृकेतृसंप्रदानैस्तद्वस्तु समांशेन विभज्य ग्राहमित्यर्थ इति मिश्राः प्राहुः । हलायुधस्तु आधिधर्तुरत्रांशो लघीयान्हीनबलत्वादित्याह । आगमस्त्विति आगम्यते प्राप्यते स्वीयो भवति येन क्रियादिना स आगम इति व्यवहारमातृकाः । आगमः साक्षिपत्रादिकमिति या-

ज्ञवल्क्यदीपकलिका । मैथिलास्तु आगमो धनार्जनो-
पायः क्रयादिरित्याहुः । व्यासः

वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना व्याहृता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्दिगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ।

इति वचनमसमक्षभोगविषयं । समक्षभोगे तु विंश-
तिवर्षभोगात्स्वत्वमित्यविरुद्धं एतादृशस्मृत्युक्तकालवि-
षय एव कात्यायनः

स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते । .

अस्मार्ते त्वागमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता ॥

अत एव नारदः

अन्यायेन च यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम् ॥

अन्यायेनेति आगमादिकं विना पित्रा पूर्वतरैः पितर-
मादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । यत्तु

अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतानि च ।

चौरदंडेन तं पापं दंडयेदवनीपतिः ॥

इति दंडविधायकवचनं तत् धर्मशास्त्रविरोधाच्चिपुरुष-
भोगेतरपरं । वस्तुतस्तु अनागममिति दंडविधायकवच-
नं स्त्रीधननरेन्द्रधनविषयम्

स्त्रीधनं तु नरेन्द्राणां न कदाचन जीर्यति ।

अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥

इति स्वत्वनिषेधकनारदवचनैकवाक्यत्वात् ॥

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

भुक्तिस्त्रिपुरुषो सिध्येदपरेषां न संशयः ।

अनिवृत्ते सर्पिंडत्वे सकुल्यानां न सिध्यति ॥

अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुल्यानां न तद्भोगेन हीयते ॥

विवाह्य श्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्मैस्तथैव च ।

सुर्वीघेणापि कालेन तेषां सिध्यति तनु न ॥

आपणो विक्रयस्थानं । विवाहो जामाता ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेतुके ।

तरंगो दायभागायैश्चतुर्थः पूर्तिमागतः ॥ ४ ॥ ७ ॥

अथ व्यवहारदर्शनम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञि व्यवहारपदं हि तत् ॥

स्मृत्याचारबहिर्भूतेन चर्त्मना परैर्यतः शरीरतो वा
पीडितो यद्राजनि निवेदयेत्तव्यवहारस्थानं । आवेदयति
इत्यनेन राज्ञा स्वयं विवादोत्थापनं न कर्तव्यं । राज्ञीति
व्यवहारदर्शकपरं । तथाच बृहस्पतिः ।

राजा कार्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकोऽथ वा द्विजः ।

प्राड्विवाकमाह स एव

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

कात्यायनः ।

व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः ।

विवेचयति यस्तस्मिन्प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥

इति । अर्थिनं प्रतिभापते कीदृशी प्रत्यर्थिनं प्रति तव वाक् कीदृगुत्तरं इति पृच्छतीति प्राड् । श्रुत्वा च युक्तायु-
क्तत्वेन जयपराजयौ विविनक्ति वा इति विवाकः । प्राट्
चा सौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । कात्यायनः

सप्राड्विवाकः सामात्यः सव्राह्मणपुरोहितः ।

स्वयं स राजा तनुयात् तेषां जयपराजयौ ॥

यदा कार्यवशाद्राजा न पश्येत्कार्यनिर्णयम् ।

तदा नियुज्यात् विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥

मनुः

जातिमात्रोपजीवी वा कायस्थो ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥

ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते न तु ब्राह्मणवदनुष्ठा-
नं वणिगादिवत्साध्यादिद्वारेण स्फुटन्यायनिरूपणे जा-
तिरपि वा यस्य स वरमुक्तयोग्यब्राह्मणाभावे क्वचित्
कार्यदर्शने नृपतेर्भवति न तु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञोपि
शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्ता इति विधानादेव शूद्रनि-
वृत्तिसिद्धौ न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभा-
वे क्षत्रियवैश्ययोरनुज्ञानार्थः । अत एव कात्यायनः ।

यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।
 तस्य प्रस्खलते राष्ट्रं बलं कोषश्च नश्यति ॥
 यः शूद्रो वैदिकं कर्म स्मार्तं वा भाषते यदि । .
 तस्य दंडं द्वे सहस्रे सृक्किर्नो चैव भेदयेत् ॥
 अज्ञानतिमिरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शाखांजनशलाकया ॥
 इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः ।
 तस्मात्संशयमूढानां कर्तव्यश्च विनिर्णयः ॥

अत एव नारदः ।

अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
 दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥
 दैवीं देवतानुमतां । पुनः कात्यायनः ।
 सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥
 शृणोति यदि नो राजा स्यादसभ्यस्तदा नृणाम् ।
 सभ्यः सभायां साधुः तथाविधमाह याज्ञवल्क्यः ॥
 श्रुताध्ययनसंपन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 राज्ञा सभासदः कार्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः ॥
 श्रुताध्ययनसंपन्नाः शास्त्रज्ञाः कुलीनाः संकरदोषर-
 हितमातापितृपरम्परया सभायां सोदन्ति उपविशन्ति ये
 ते सभासदः । मनुः
 त्रैवियो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपालकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिपत् स्याद्दशावरा ॥
 त्रैवियः त्रिवेदपारगः हेतुकः सयुक्तिव्यवहारीत्यर्थः ।

कात्यायनः

दिवसस्याष्टमं भागं भुक्त्वा भागत्रयं च यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥

अष्टममायार्धं ग्रहरं त्यक्त्वा भागत्रयं ग्रहरद्वयपर्यन्तं । मनुः

धर्मासनमधिष्ठाय संवीतांगः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥

मनुनारदहारीतयौधायनाः

पादो धर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निंदाहो यत्र निंयते ॥

दुर्व्यवहारदर्शनाधर्मसंबन्धी चतुर्थो भागोर्थिनं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति । अपरश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनं । अन्यर्पादः सभासदः सर्वान् अधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान् व्याप्नोति । पादश्च राजानं व्रजति । यस्यां पुनः सभायां असत्यवादित्वात् निंदाहोऽर्थी प्रत्यर्थी वा सम्यङ्न्यायदर्शनेन निंयते तत्र राजा निष्पापो भवति सभासदः न पापेन संबध्यते । अन्यायवादिनमेव कर्तारं पापमुपैतीति कुल्लूकभट्टः । कर्तारं वादिनं प्रतिवादिनं वा राजपदविवेचकपरं अनेना निष्पापः । अर्थित्वमाह तुर्व्यासनारदौ ।

यस्य चाप्यधिका पीडा कार्यं चाप्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्व निवेदयेत् ॥

अत्र च 'पूर्वपक्षो भवेत् तस्ये'ति कात्यायनीयतृतीयचरणे पाठः । 'न यः पूर्व निवेदयेदिति तस्योत्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्व निवेदयेदिति पाठे यः प्रथमं निवेदयेत्स पूर्ववादोत्यर्थः । सभापतेः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

प्रतिभुवस्त्वभावेन संज्ञासंज्ञापनं तयोः ॥

संज्ञासंज्ञापनं दंडतुल्याधीकरणं । निर्णयस्य कार्यं धनादिदाने । आहिताग्न्यादित्वात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । अथ चेत्प्रतिभूनांस्ति वादयोग्यश्च वादिनोः ।

स रक्षितो दिनस्याति दयाद्भूत्याय चेतनम् ॥

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भूयतीति प्रतिभूर्लभ्यकः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दंडदानस्य च क्षमः । स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः

आर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयराजयौ ॥

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः बृहस्पतिरापि ।

क्रतिगवादे नियुक्तश्च समौ संपरिकीर्तितौ ।

यज्ञे स्वाम्याप्नुयात्पुण्यं हानिं वादेथ वा जयम् ॥

मनुष्यमारणादिषु प्रतिनिधिर्न दातव्य इत्याह कात्यायनः

मनुष्यमारणे स्तेपे परदाराभिभरानि ।

अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे नृषद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता च विवदेत्स्वयम् ॥

कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः

कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजडार्तानां च बांधवाः ।

पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो भृतकस्तथा ॥

आत्रायन्यस्य पक्षाश्रितस्य दंडनीयतामाह । नारदः

यो न आता पिता चापि न पुत्रो न नियोजितः ।

परार्थयादी दंड्यः स्याद्व्यवहारेषु विव्रुवन् ॥

विरुद्धं ब्रुवन् सन्नित्यर्थः । कदा के राज्ञा न धारणी-

या इत्याह नारदः

निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्मोपतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्यबन्धे रुपीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखी व्रती ।

विपमस्थाश्च नासेध्यान चैतानाह्वयेनृपः ॥

निर्वेष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन चायंतरेण ।

अप्राप्तव्यवहारः पंचदशवर्षानधिकवयस्कः । तत्काले

विवाहादितत्तत्क्रियासमाप्तिपर्यंतकाले । एते । विपमस्था-

श्च उपप्लुतदेशस्थाः । उत्तमर्णादिना नासेध्यान विधारणी-

याः । एतान्प्रागुक्तान् वादिना निवेदितानिति शेषः । या-

ज्ञवल्क्यः ।

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तः सन्नुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनं स्वाभियो-
गानुपमर्दकेन विवादांतरेण न योजयेत् युगपदनेकव्यव-
हारासम्भवात् । अत्रैव दंडमाह नारदः

पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालंबते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

हीनवादीत्युक्त्वा दंड्यता सूचिता न प्रकृतार्थाद्धीनता-
ऽन्यथा छलापतेः । अत्र प्रतिप्रसवमाह नारदः

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ॥ .

कलहे वाक्पारुष्ये साहसे शस्त्रादिप्रहारे अनयोः पूर्व-
महमप्यनेनाकुष्टः शस्त्रेण हत इत्यत्रापराधाभावाय प्र-
त्यभियोगं कुर्यात् । तथा च बृहस्पतिः ।

आकुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽऽततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

आततायिनमाह प्रायश्चित्तविवेके वसिष्ठः ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारापहारी च पडेते आततायिनः ॥

बृहस्पतिः ।

नाततायिवधे हंता किल्बिषं प्राप्नुयात्कचित् ।

विनाशार्थिनमायांतं घातयन्नापराधुयात् ॥

अत्र किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः । अपरा-
धाभावो दंडनिषेधार्थः । 'पतः सर्वत आत्मानं गोपायेते'ति
श्रुतिमूलमिदं अतः पलायनादिनाऽऽत्मरक्षणाभावे दंडं
बोध्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । कात्यायनः ।

आततायिनमायांतमापि वेदांतपारगम् ।

जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

उयभ्य शस्त्रमायांतं श्रूणमप्यनततायिनम् ।

निहत्य श्रूणहा न स्यादहत्वा श्रूणहा भवेत् ॥

श्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥

एवकारो नियमार्थः । तथा

नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्राकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥

तस्माद्धंतुर्मन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषो हंति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । ननु आततायिनोरापि गोब्राह्मणयोर्हने दोषः । आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । इत्यादिसुमंतुवचनादिति प्रायश्चित्तविवेकोक्तं युक्तमिति चेन्न । भवदेवभट्टचरणैरप्रमाणीकृतत्वात् । यथा यच्च आततायिवधे न इत्येकं सूत्रं दोषोऽन्यत्र इत्यपरं गोब्राह्मणात्स्लातः प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति तृतीयं । तत्र ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तमुक्त्वा यस्तैः संबंधं कुर्यात्तस्याप्येवमेव प्रायश्चित्तमित्यमिधाय सुमंतुनोक्तमिदं तेन आततायिवधे न इत्येतत्सूत्रं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तनिषेधकम् । दोषोऽन्यत्र इति तु आततायिव्यतिरिक्तवधे दोष उक्तः । गोब्राह्मणात्स्लातः प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति प्रायश्चितांगस्नानप्रतिपादकं । गोहेतुकं स्नानं व्यासे-

नोक्तं । तथा च व्यासः

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।

अभिषेक समस्तेषां गवां शृंगोदकस्य च ॥

ब्राह्मणशब्देनात्र विधिवाक्यमित्यभिप्रेतम् । तद्धेतुकं च स्नानं यथाविहिताघमर्षणादिपूर्वकस्नानं । तेन गोहेतुकं स्नातः ब्राह्मणहेतुकं वा स्नातः प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न त्वाष्ट्वनमात्रेणेति वाक्यार्थः । यत्तु भविष्यपुराणे हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्धीरो द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥

तन्नाततायिवधविषयं प्रहारशब्दस्य वधानभिधायकत्वात् तेनायमर्थो भवति यश्चक्षुरावयववानां प्रकर्षेण प्रहरणे प्रवृत्तः तद्वधेऽकामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव प्रायश्चित्तं । यदपि

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।

इति भगवद्गीतावचनं तदपि पलायनादिना आत्मरक्षणासामर्थ्येपि भीष्मादिवधे पापभोगितापोधकं एवं च प्रागुक्तकात्यायनवचनं सहजत एवं संगच्छते इति सुधीर्भिर्विभाव्यं ॥ पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्यादावल्पदंडमाह नारदः

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यान्न दोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

विनयो दंडः । युगपत्संप्रवर्तने समदंडमाह स एव

पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः

सुमतिः

विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

एवं च दंड्योऽयमनपराधे मयि कृतपीडत्वात् इति
भाषायां प्रत्यभियोगः कार्य एव प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन
युगपदनेकव्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ याज्ञवल्क्यः ।

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥

साहसं मनुष्यमारणं । गौरत्र दोषा । अभिशपो महा-
पातकादिना । अत्यये द्रव्यनाशे स्त्रियां कुलस्त्रियां चारि-
त्रविवादे दास्यां वा स्वत्वविवादे एषु सद्य एव उत्तरं
दापयेत् । इति दीपिकालिका । विशेषमाह कात्यायनः ।

यस्मात्कार्यसामारंभश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।

तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥

अत्रापवादमाह बृहस्पतिः

अभियुक्तोऽप्रगल्भत्वाद्भक्तुं नोत्सहते यदि ।

तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः ॥

अत्रापि विशेषमाह व्यासः ।

राजदैवरुतो दोषस्तस्मिन्काले यदा भवेत् ।

अवधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजितः ।

तस्मिन्कालेऽवधिकालाम्यंतरे सकृत्समयबंधोऽभि-
युक्तः । अवध्यतिक्रमे हेतो राजदैविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोपराध्यति । जैहयाञ्च तदतिक्रामको-
दंड्यो भंगी च भवतीत्याह स्मार्तधृतम् ।

राजदैवरुतं दोषं साक्षिभिः प्रतियादयेत् ।

जैह्वेन वर्तमानस्तु दंष्ट्रो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

जिह्वाः छद्मकौटिल्यादियुक्तः । तथा च हारीतः छद्म-
मायाव्याजयुक्ता निरुतिः कौटिल्यशाब्दवैपम्यायसद्भा-
वयुक्तं जैह्वं । युक्तं योगः ॥

अथ भाषावादः ॥

तत्राहतुः कात्यायनबृहस्पती ।

प्रतिज्ञादोपनिर्मुक्तं साध्यं यत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसंदिग्धो निराकुलः ।

विरोधिकारणैर्युक्तो विरोधिप्रतिषेधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं प्रतिपादी तदोत्तरम् ।

अस्यार्थः प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् तस्या-
दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तं साध्यं साधना-
र्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्य-
दोषः स्यात् । अत एव नारदेनोक्तम् ॥

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥

तां प्रतिज्ञां उत्तरो विजयी । यद्यप्यत्र साध्यं ज्ञाप्यं
तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्प्रत्याघ्य
ऋणादिधर्मविशेषविशिष्टतया धर्मिणोऽधमणादेरेव
साध्यत्वात्साध्यपक्षयोरभेदाभिधानं । अत एव उपसं-
हारे च एवंविधः पक्ष इति भाषार्थमुक्त्वा भाषास्वरूप-

प्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलाः पौर्वापर्याविपर्यासादिशून्यः

यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।

यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यती ॥

इति गृह्यसंग्रहवचनात् । उदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत् । तच्छोधनकालमाह बृहस्पतिः ॥

न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत्प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥

व्यासोपि

शोधयेत्पूर्वपक्षं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

उतरेणावबद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं लिखेद्योन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवच्छासयेत्तं तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

नारदः

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।

पशुस्त्रीभूऋणादाने शास्योप्यर्थान्नि हीयते ॥

सर्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेनावसीदति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि अर्थविवादग्रहणात् । मन्युरुत-विवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयते इत्यवगम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च । ततश्च त्वं शतं मह्यं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीतं तावद्धनकत्वादित्यादि भाषांशरीरं । तच्च संस्कृतदेशभा-

षादित्वेन यथाबोधं लेख्यं वक्तव्यं वा मूर्खाणामपि वा-
दिप्रतिवादित्वदर्शनात् । अयोत्तरवादः । तत्र बृहस्पतिः

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दयात्तत्पक्षसंबद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

संबद्धमुपयुक्तं । अन्यथा अन्यवादित्वेन भंगप्रसंगात् •

अन्यवादी क्रियाद्वेषो नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहूतः प्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृतः ॥

विप्रलापी त्रिपक्षेण मौनरुत्सप्तभिर्दिनैः ।

क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिन्नस्तु तत्क्षणात् ॥

इति नारदोक्तेः । यत्रोत्तरस्वरूपं तद्देदाश्नाह नारदः

पक्षस्य व्यापकं सारमंसदिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकमभियोगप्रतिकूलमिति

यावत् । अत एव

पूर्वपक्षार्थसंबद्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत् ।

इत्युक्तं । सारं प्रकृतोपयोगि । अनाकुलं पूर्वापरवि-

रोधशून्यं अव्याख्यागम्यं अध्याहारादिकं विनैव प्र-

तीतं उत्तराभासमाह कात्यायनः

प्रकृतेन त्वसंबद्धं नात्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशच्याप्यं च तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥

अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तदाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं मन्यते बुधैः ॥

हारतिलके भवदेवभट्टचरणैर्व्याख्यातं उत्तरं विभजते
नारदः ।

मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्मन्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः ॥

* अभियुक्तोभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापह्न-
व इत्यर्थः । मिथ्योत्तरभेदमाह तुर्व्यासनारदौ

मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधा ॥

मिथ्यैतदिति शब्दतः नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नवाः । तथा चाह कात्यायनः

श्रुत्वाभापार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तु ज्ञेयमुत्तरम् ॥

त्वं मंहं शतं धारयासीति प्रतिज्ञायां मया न गृही-
तं इति शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
नाहं जात इत्यर्थतः । देशकालविशेषगर्भायां तस्यां तदा
तत्र नाहमासमित्यर्थतः । देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा
तस्यां न जानामीत्यर्थतः । एवं योग्यास्मरणेनार्थतस्त-
द्ग्रहणप्रतिपादनात् चरमत्रयं ग्रहणावस्कन्दनमुखेन ग्र-
हणाभावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरं आद्यं मिथ्योत्त-
रमात्रं । संप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः

‘ श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिषेधते ।

सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्भिर्मुदाहृता ॥

अभियुज्यत इति अभियोगः प्रतिपद्यते अंगीकरो-
ति तं साध्यार्थं । प्रत्यवस्कंदनमाह स एव

अर्थिनाभिहितो योर्थः प्रत्यर्थो यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कंदनं हि तत् ॥

तथा प्रपद्य सत्यत्वेनागीकृत्य कारणं तत्प्रतिकूलरू-
पकारणं ब्रूयात्तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कंदनं वायुक्तस्यैव प्र-
तिकूलत्वेन वचनमित्यर्थः । प्रतिपक्षावस्कंदनात्प्रत्य-
वस्कंदनमिति व्यवहारमातृका । तच्च कारणोत्तरं त्रिविधं
बलवत्तुल्यबलं दुर्बलं चेति । आद्योत्तरं यथा मया त्वत्तः
शतं गृहीतमिति सत्यं किं तु परिशोधितमिति । अत्र
उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । यथाह नारदः

अर्धयं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥

अर्धयं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य मध्यमोत्तरं यथा मदी-
येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वायुक्तं । मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिनापि तथोत्तरमिति । अत्र
पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः तदसत्त्वे प्रतिवादिनः

साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवंत्युत्तरवादिनः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । उभयतो वादिप्रतिवादिनोः
साक्षिणः प्रष्टव्या इति शेषः । अधरीभूते वादिनोः सा-
क्ष्युपन्यासासामर्थ्ये अंत्योत्तरं । यथा ममेयं भूः क्रमाग-

तत्त्वादिति वायुकेर्ममेयं भूर्दशवर्षोपभुज्यमानत्वादि-
त्युत्तरं अत्र जयपराजयौ प्रागुक्तभोगानुसारेण व्यवस्था-
प्यौ तत्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाणोपन्यासः ।
तथा चोक्तं

गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिप्रिया भवेत् ।

दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येपि वादिनः ॥

प्राङ्न्यायमाह बृहस्पतिः

आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥

आचारेण व्यवहारेण अवसन्नो भंगी लेखयते भा-
षामिति शेषः । स वादी अस्मिन्नर्थे मया पूर्वं पराजि-
तो वाच्यः । प्राङ्न्यायस्तु धार्यमाणत्वसामान्याभाव-
ज्ञापकः । मिथ्योत्तरादीनां संकरे का व्यवस्था इत्याकां-
क्षायामाहुर्न्यासहारीतौ

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यं चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥

मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ॥

उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा ॥

शताभियोगे शतग्रहणं मिथ्या किंतु पंचारादेव प-
रिगृहीतास्ताश्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणांशयोस्तुल्य
आगोत्तरं ग्राह्यं आदौ विचारणीयं परिशोधन-
न स्मरणार्हत्वात्पश्चान्मिथ्योत्तरं । तत्र क्र-

णस्य चिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वादिति एवं नवत्यभि-
योगे मिथ्यैतत् । षष्टिः पुराणा एव गृहीतास्तत्रापि त्रिं-
शत् परिशुद्धास्त्रिंशद्वास्यामीति मिथ्याकारणसत्तैः सं-
कीर्णोत्तरेपि पूर्ववत्कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात् सत्योत्तरस्य
स्वयं स्वीकारेण निर्णयानर्हत्वादिति भावः । प्राङ्मन्या-
येन सह न कस्यापि सांकर्यमिति तन्नोक्तं यदि तु शतं
मिथ्या परंतु विंशतिः पुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धा-
स्तदा मिथ्यांशस्य प्रचुरार्थविषयकस्य विचार उपक्रम-
णीयो भूयोऽनुरोधस्याभ्यार्हितत्वात् । पश्चात् स्वल्पार्थस्य
विचारः । तुल्यार्थविषयत्वे तु यत्र क्रियायाः साक्षादे-
फलं निर्णयः शीघ्रं भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं ।
यथा यदि शतग्रहणे पत्रमस्ति शतापङ्गवे च पञ्चाशत्
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ तत्खंडनाय
ग्रहणपत्रं ग्राह्यं । लिखितस्य साक्षिभ्यो यत्नश्चेन सम्यङ्
निर्णयकारित्वात् । पश्चात्पञ्चाशत्परिशोधने साक्षिणः
प्रष्टव्याः ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानंतरं याज्ञवल्क्यः

अतोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥

अत्रार्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् । व्यासः ।

प्राङ्मन्यापे कारणोक्ती च प्रत्यर्थी साधयेत् क्रियाम् ।

मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

मिथ्योत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी भाषा-
वादी क्रियां साधयेत् । साक्ष्यादिकं निर्दिशेत् । अत्रो-
त्तरवादिनो न क्रियासाधकत्वं । अत्र मानुष्याः क्रियाया
असंभवादिति न्यायमूलं । अत्रापि साक्ष्याद्यसंभवे उत्त-
रवादिन एव दिव्यं ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । अत्र पूर्वाद्धेनार्थिनो दिव्यनि-
पेधेऽर्थात्प्रत्यर्थिनस्तत्प्राप्तौ पराद्धांभिधानं सिद्धे सत्या-
रंभो नियमायेति न्यायान्नियमार्थम् । लिखनाद्यसंभवे
दिव्यान्पाह याज्ञवल्क्यः ।

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

याज्ञवल्क्यः

निन्हुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वान्नृपेणार्थान्न ग्राहस्त्वनिवेदितः ॥

यो लिखितानेकसुवर्णादिकमपलपति स एकद्रव्ये
साक्ष्यादिभिर्विभावितः सर्वान् दद्यात् । यद्येकदेशवि-
भावेन वादिनोऽवसादमयगम्य इदमपरं मया लेख-
यितुं विस्मृतमिति ब्रूते । स भाषाकालेऽनुन्यस्तं तन्न द-
द्यात् । एतच्च न केवलं वाचनिकं । किं त्वेकदेशविभा-
वनात् विजानत एव तस्य तदपलापे तच्छीलत्वावधार-
णादपरांशेऽपि तथात्वमेव संभाव्यते सत्याविभावकरया-

पि प्रक्रांतविषये यथावस्तुवादावधारणात् । अविभावि-
तांशेऽपि सत्यवादित्वसंभावनमित्येवंरूपतर्कापरनाम-
संभावनाप्रत्ययानुगृहीता तस्मादेव योगीश्वरवचनात्स-
र्वं दापनीयमिति निर्णयः । एवं च तर्कशक्यानुसारेण
निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोन्यथात्वेपि व्यवहारदर्शनां न
दोष इति स्मार्तभट्टाचार्याः प्राहुः । योगलोकमतानु-
सारिमैथिलास्तु यथेषां मध्ये एकमपि मया गृहीतं वि-
भावयति तदा सर्वमेव दातव्यमिति प्रतिज्ञावादिविष-
यत्वमेकदेशविभावितवचनस्येत्याहुः । तच्चित्तं । एवं च

साध्यार्थांशे निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।

स्त्रीसंगे साहसं चौर्यं यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥

इति कात्यायनवचनं तद्विषयप्रदर्शकमात्रं तेन ऋग-
निःक्षेपाद्यपद्रवेपि योज्यं । यत्तु—

अनेकार्थाभियोगेपि यावत्संसाधयेद्धनी ।

साक्षिभिलाचदेवासी लभते साधितं धने ॥

इति कात्यायनवचनं तद्विज्ञानाभिज्ञपुत्रादिविषयकम् ।
तथा च नानाविधपित्रर्णाभियुक्तस्याजानतो नाहं जा-
नामीत्युत्तरे यादी साध्यादिभिर्साधनं प्रतिपादयति
तावदेव पुत्रेण दातव्यमिति स्मार्तविश्वरूपजीमूतया-
हनादयः प्राहुः । अनुमानाद्वरः साक्षीत्यादिना पूर्वं सा-
ध्यादिभ्योऽनुमानं लब्ध्वेत्युक्तं । सांप्रतमनुमानप्रकारमा-
ह मनुः ।

वास्तुनिभायचेल्लिङ्गेर्भावमंतर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णंगिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ :

स्यरो गद्गदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः इंगितं स्वेदवेप-
थुरोमांचादि आकारो विरुतः चक्षुषा कातरेण चेष्टिते-
न स्थानत्यागादिना एषां चानन्यथासिद्धेरतिदुर्निरूप-
त्वात् एभ्यः साक्षी बलवानिति प्रागुक्तं । याज्ञवल्क्यः ।

देशादेशान्तरं याति सृक्किणो परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।

वाकचक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥

स्वभावाद्विरुतिं गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये च दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

न परोक्तां वाचं प्रतियचनेन पूजयति चक्षुश्च पर-
कीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा मनोवाक्का-
यकर्मभिः स्वभावात् पूर्वोक्तां यथायोग्यं विरुतिं गच्छे-
त्तदा स दुष्ट इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।

तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥

तल्लेख्यसाक्षिरूपं प्रमाणं । लेख्यशोधनप्रकारमाह
कात्यायनः ।

स्वहस्तलेख्यसदेहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत्स्वहस्तरुतैर्वान्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥

अथ लिखितम् ॥

तच्च द्विविधं । तदाह नारदः ।

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यरुतं तथा ।

असाक्षिकं साक्षिमत्रं सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥

मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकार्णिकलेखकाः ।

तदप्यपार्थं करणे मृते त्वाचिः स्थिराश्रयात् ॥

दर्शितं प्रतिकालं च पाठितं स्मारितं च यत् ।

लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ॥

लेख्ये देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लक्षिते ह्यते ।

सतस्तस्काण्डहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥

छिन्नभिन्नहतोन्मृष्टनष्टदुर्लक्षितेषु च ।

कर्तव्यमन्यच्छिखितं ह्येव लेख्यविधिः स्मृतः ॥

लेख्यं यच्चान्यनामाकं हेतुन्तररुतं भवेत् ।

प्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत्संबन्धागमहेतुभिः ॥

स्वलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणं । अन्यद्वारा लेख्यं
साक्षिमदिति यथासंख्यमन्ययः । देशस्थितेर्प्रस्मिन् देशे
यादृशी लेख्यस्थितिः प्रवर्तते तत्र तादृश्याः तयोः स्वह-
स्तान्यहस्तरुतयोः । मृता इति साक्ष्यादौ मृते पुत्रादिरथ
लेख्यपत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः । व्यक्तमाह कार्यायनः ।

यत्र पंचत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

क्राणिको धनिकश्चैव नैव पत्रं प्रमाणयेत् ॥

दर्शितमिति तथाविधमपि पत्रं यदि पुर्यमृणिका-
दिसंनिधौ दर्शितं पाठितं स्मारितं वा धनिकेनान्येन वा
तदा तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थस्य पत्रस्य

तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणं । असतो दग्धादेः
 तदवलोककोपन्यासः । लेख्यमिति यत्पत्रं केनापि हेतु-
 ना अन्यनामचिह्नितं तत्र विप्रतिपत्तौ यन्नाम्ना पत्रं तेन
 सहास्य विश्वासहेतुभूतसंबन्धागमरूपकारणैर्निर्णेतव्यं ।
 लेख्यस्याग्रामाप्यशंकायां लेख्यगृहीत्रा प्रागुक्तशोधनप्र-
 कारेण तन्निरसनीयं तत्पुत्रेण तु लेख्याधीनो भोग एव
 उपन्यास्यो न तु लेख्यमुद्धरणीयमित्याह कात्यायनः ।

आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः ।

उद्धरेल्लेख्यमाहर्ता तत्पुत्रोभुक्तिमेव तु ।

अभियुक्तः प्रमोतश्चेत्तत्सुतोपि तदुद्धरेत् ॥

अभियुक्त इति लेख्यसाधुत्वज्ञापनार्थं । अभियुक्ते
 लेख्यग्रहीतरि तदधिज्ञाप्यैव मृते तत्पुत्रेण तत्साधुत्वं
 साध्यमित्यर्थः । तत्साधनं च स्वहस्तलिखनादिनेति
 प्रागुक्तं । नारदः

अभिक्षिप्तं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

त्रिश्रुतुः पंचरुत्वो वा परतोर्य तमाहरेत् ॥

यदा धनिकेनाधमार्णिकास्त्रिश्रुतुःपंचरुत्वो वा त्वं मे इ-
 दं धारयसि इति पुनःपुनर्निर्देश्यमानोऽपि तदाक्यप्रति-
 धातं न रुतवान् तदोत्तरं कालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ
 इति निर्णयि तदर्थमृणिकाद्वापयेदित्यर्थः । मनुः ।

अर्थेपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्दैनिकस्यार्थं दंडलेशं च शक्तितः ॥

अपव्ययमानं अपलपंतं कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन ॥

अथ निर्णयपादः ॥

तत्र नारदः ।

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥

स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत्तु परं सभ्यावधारणम् ॥

सभ्यैरवधृतः पश्चाद्वाज्ञा शास्यः स्वशास्त्रतः ।

यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणं
साक्षिलिखितभुक्तियुक्तिदिव्यशपथानां मध्येऽन्यतमं प्र-
माणं यस्यैव प्रतिज्ञासत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी । अ-
न्यथा पराजय इति प्रत्येतव्यं । स्वयमभ्युपपन्नः आ-
त्मनैवांगीकृतस्वपराजयः स्वचर्यावसितः स कम्पस्वेद-
धैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधारितः क्रियावसन्नः सा-
क्ष्यादिना पराजयं प्राप्तः परमनंतरं सभ्यावधारणमर्हे-
त्सभासदां मिलितानां पराजितोयमिति निर्णयमर्हेत् ॥

अथ साक्षिविधिः ॥

तत्र साक्षिणमाह मनुः ।

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।

एतत्तु प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

अनुभावी च यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ॥

इति मनुवचनांतरात् । सं च द्विविधः कृतोऽकृतश्च

एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

रुतः पंचविधो ज्ञेयः षड्विधोऽरुत इत्यपि ॥

इति नारदवचनात् । रुतः साक्षित्वेन निरूपितः ।

अनिरूपितश्चारुतः । तद्भेदानप्याह स एव ।

लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।

गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ।

लिखितादीनां लक्षणान्याह कात्यायनः ।

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते ।

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकांदृते ॥

यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनःपुनः ।

स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥

यस्तु यदृच्छयागतः यदृच्छया भिक्षुः अनयोः पत्रारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः ।

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसंगादागतश्च यः ।

द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥

अर्थिना स्वार्थप्रसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थावचनं स्फुटम् ।

यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥

साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ।

अथान्यथाप्यपि स साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ॥

अरुतमपि साक्षिणं मनुरप्याह ।

यत्रानिबद्धो बोक्षेत शृणुयादापि किञ्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद्व्यात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

अनिबद्धस्तु तत्र साक्षी भवेत्यनियुक्तः । परंपरयापि

श्रवणमाह नारदोपि ।

साक्षिणामपि यः साक्ष्यं समक्षं परिभाषते ।

श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः ॥

साक्ष्यं परिभाषतां वचो यः स्वयं शृणोति अर्थिना-
वा श्राव्यते स श्रवणात् श्रावणाच्च उत्तरसंज्ञकः साक्षी-
त्यर्थः । तेषां भेदोऽवसरे वक्तव्यः । तेनान्यतरवाप्यभि-
हितार्थविषयकमदृष्टकरणजं ज्ञानं साक्ष्यमिति स्थितम् ।
तत्र नारदः ॥

तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न दुष्टकृत् ।

न बांधवो न चारातिर्व्रूयस्ते कार्यमन्यथा ॥

कार्यं सत्यमपि अन्यथा मिथ्यात्वे न व्रूयुः । एवं च
यदि परमधार्मिकत्वेन बांधवादीनामपि सत्यवादीत्वेन
निश्चीयते तदा तेषां साक्षिणो भवन्ति तेषां साक्ष्यभिधा-
यकं वक्ष्यमाणवचनमपि एतद्विषयकं ॥ याज्ञवल्क्यः ।

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवंतो धनान्विताः ॥

अवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियारताः ।

यथाजाति यथावर्ण सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

यथाजाति यो यज्जातीयः तस्य तज्जातीयः साक्षी ।
यथा स्त्रीणां स्त्रीर्षोत्पजानामत्पजाः । यथावर्णं ब्राह्मणा-
नां ब्राह्मणाः । क्षत्रियाणां क्षत्रियाः । अभावे तु तत्तद्भेदं
विना सर्वे सर्वेषु साक्षिणो भवन्ति । तपस्विन इत्य-
स्यापवादः साहसादौ वक्ष्यते । अवरा दत्यस्यापवादमाह

याज्ञवल्क्यः ।

उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोपि धर्मवित् ।

अपिना द्वावपीति मिताक्षरा उभयानुमतत्वं धर्मविच्चं
च मिलितं तत्र । यथा विष्णुः । अभिमतगुणसंपन्नस्तु-
भयानुमत एकोपि । अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति ।

नव सप्ताथ वा पंच चत्वारस्त्रय एव वा ।

उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

एकोऽभिमतगुणसंपन्नः उभयानुमतः प्रधानकल्पः
तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यः । तथा च नारदः ।

उभयानुमतो यः स्यात् द्वयोर्विवदमानयोः ।

भवेदेकोप्यदुष्टश्चेत्प्रष्टव्यः स्यात्स संसदि ॥

उभयानुमत एकोऽलुब्धोऽस्तेनत्वादिना सर्वजनप्र-
सिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वेन सभायां प्रष्टव्यः । तथात्वे स्नेह-
वैरादिसन्धेपकीर्तिभिः सत्याभिधानसंभवादित्पाश-
यविचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् । तदाह मनुः ।

एकोप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बन्धः शुच्योपि न स्त्रियः ॥

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येपि ये वृत्ताः ॥

एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यात् इति व्यवहारमातृकार्या
पाठो न युक्तः लुब्धश्चेद्दहवोऽपि साक्षिणो न भवन्ति
इति एकपदवैयर्थ्यापत्तेः । भवतु वा तत्पाठः । तथापि
एक इत्यनुरोधाच्च निषेधमुखेनालुब्धस्योभयानुमतिस-
न्धे धर्मविच्चर्मतरेण साक्षित्वं बोध्यते इत्यर्थनो न वि-
रोधः । अत एव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानुमत एव

एव साक्षीति व्याख्याने धर्मविदिति नोक्तं । दोषैस्तेया-
दिभिः । तथा च नारदः ।

स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवाः क्रोधकाश्च ये ।

असाक्षिणस्तु ते ज्ञेयास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥

कितयो ब्रूतकारः । याज्ञवल्क्योपि ।

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशास्त्रकाः ।

रंगावतारिपापंडिकूटखल्विकलेन्द्रियाः ॥

पतितामार्थसंबंधिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसां दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥

अभिशास्त्रोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रंगावतारी चा-
रणः । पापंडिनो निरर्थप्रभृतयः । कूटखलु कपटलेख्या-
दिकारी । विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः । पतितो ब्रह्महा
आप्तः सुहृत् अर्थसंबंधी विप्रतिपद्यमानार्थसंबंधी
सहायः एककार्यः । दृष्टदोषः दृष्टमिथ्यावाक्यः । निर्धू-
तो बंधुभिस्त्यक्तः आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यंतरोक्ता-
नां दोषादसाक्षिणां ग्रहणं । एते उभयानुमता अपि सा-
क्षिणो न भवन्तीति मिताक्षरा । तत्रापवादमाह उशनाः

दासो धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः ।

एतेऽप्यनभिसंबंधात्साहसे साक्षिणो मताः ॥

स्थविरो ग्लानेन्द्रियग्रामः । आदिशब्दात्कितवादयः ।

उभयानुमतत्वाभावेऽपि शुचिक्रियत्वादिगुणयुक्त एकोऽपि
ग्राह्यः । तथा च व्यासः ।

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

अनुभूतवाक् स्थानांतरे सत्यवादित्वेन ख्यातः । साह-
समाह नारदः ।

मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराग्निमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चैव साहसं पंचधा स्मृतम् ॥

उभयं वाग्दंडभेदात् । कात्यायनः ।

अभ्यंतरणानिक्षेपसाध्यमेकोपि दापयेत् ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोपि याचिते ॥

संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स्यात्स विवादे प्रकीर्तितः ॥

संस्कृतं निर्मितं पण्यं कुंडलादिः । विष्णुः ।

स्तेयसाहसवाग्दंडपारुष्यग्रहणेपु च ।

साक्षिणो न परीक्ष्यास्ते परदारादिकर्मणाम् ।

निद्रवेनैव क्रियमाणत्वाद्वैवादेव परं साक्षिणो भव-
तीति कृत्वा न साक्षिणां परीक्षेत्युक्तं । तेषां वाक्यं तु
मित्रारिभावादिनिरूपणेनोपपन्न्यनुपपत्तिभ्यामालोचनीयं
। न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमातृका । अत एव
कात्यायनः ।

ऋणादिषु परोक्षेत् साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययकेनैव परोक्षा कुत्रचित्स्मृता ॥

श्रोत्रियादीनामसाध्यमाह नारदः ।

श्रोत्रियाखापसा वृद्धा हेतुप्रवजिता नराः ।

वचनात्तेष्वसाक्षित्वं नात्र हेतुरुदाहृतः ॥

श्रोत्रियमाह देवलः ।

एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरंगैरधीत्य वा ।

पट्टकर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

वचनादिति श्रोत्रियादिरूपाभिधानात् न तत्रान्यो हे-
तुः । तथा च तेषां स्वीयवैदिककर्मकरणव्यग्रतया परकी-
यकार्यस्य विस्मरणसंभवात्साक्षित्वरूपलघुकार्ये तच्छा-
पभयेन व्यवहारद्रष्टारोपि न तान् पृच्छंतीति तत्साक्षि-
करणानर्थक्याच्च न ते साक्षिणः कर्तव्याः । किं तु यदि
स्वयमरुता अपि साक्ष्यं वदन्ति तदा साक्षिणो भवन्त्येव
उभौ तो श्रोत्रियौ स्यातामिति वचनात् । वृद्धस्यासा-
क्षित्वं ग्लानेन्द्रियत्वात् । मनुः ।

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राः संतश्च शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥

अन्तर्वेभ्यमन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ।

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ।

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ॥

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ।

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥

गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ।

गोबीजकांचनाहारे यत्पापं तत्तवानृतभाषणी स्यादिति
वैश्यं । एतत्साक्ष्यानृताभिधाने भवान्सर्वपातकैः संब-
ध्यते इत्युक्त्वा शूद्रं पृच्छेत् ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य तेते स्युर्वदतो मृषा ॥

इति मनूक दूषणं श्रावयेत् । कृतघ्नमाह ॥

भर्तृपिंडापहतां च पितृपिंडापहारकः ।

कृतस्य दोषं वदति स कामान्न करोति यः ॥

तस्माद्ब्रूहीत्वा विद्यां च दक्षिणां न प्रयच्छति ।

न स्मरेच्च कृतं यश्च आश्रमान् यश्च दूषयेत् ॥

पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।

सर्वास्तानृषिभिः सार्वं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः ॥

बौधायनः ॥

पंच पञ्चनृते हंति दश हंति गवानृते ।

शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हंति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हंति साक्ष्यं साक्षो मृषा वदन् ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राणि सत्यमेवातिरिच्यते ॥

इति मनुनारदोक्तं फलं श्रावयेत् । याज्ञवल्क्यः ।

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नापि नराधमः ।

सकूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दंडेन चैव हि ॥

कात्यायनः ।

अर्षोचिनस्के कल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।

तत्रापवादमाह

वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्

तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः

गौतमः “नानृतवचने दोषो जीवनं चेत्तदधीनं न तु
पापीयसो जीवनम्” इति । महाभारते
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजान विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

कात्यायनः

समवेतैश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव हि ।

विभिन्नेनैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक्पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं तत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र भिन्नकाले तु तद्गुः ॥

नापृष्टैरनियुक्तैर्वा सत्यंसत्यं प्रयत्नतः ।

वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥

अनुद्वेगेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत् ।

प्रत्यक्षं तत्स्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥

तथा

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निन्दुते तमसावृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं द्रव्यं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥

त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं श्रावयेति वादिना प्रयुक्तो यः श्रा-
वितः एवंभूतोपि सभायां निगदकाले साक्ष्यं निन्दुते य-
स्तस्याष्टगुणो दंड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥

तेषां वचो ग्राह्यमित्यर्थः । यत्तु कात्यायनवचनं

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां तु वादिना ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वेप्यसाक्षिणः ॥

इति । तत्र त्रयाणां साक्षिणां मध्ये एकस्यान्यथावा-
देऽपरस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधानभेदात् सा-
क्षिभ्यो न निर्णय इत्येतत्परं । बृहस्पतिस्तु षट्कर्मनि-
ष्ठानां ग्रहणमाह । गुणिद्वये क्रियावतामित्यनेन तुल्य-
रूपाणां द्वये तु न साक्षिभ्यो निर्णयः । किं तु तत्र दिव्ये
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ।

इति वचनात् । तथा

साक्षिणोर्थिसमुद्दिष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दंडमर्हति ॥

तत्समं विवादविषयसमं । सभासदादिविदितदूषण-
मेव ग्राह्यं न तु श्रवरादिसाक्षिभिः प्रतिपाद्यं । अन्यथान-
वस्थाप्रसंग इत्याह नारदः

सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥

अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामन्यस्य संभवात् ॥

असाध्यं साधनानर्हं सिद्धत्वादोषवर्तनात् ॥

अनवस्थादोषविरहात् तस्मात्प्रसिद्धं दूषणमेव ग्राह्यं ।
प्रसिद्धदूषणमाह कात्यायनः

बालोक्तानादसत्यात् स्त्री पापान्यासाच्च कूटशत्रुः ।

विब्रूयाद्वाधवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥

यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः ।

ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दंढ्यः सोऽपि नराधमः ॥

कात्यायनः ।

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये सति विवादेषु न स्याद्विष्यं न साक्षिणः ॥

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत् ।

एतत्तु संशयानुच्छेदे बोध्यं । बृहस्पतिः

प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य वा दानाज्जयी लोके निगम्यते ॥

अथ जयपत्रलेखनम्

तत्प्रकारमाह स एव

यद्वृत्तं प्यहारात्तु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।

क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेखिलं लिखेत् ॥

पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयांतं यदा नृपः ॥

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥

तथा कात्यायनः

अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिज्ञा साक्षिणस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथाचारधृतं स्वयम् ॥

एतच्चयाक्षरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥

ततश्च भाषोत्तरक्रिया च यत्र साक्ष्यादिनिर्णयश्च ज-
यपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थिता मध्यस्थाश्चे-

त्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्प्रदर्शनार्थं ।
 तथा भाषोत्तरलिखनं हेत्वन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननि-
 रासार्थं न हि गृहीतं मयेति मिथ्योतरेण जितस्य पुनः
 परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं भवति । प्रमाणलिखनं तु
 पुनःपुनः प्रमाणांतरोपन्यासनिरासार्थं । तदाह कार्त्तयानः

क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलं योऽवलंबते ।

स जयेऽवधृते सम्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥

निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ।

यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ॥

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥

मनुः ।

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

रुतं तद्धर्मतो विद्वान् न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥

अनुशिष्टं साक्ष्यादिभिर्निर्णीतं । अत एव तीरितं प्रा-
 द्विवाकादिभिः समापितं । यत्तद्विवादपदं पुनर्न निवर्तये-
 दित्यर्थः । यत्र तीरितानुशिष्टयोरप्यधर्मरुतत्वं मत्वा परा-
 जयी पुनर्द्विगुणदंडनमंगीरुत्य प्रत्यवतिष्ठते । तत्र पुन-
 र्न्यायदर्शनमाह नारदः ।

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दंडमादाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥

असद्विचारे विचारांतरमाह स एव ।

असाक्षिकं तु यदृष्टं विमार्गेण च तीरितम् ।

असंमतमर्तैर्जुष्टं पुनर्दर्शनमर्हति ॥

असाक्षिकमिति अप्रमाणमात्रोपलक्षणम् । याज्ञवल्क्यः

दुर्दष्टं तु पुनर्दष्टा व्यवहारानृपेण तु ।

सभ्याः सजपिनो दंढ्या विवादे द्विगुणं दमम् ॥

अत एवाह नारदः ।

साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥

साक्षिकथनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तावसादादोप-
दर्शने पुनर्न्यायदर्शनं स्वव्यापारेण विरुद्धभाषणादिभिः
प्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः ॥ नारदः ।

कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥ ५ ॥

अथ क्रियावलावलम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सर्वेणैव विवादेषु बलवत्पुत्रा क्रिया ।

आदौ प्रतियहं क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥

अत्र क्रिया समानजातीया बोद्धव्या अत एव बृहस्प-
तिरप्याह ।

द्विकेनार्थं समादाय प्रपन्नः पंचकं तु यः ।

लाभं तत्र प्रमाणं स्यात्पश्चिमं यद्विनिश्चितम् ॥

अत्र मिश्रपुष्कृतोपं वचनार्थः । द्विकरातयुद्ध्या प्रा-
गर्धमादाय क्राणिकः कयापि स्वकार्यतया शते पंचपण-
लाभदानं चेदंगीकरोति तदा पश्चिमं प्रमाणं उत्तरा क्रि-

या प्रमाणमिति अनयोश्च क्रिययोर्वृद्धिव्यवस्थात्वेन जा-
तमुत्तरक्रियाबलवत्त्वमैतत्सर्गिकं । अस्यापवाद आध्यादौ
तेन पुनराहितं पुनर्दत्तं पुनर्विक्रीतं च निवर्त्य उपलक्षणं
चैतत् । तेन दत्त्वा विक्रीतं विक्रीय वा दत्तं निवर्त्य अ-
स्वामिकृतत्वाविशेषात् । अत एवोक्तं ।

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थिति ॥

बृहस्पतिः ।

उत्तरोत्तरबंधेन प्राग्बंधः शिथिलो भवेत् ।

यः पश्चिमक्रियाकारः स पूर्वाहलवत्तरः ॥

न्यासं कृत्वोत्तरं पूर्वं ततश्चाधि करोति यः ।

विक्रियं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलत्तरा ॥

बंधोऽत्र व्यवस्था तेन पूर्वव्यवस्था दुर्बला उत्तरा च
क्रिया बलवतीत्यर्थः । इदमेवोदाहरति स्वयं न्यासमि-
त्यादि । प्रथमं न्यासमुत्तरं आधि प्रथमं आधिमुत्तरं ।
विक्रियं वाशब्दाद्धानमपीत्यर्थः । न्यासोत्र धारणमात्रं
आधिस्तु परवशीकरणमित्यनयोराधिर्बलवान् आध्यपे-
क्षया स्वस्वत्वध्वंसफलिकाक्रियादानविक्रयादिरूपा ब-
लवती नतु बंधकस्तदजनको बलवानिति । विक्रयादेः
पूर्वस्वत्वध्वंसफलकस्य पुनः करणे प्रथम एव बलवान् ।
आध्यादेश्च पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकस्य च पुनः करणेऽप्येवं ।
पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकतज्जनकयोस्तु चरमो बलवानिति
फलितोर्थः । महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रचंडेश्वरा-

दिभिरप्येवं व्यख्याय व्यवहारोपि तथेत्युपवर्णितम् ॥

इति विद्वद्भिरचिते विवादार्णवसेतुके ॥

व्यवहारलक्षणाद्यैस्वरंगः पंचमो गतः ॥ ५ ॥ ७ ॥

षष्ठोर्मिः ॥

अथ निक्षेपः ॥

तत्र बृहस्पतिः ॥

ऋणादानप्रयोगादिदापनांतं प्रकीर्तितम् ।

निक्षेपस्याधुना सम्यग्विधानं श्रूयतामिति ॥

तत्रादौ तत्स्वरूपमाह ॥ नारदः

स्वं द्रव्यं यत्र विश्वासान्निक्षिपत्यविशंकितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

विश्वासोऽवश्यं प्राप्तव्यमेवेत्यादिनिश्चयः । अविशंकि-
तोऽप्राप्तिशंकाशून्यः । बृहस्पतिः ॥

राजचौरादिकभयात् दायादानां च वंचनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यत्र यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥

परं संबोध्य परस्थाने द्रव्यधारणमेव न्यास इति ता-
त्पर्यार्थः । अन्याहितस्वरूपमाह कात्यायनः ॥

अर्थमार्गेण कार्येषु अमुष्मिन्वचनान्मम ।

दद्यास्त्वमिति यो दत्तः स दहान्वाधिरुच्यते ॥

एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु तेन पुरुषांतरे अमुष्मिन् स्या-
मिनि त्वं दास्यसीति निक्षिप्तं तदन्वाधिरुच्यते इत्यर्थः
अत्र हत्यायुधस्तु अत्र मार्गेणेति पठित्वा अत्र एषु कार्येषु
मार्गेण याचनेन अमुष्मिन्पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य
यत्समर्पितं तदन्वाधिरुच्यते इति व्याख्यातवान् । मनुः ।

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥

वृत्तसंपन्ने सदाचारवति महापक्षे बहुबंधौ आर्ये ऋ-
जुप्रकृतौ निक्षेपं निक्षेप्यम् ॥ बृहस्पतिः ।

स्थानं गृहं गृहस्थं च तद्वलं विभवं गुणान् ।

सत्यं शौचं बंधुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम् ॥

निधिं निक्षेपं । याज्ञवल्क्यः ।

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं पुटकादि तत्स्थं तदीयरूपसं-
ख्यादिकमनभिधाय यत्परस्य हस्ते स्थाप्यते तदौपनिधि-
कं । तत्तथैव मुद्रादिचिह्नितं प्रति देयमिति दीपकलिका
नारदः

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्त्वया ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥

विपर्यये प्रत्ययं दिव्यं दद्यात् । बृहस्पतिः ।

भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥

न्यासद्रव्यं न गृहीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः ।

गृहीतं पालयेद्यत्नात्सकृद्याचितमर्पयेत् ॥

बृहस्पतिः

स्यापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि ।

तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनंतरे ॥

प्रत्यनंतरे पुत्रादौ । मनुः

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनंतरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बंधुभिः ॥

मृते निक्षेपारि प्रत्यनंतरेपि दानं न राजपर्यनुयोगा-
येत्यर्थः । स्वयमेवेत्यनेन जीवति निक्षेपारि प्रत्यनंतरेण
याच्यमानमपि न देयं मृते त्वयाच्यमानेनापि देयमिति
सूचितं । नारदः

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः सदायिनः ।

दैवराजरुते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितम् ॥

ग्रहीतुरर्थेन सह यो निक्षेपो नष्टः स दायिनो निक्षे-
पुरेव नष्ट इत्यर्थः । राजरुतेपि ग्रहीतृकौटिल्यात्कृते देय-
मेव ग्रहीत्रा तेन ग्रहीत्रपराधो दाने तदपराधस्त्वदा-
ने हेतुरिति मंतव्यं । एवमेव मिश्राः । बृहस्पतिरपि

दैवराजोपघातेन यदितन्नाशमाप्नुयात्

ग्रहीतृद्रव्यसहितनिक्षेप्यनाशोपन्यासस्तदीयाशेषदो-
षनिरासार्थः । एवं च यदि तदीयापराधं विना निक्षेप-
मात्रमपि नष्टं भवति तदा न तद्देयमिति तात्पर्यार्थः ।
रत्नाकरादयोऽप्येवं । मनोरप्येतत्परता

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहसति किञ्चन ॥

तस्मान्निक्षेपघनात् चौरैर्हृतं उदकेन देशांतरं प्रापि-
तमग्निना वा दग्धं निक्षेपं निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि
स्वयं किञ्चित्तस्मान्नापहरतीति कुल्लूकभट्टः । यत्र तु नि-

क्षेपधारिणा द्रव्यनाशहेतावुद्भावितेपि उपेक्षान्यतद्दोषा-
देव निक्षिप्तं विनष्टमिति ज्ञायते तदा निक्षेपधारक एव
दद्यादित्याह कात्यायनः

ग्राहकस्य तु यदोपान्नष्टं तु ग्राहकस्य तत्
देयमिति शेषः । तथा

यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्दिनश्येत् न्हियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो दैवराजरुतादिना ॥

राजरुते पि तद्दोषात् रुते दद्यादेवेत्युक्तमसरुत् यत्का-
र्यमुद्दिश्य यदयाचितकं तस्मिन्कार्ये रुते काले वा पूर्णे
याचितोपि स्वामिना ग्रहीता यदि न ददाति तदा तद्दै-
वराजादिनष्टमपि ग्रहीता मूल्यादिद्वारेण दद्यादेवेत्याह
याचितकमुपक्रम्य कात्यायनः

प्राप्ते काले रुते कार्यं न दद्याद्याचितोपि सन् ।

तस्मिन्नष्टे हृते वाय ग्रहीता मूल्यमाहरेत् ॥

आहरेद्दद्यात् । बृहस्पतिः ।

भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीता यद्विनाशयेत् ।

वाच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत् ॥

भेदेन स्वद्रव्यात् बहिर्भावेन उपेक्षया । नारदः ।

याच्यमानोपि निक्षेपं यो दातुर्न प्रयच्छति ।

दंड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यस्तु तत्समम् ॥

यत्रार्थे साधयेत्तेन निक्षेपमुत्तनुज्ञया ।

तत्रापि दंड्यः स भवेत्तं च सोदयमाहरेत् ॥

अननुज्ञया विमत्या । बृहस्पतिरपि

न्यासद्रव्येण यः कश्चित्साधयेदर्थमात्मनः ।

दंढ्यः स राज्ञो भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ॥

अत्राप्यननुज्ञयेति विवक्षितं । व्यासः

भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिन्मूनं प्रदाप्यः स्याद्भव्यमज्ञाननाशितम् ॥

उपद्राभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हंतव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥

उपधाच्छलं । सहायो हरणसहकारी । वधस्ताडनबंधनादिः ।

अन्यत्राप्येवं जातीयेष्वेवमेव विधिः । तथा च बृहस्पतिः

अन्वाहिते याचिते च शिल्पिन्यासे तथैव च ।

एष एवोदितो धर्मस्तथैव शरणागते ॥

शिल्पिन्यासे ऽलंकारादिघटनार्थं शिल्पिषु समर्पिते

सुवर्णादौ उपधाभिरेषां हरणे उक्तैव शास्तिः । पुनराह

स एव

यैस्तु संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो दैवहतोऽपि सन् ॥

घटनावधि दिनातिक्रमे तु शिल्पिदेयता न तदभ्यन्तर

इत्यर्थः । मनुः

यो नार्पयति निक्षेपं यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥

यः प्रार्थनेन निक्षेपं न ददाति विनैव च निक्षेपं नि-

क्षिप्तं याचते तावुभौ चौरवच्छास्यौ तत्समं धनं वा राज्ञा

दंढ्यौ । इदं निर्धनमाचारविषयं । मत्स्यपुराणे तु 'दिगुणं

दमम्' इति चतुर्थचरणे पाठः स च दमः सदननिरु-
ष्टाचारविषय इति मिश्राः । कात्यायनः

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभाक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत्र ॥

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिव्यवच्छेदः ।

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

निक्षेपलक्षणाद्यैस्तु तरंगः पष्ठ ईरितः ॥ ६ ॥

तत्तमोर्मिः ॥

अथास्वामिविक्रयः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

निक्षेपानंतरं प्रोक्तो भृगुणाऽस्वामिविक्रयः ।

श्रूयतां तत्प्रयत्नेन सविशेषं ब्रवीम्यहम् ॥

तत्रादौ अस्वामिविक्रयस्वरूपमाह । नारदः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ।

विक्रीयतं ऽसमक्षं यत्तज्ज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥

तथा व्यासः

याचितान्वाहितं न्यासं हत्वा वाऽन्यस्य यद्धनम् ।

विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥

स्वाम्यभावे स्वाम्यसमक्षे इत्यर्थः । तथा

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थिति ॥

कात्यायनः ।

अस्वामिविक्रयं दानमार्धि च विनिवर्तयेत् ।

मनुः

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ।

न तं नयेत साह्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् ।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृहीयात्कुलसंनिधौ ।

क्रयेण स विशुद्धस्तु न्यायतो लभते धनम् ॥

अस्वामी यः स्वामिनाचा ननुमतः परकीर्य द्रव्यं विक्रीणीते तं वस्तुतश्चौरमात्मानं मन्यमानं साक्षित्वं न कारयेत् न तं कापि प्रमाणीकुर्यादयहार्यो भवेत् । दंड्यो भवेत्सान्वयः प्रकृतधनस्वामिसंबंधी पुत्रादिः । षट्शतं पणानामिति शेषः । निरन्वयः स्वाम्यसंबंधी । अनपसरणमपसरः स्वामिगृहाद्धनस्य तेन परस्वविक्रेता परसंबंधी षट्पणशतं दण्ड्यः । यदि त्वसौ विक्रेता न स्वामिनः संबंधी स्वामिगृहाच्च तस्य द्रव्यस्यापसारो न स्वामिसंबंधिनाऽन्येन कृतः किंतु स्वयमेव तत् द्रव्यापसारी तदा चौरवदंड्यः । अन्यकृते तु द्रव्यापसरणे स्वामिसंबंधिनि विक्रेतरि षट्पणशताधिकमपि दंड्य इति विवादरत्नाकरः । भागुरिमेधातिथिकल्पतरुविवादचित्तामात्रिप्रभृदिभिस्तु अपसर इत्यनेन स्वामिनः सकृद्भात् प्रतिग्रहादिधनोपायः अपसरः स न विद्यते यस्य स तथा इत्यर्थ इति व्याख्यातम् । एवं परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो आत्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबंधी भवति तदा

षट्पणशतान्यवहार्यो दंडनीयः । यदि पुनः स्वामिनः
 संबंधी न भवति अनपसरश्च स्यात् । अपसरत्यस्मात्स-
 काशात् धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिकः स यस्य
 स्वामिसंबंधिपुत्रादेर्नास्ति तदा चौरसंबंधिपापं प्राप्नोति
 तद्वत् दंडनीय इत्यर्थ इति कुल्लूकभट्टः । विक्रयात् आप-
 णात् । कुलसन्निधौ प्रामाणिकव्यवहर्तृमेलकसंनिधौ
 न्यायतः क्रयेणेत्यन्वयः । विशुद्धो निर्दोषः लभते धनं ।
 विक्रेतुः सकाशादिति शेषः । तथा मनुः

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाराक्रयशोवितम् ।

अदंड्यो मुन्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

अत्र क्रयः प्रकाशरुतः नाष्टिकश्च तत्र स्वत्वं साधय-
 ति मूलं च देशांतरगमनेनाशक्याहरणं तत्र क्रेता राज्ञा
 नृदंड्यः । नाष्टिकाय तु धनं दाप्यः । तथा च कात्यायनः
 नाष्टिकस्त्रयं कुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् ।

अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम् ॥

ज्ञातृभिः साक्ष्यादिभिस्त्रयकपदं दानविक्रयान्यस्वत्वा-
 पवादक्रियापरं । प्रकाशक्रेता अविज्ञातवासस्थानत्वा-
 दानेतुमशक्यः । बृहस्पतिः

प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिक्रत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥

याज्ञवल्क्यः

वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वांमी दत्तार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम् ।

अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ॥

अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ।

एतद्व्यं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातवासस्थानात् । तेनायमर्थः । वं-
णिग्वीथीपरिगतत्वादिना विज्ञानात् यत् परस्य वस्तुनः
क्रयं यः करोति विक्रेतुरविज्ञाताश्रयत्वात्तदा नयनायना-
शक्तश्च स्यात् तदा विभावितस्वामिभावात् नाष्टिकादर्द्ध-
मूल्यं गृहीत्वा तद्व्यं नाष्टिकायार्पयेत् । नाष्टिकेन न
रक्षितमित्यस्य दोषः । क्रेतात्वविज्ञाताश्रयात्तद्धन क्रीत-
वानिति तस्य दोषः । तदेतद्व्यं द्वयमुभयोरप्यर्द्धद्रव्यहा-
निकरमिति समुदायार्थः । पट्शतदममुपक्रम्याह मनुः ।

अनेन विधिना शास्यः कुर्वन्स्वामिविक्रयं ।

अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वं तु चौरवद्दंडमर्हति ॥

अज्ञातपरस्वविक्रयी पट्शतदमेन ज्ञातंतद्विक्रयी चौर-
वडेन हस्तच्छेदनादिना शास्यः । यत्र तु नाष्टिको न स्व-
त्व साधयति तत्र प्रकाशकक्रेतुरेव तद्व्यं नाष्टिकस्यैव
दंडः । तथा च कात्यायनः

यदि स्वं नैव कुरुते नाष्टिको ज्ञातृभिर्धनम् ।

प्रसगाविनिवृत्त्यर्थं चौरवद्दंडमर्हति ॥

ज्ञातृभिरिति प्रायिकतया उक्तं प्रामाण्यमात्रे तात्पर्यार्थं
ज्ञातिभिरिति कचित्पाठस्तत्रापि तथैव व्याख्येयं । नारदः
प्रकाशं क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्वेयं रहः कृतात् ।

स्वामिनः कयोपि कचिद्विरुद्धो भवति । यदाह बृहस्पतिः

येन क्रीतं तु मूल्येन प्रागध्यक्षनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपधिक्रये ॥

उपधिक्रयमाह स एव ।

अंतर्गृहे बहिर्यामात् निशुपांश्चसतो जनात् ।

हीनमूल्यं तु यत्क्रीतं द्वेयोऽसावुपधिक्रयः ॥

असतो जनादसाधुत्वेन ज्ञानात् । अत्रापि अस्वामि-
विक्रयव्यवहारः । तथा च नारदविष्णू

अस्वाम्यनुमतादासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तदोपभाग्भवेत् ॥

यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं उपांशु क्रीणीयात्तदा क्रेता चौ-
रवच्छास्यः । तदोपभाक् अस्वामिविक्रेतृसमदोपभाक्
याज्ञवल्क्यः ।

एवं लभेताऽन्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिनः ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ *

आत्मीयद्रव्यं संमतिव्यतिरेकेणान्यविक्रीतं सर्वं प्रा-
प्तुयात् क्रेतुरप्रकाशे क्रयदोषो भवेत् । हीनानीचात् ।
असंभावितद्रव्यस्वामिभावात् । वेलाहीने क्रयार्हवेला-
हीने तेन हीनाद्रहो हीनमूल्येन वेलामनाश्रित्य क्रयं कु-
र्वन् तस्करो भवतीति वाक्यार्थः । कात्यायनः

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं चापरिशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

नारदः

न गूहेदागमं केता शुद्धिरस्य तदागमात् ।

विपर्यये तुल्यदोषः सर्वं तद्वदमर्हति ॥

विपर्यये आगमगूहने तुल्यदोषो विक्रेतृतुल्यदोषः ।
तद्वदं विक्रेतृतुल्यद्वंद्वमर्हति । यदा यस्य हस्ते द्रव्यं तम-
परो वदति मदीयं देहीति साधुश्चासौ तदा तेन किं का-
र्यमित्यत्राह बृहस्पतिः ।

पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदागत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं केतुः शुद्धिस्ततो भवेत् ॥

मूलमत्र विक्रेता । कात्यायनः

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनकालस्तु देवो योजनसंख्यया ॥

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी वदेत्क्रयम् ।

आहरेन्मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

क्रयशुद्धिरपि तत एव भविष्यतीति मूलाभाय एव क्र-
यशुद्धिरन्वेष्टनीयिति तात्पर्यं प्रकाशं क्रयं प्रकाशयेत् ।
न क्रयेण न क्रयख्यापनेन प्रयोजनं अपराधव्यावर्तन-
मित्यर्थः । मूले आनीते व्यासः

मूले समाहिते केता नाभियोन्यः कथं चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत् ॥

नाष्टिको नष्टधनस्वामी । बृहस्पतिः ।

विक्रेता दर्शितो यत्र होयते व्यवहारतः ।

केतुराज्ञोर्मूलदमौ प्रदद्यात्स्वामिने धनम् ॥

याज्ञवल्क्यः

हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दंज्यः स तु षण्णवर्तिं पणान् ॥

हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तान्मदीयमिति नृपस्यानि-
वेद्यैव यो गृह्णाति स राजग्राह्यकरदंडेन दंज्यः ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

अस्वामिविक्रयाद्यैस्तु तरंगः सप्तमो गतः ॥ ७ ॥

अर्हमोर्भिः ।

॥ अथ संभूयसमुत्थानंम् ॥

तत्रादौ तत्स्वरूपमाह नारदः ।

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।

तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

संभूय धनमेलकं कृत्वा । तत्राधिकारिणमाह बृहस्पतिः

कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्लाभादिवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कार्या सह क्रिया ॥

बृहस्पतिः ।

समोतिरिक्तौ हीनौ वा यंत्राशौ यस्य यादृशः ।

क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्मकुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा रुतौ ॥

समवायेन मेलकेन । कर्म वाणिज्यादि । लाभालाभौ
लाभापचयौ । यथाद्रव्यं द्रव्यानुसारेण । यथा वा संवि-
दा समयेन द्रव्यव्यवस्थायां मूलधनानुसारेण वृद्धिक्षयौ
व्यवस्थायां तु द्रव्यवस्थानुसारेणैव तावित्यर्थः । पर-

स्परमवंचयद्भिः प्रवर्तितव्यमित्याह व्यासः
 समक्षमसमर्क्षं वाऽवंचयंतः परस्परम् ।
 नानापण्यानुसारेण प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥
 बृहस्पतिः ।

यः कश्चिद्वंचकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः ॥
 क्षयो हानिर्यदा तत्र देवराजरुतान्नवेत् ।
 सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ॥
 शपथैरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणं मानांतरस्यापि संभ-
 वात् । क्षयो मूलस्य हानिर्लभस्य । अस्यायवादमाह
 स एव ।

अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादायस्तु नाशयेत् ।
 तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम् ॥
 अनिर्दिष्टोऽनुज्ञातः । याज्ञवल्क्यः ।
 प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादायञ्च नाशितम् ।
 स तदद्यादिज्ञवाञ्च रक्षिता दशमांशभाक् ॥
 विज्ञवात्तस्करायुपद्रवात् । बृहस्पतिः ।
 देवराजभयायस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।
 तस्यांशं दशमं दत्वा गृह्णीयुस्तेऽशतोऽपरम् ॥
 नारदः ।

देवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।
 स्वशक्त्यारक्षणेयस्तु तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥
 क्रात्यायनः ।

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

समाहरेत् रक्षेत् । एकस्वामिकेष्वपीयं व्यवस्थेति के-
चित् । तन्न संभूयसमुत्थानप्रकरणास्याम्नानात् । नार-
देन सहैकार्यतां मन्यमानाभ्यां कामधेनुहलायुधाभ्याम-
लिखनाच्च । एवमेव चंडेश्वरवाचस्पतिमिश्रादयः । याज्ञ-
वल्क्यः ।

जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

जिह्वां वंचकं निर्लाभं मूलमात्रं दत्त्वा निःसारयेयुः
अजिह्वा एव यो द्रव्यरक्षणे इतरव्यापारे चाशक्तः स इतरं
पुरुषं शक्तं नियुंजीतेत्यर्थः । रक्षणशक्तस्यैकस्य मरणे
त्याह नारदः ।

एकस्य चेत्स्याद्यसन्नं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।

अन्यो वाऽसति दायादे शक्तश्चेत् सर्व एव वा ॥

शक्तस्य मरणे तद्दायादो भांडमवेक्ष्य तद्दशमांशं तद-
भावे अन्यस्तद्रक्षिता तदभावे सर्वे वणिजो भांडं रक्षयि-
त्वा संभूय दशममशं गृह्णीयुरित्यर्थः । रुत्लभांडस्वा-
मिमरणे त्याह । नारदः ।

काश्चिच्च संसरन् देशान्प्रेयादभ्यागतो वणिक् ।

राजास्य भांडं तद्रक्षेद्यावद्दायाददर्शनम् ॥

बृहस्पतिः ।

यदा तत्र वणिक्कश्चित् प्रमीयेत प्रमादतः ।

तस्य भांडं दर्शनीयं नियुक्तै राजपूरुषैः ॥

राज्ञे इतिशेषः । तथा

यदा कश्चित् समागच्छेत्तत्र ऋक्यहरो नरः ।

स्वाम्यं विभावयेदन्यैः स तदा लब्धुमर्हति ॥

नारदः ।

दायादे ऽसति बंधुभ्यो ज्ञातिभ्यो ऽथ तदर्पयेत् ।

तदभावे तु गुप्तं तद्रक्षयेद्दशवत्सरान् ॥

अत्र हलायुधस्तु याक्यांतर परामर्शात् ज्ञात्यभावे मा-
तुलादीनामधिकार इत्याह बंधुज्ञाती च संनिहितसं-
बंधिनौ दायादातिरिक्तौ इति रत्नाकरः । बृहस्पतिः ।

राजाददीत पङ्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविद्वत्क्षत्रजातीनां विप्राद् गृह्णीत विंशकम् ॥

व्यव्दादूर्ध्वं तु नागच्छेद्यत्र स्वामी कथंचन ।

तदा गृह्णीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणं श्रयेत् ॥

ब्राह्मणं श्रयेदन्यत्राह्मणेभ्यो ऽर्पयेदित्यर्थः । बोधापनः
अब्राह्मणस्य प्रणएस्वामिकमृक्यं संवत्सरं परिपाल्य
राजा हरेत् । कालविकल्पस्तु दूरदूरतरदूरतमदेशागम-
नायेपेक्षया बोध्यः । नारदः ।

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात् कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥

ऋत्विजां व्यसने चैवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकं । अदायादं दायादादिक्र-
क्यहरशून्यं अत्र दशवर्षप्रतीक्षणं अत्यंतचिरतमेनाग-

मनसंभावनायां बोद्धव्यं । व्यसने ऽसामर्थ्ये । सामान्ये-
नाह । बृहस्पतिः ।

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विष्यते ।

तद्वधुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिः ॥

क्रिया आर्त्विज्यादिका । याज्ञवल्क्यः

जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षककर्मिणाम् ॥

अनेन संभूय समुत्थानमार्गेण इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः ॥

बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव एतं भवेत् ॥

प्रयोगं लाभार्थं करणं लेख्यादि । पुनः स एव ।

ज्ञातिसंबन्धिसुहृदामृणं देयं संबन्धकम् ।

अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥

स्वेच्छादेयं हिरण्यर्णं रसधान्यं तु सावधि ।

देशस्थित्या प्रदातव्यं गृहीतव्यं तथैव तत् ॥

हिरण्यदाने ऽवधौ स्वेच्छा । रसादौ अवधेरावश्यकत्वम्

समवेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चिद्वाभात्सपरिहीयते ॥

प्रयोगः पूर्वमाख्यातः समासेनोदितो ऽधुना ।

श्रूयतां कर्षकादीनां विधानमिदमुच्यते ॥

बाह्यैः कर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समानास्तु तैः सार्धं रुपिः कार्या विजानता ॥

बाह्यबोजात्ययावस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां रुपिजीविनाम् ॥

एष धर्मः समख्यातः कीनाशानां पुरातनः ॥

क्षेत्रहानिर्यस्य विसामग्र्या यत् क्षेत्रं पतितं तत्क्षति-
स्तेनैव सोढव्या । कीनाशानां रुपीचलानां । तथा ।

हिरण्यकूप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम् ।

संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः शिल्पो चोक्तो मनोपिभीः ॥

हेमकारादयो यत्र शिल्पं संभूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः ॥

निर्वेशं वेतनं । अत्रैव विशेषमाह कात्यायनः ।

शिक्षकाभिज्ञकुराला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

अत्र शिक्षकाभिज्ञकुरालाचार्याश्चत्वारो घटनज्ञानो-
त्कर्षेण भिद्यन्ते । बृहस्पतिः ।

धर्म्यं दैवगृहं यापि चार्मिकोपस्कराणि च ।

संभूयकुर्वतां चैषां प्रमुख्यो व्यंशमर्हति ॥

नर्तकानामेष धर्मो धर्मविद्विरुदाहृतः ।

तालज्ञो लभते ऽध्यर्धं गायनास्तु समांशिनः ॥

प्रमुख्यः प्रधानभूतः अर्धमधिकं यत्र तदध्यर्धं तेन
सार्द्धमंशं तालज्ञो लभते इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

स्याग्न्याज्ञया तु यज्ञीरः परदेशात्समाहृतम् ।

राक्षो दत्त्वा तु षड्भागं लभन्ते ते यथांशतः ॥

चतुरोशांस्तथा मुख्यः शूरख्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः ॥

मुख्यो बुद्धिशरीरव्यापारवान् । शूरः साहसिकः । सम-
र्थोऽतिबल इति मिश्राः प्राहुः । अन्यापेक्षया व्यापार-
वान् इति रत्नाकरः । कात्यायनः ।

पराष्ट्राद्धनं यत्स्यात् चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् ।

राज्ञो दशांशमुद्धृत्य विभजेरन्यथाविधि ॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोशांस्ततो हरेत् ।

शूरोशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ॥

तेषां चेतप्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं तस्य कार्या समा क्रिया ॥

पञ्चभागदशमांशौ राज्ञो रक्षणादिव्यापारतदभावाभ्यां
व्यवस्थाप्यौ । प्रसृतानां चोरयितुमितस्ततो गतानां मध्ये
यो ग्रहणं अवरोधनं प्राप्तः सन्धनं दत्त्वा आत्मानं मो-
क्षयति तद्धनं सर्वैरेव चौरैर्विभज्य शोधनीयमित्यर्थः
कात्यायनः ।

वणिजां कर्पकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।

अनियम्यांशकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णयः ॥

अनियम्यांशकर्तृणां अंशमनियम्य छतिमताम् ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

वाणिज्येऽशप्रभेदेन तरंगोऽष्टम इति ॥ ८ ॥ ७ ॥

नवमोर्मिः

॥ अथ दत्ताप्रदानिकम् ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

‘दृषाखिलेनाभिहिता संभूयोत्थाननिष्कृतिः ।

अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथ्यते ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्पद्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपद स्मृतम् ॥ १ ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥ २ ॥

तत्र ह्यष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।

दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम् ॥ ३ ॥

असम्पत्त्वं तु दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अथवादानाद्वा
संप्रदानधातृपादिना वा पित्रायसम्पत्त्या वा दातुरेवाति-
बुद्धायवस्थाभेदाद्वा । तत्रादेयान्याह बृहस्पतिः

सामान्यपुत्रदाराधिसर्वस्वं न्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतं तथा न्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

सामान्यमनेकस्वामिकं याचितं व्यापारार्थं याचित्वा
जानीतम् अत्र सामान्ये न्यायात् पुत्रदारयोर्विमतयोर्वच-
नबलात् सर्वस्वे सान्वयस्य प्रतिश्रुते च सर्वस्यैव वचन-
बलादेव आधिण्यासयाचितेषु स्वत्वाभावात् पुत्रदारस-
र्वस्वप्रतिश्रुतेषु चतुर्ष्वपि स्वातंत्र्ये सत्यपि वचनबलादेव
दानबाध इति मिश्राः । साधारणोपि स्वांशयोग्ये दानं

सिध्यत्येव किंतु दातुः प्रत्यवायो निषिद्धाचरणादिति
स्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः । अन्वये सत्य-
पि सर्वस्वदानं सिध्यत्येव स्वतंत्रस्वामिरुतत्वात् । किंतु
दातुः प्रत्यवायो निषिद्धाचरणादिति स्मृतिसारादयः प्रा-
हुः । नारदः ।

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।

निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

आपत्कालेपि पुत्रदाराद्यन्वयानां विमतौ पुत्रदारसर्व-
स्वानामदेयतेत्यर्थः । एवमेव विवादार्चितामणिविवा-
दरत्नाकरादयः । तत्संमतौ तु देयतामाह । कात्यायनः

विक्रयं चैव दानं च न नार्याः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥

आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

पुत्रदारान्वयानां विमतौ पुत्रादित्रयं स्वयमेवोपभोक्त-
व्यं तेषामनुमतौ तु तेषां दानमित्यर्थः । केचित्तु सर्वस्व-
मन्वयानुमतावपि न देयं प्रागुक्तनारदवचनेन

अन्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ।

इति याज्ञवल्क्य वचनेन

अहितं चैव निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति

इति दक्षवचनेन च तत् सच्चमात्र एव दाननिषेधा-

दित्याहुः । वसिष्ठवचनमप्यनुमतिपरं । यथा । शुकशो-
णितसंभवः पुरुषो, मातापितृनिमित्तकत्वस्य दानविक्रय-
परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । अत्राप्येकस्मिन्पुत्रे
विशेषयति स एव । नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा स
हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा अ-
न्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । एकः पुत्रः स्वदानेऽनुमतोऽपि न दे-
यः स हीत्यादिहेतुमन्निगदस्वरसात् दद्यात् इत्यनेनाज-
हत्स्वार्थलक्षणया विक्रयादिकमपि विवक्षितं भर्तृनुज्ञा-
यास्तत्रापि प्रयोजकत्वादिति रत्नाकरः । अधिकं पुनरनु-
पदं वक्ष्यामः । देयमाह बृहस्पतिः

कुटुंबभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विपं पश्चादातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

कात्यायनः

सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुंबभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत्स्वयं देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

स्थकीयमपि यदतिरिच्यते तद्देयं अनतिरिक्तदाने पा-
पं अतिरिक्तेऽपि पुण्यं अत्र दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेदिति
विहिताकरणाद्धर्मसिद्धिरेव न भवतीति न किंतु प्रति-
पिद्धाचरणाद्धर्मोऽपि दानसिद्धिस्तु स्वाये भवत्येव दृ-
ष्टस्य स्वत्यस्य कृतकारणस्य सच्चात् । तेन तन्नाच्छे-
तुं शक्यत इति अस्वीय एव दानानिष्पत्तिः । एवं स्थावरे-
षीति स्मृतिसारवाचस्पतिमिश्रादयः । सम्मत्यपेक्षया तु
मध्यग एव नामध्यगे तथा च बृहस्पतिः ।

सप्तागमाद्रहक्षेत्राद्ययत् क्षेत्रं प्रदीयते ।

पित्र्यं वाथ स्वयं प्राप्तं तदातव्यं विवक्षितम् ॥

स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं बद्धाचारेण बंधकम् ।

वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ॥

सप्तागमः सप्तविध आगमः । स च

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनूक्तः । अत्र दायो ऽन्वयागतं द्रव्यं लाभो नि-
ध्यादेः जयः संग्रामे प्रयोगः कुसीदं कर्मयोगः रुपि वा-
णिज्यादिः उपलक्षणं चैतत्कथमपि स्वीकृतमसाधारण-
स्वमात्रेच्छया । अन्यसाधारणं तु तदनुमतं तद्देयमिति ।
वैवाहिक इत्यत्र वैवाहिकपदेन शौर्यार्जितमपि विवक्षि-
तं । सर्वदानं अनुमत्या अननुमत्या च यद्दानं तत्सर्वं
न विद्यते । क्रमायातं स्थावरमप्यविभक्तं । बहुक्तं

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुमतं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

सौदायिकं कन्याभोग्यतया विवाहे यल्लब्धं तत्रैव प-
त्न्यादीयमाने पत्न्यनुमत्यपेक्षा न्यायसहत्वात् नतु स्वभो-
ग्यतयापि प्राप्ते परिवर्तयि स्मृतेरदृष्टार्थत्वापत्तेः । क्र-
मायातेष्वविभक्ते स्थावरे जंगमे वा स्वाम्यंतरापेक्षयैव
दानं । एवं शौर्यप्राप्ते रणजिते शत्रोर्वाहनादी स्वस्वाम्य-
नुमत्यपेक्षा तस्यैव स्वामित्वाभिधानात् । न तु यस्मादा-
यपि तस्य जेतृपुरुषगामित्वाभिधानात् । भंगिना राज्ञा

स्वपुरुषेषु समर्पिते ऽश्वादौ राजांतरसेनया जिते जेत्रा-
च दीयमाने भंगिराजसम्मत्यपेक्षेत्यर्थ इत्यन्ये । बद्धा-
चारेणेति बंधकं यथा स्वसंबंधि तथा परस्यापि कार्यं
तेनापमर्थः । इदं वस्तु मयि बंधकमस्ति मया त्वयि नि-
धीयते त्वयापि बंधकांतरं गृहीत्वा एतत्स्वामिनि देय-
मित्यर्थः । एवं

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाद्यमनाविक्रये ॥

इति विभक्तानामपि यत्रांशपरिच्छेदो न जातस्तन्म-
ध्यगमेव तिष्ठति । तेन तत्र साधारणत्वमेव तत्रैकोनीशः
पृथग्भूतेषु सर्वेष्वेव द्रव्येषु स्वतंत्रकृतस्य सिद्धिरेव इति
मिश्राः । विशेषस्तु दायप्रकरणे उक्तः । अत्र दायमादत्त
इति दायादः पुत्रादिरिति कल्पतरुप्रकाशकारादयः ।
अन्येतु दायादपदं पुत्र एव मुख्यमिति पितुरुपस्थितौ
विभक्तस्यापि पुत्रस्य विद्यमाने पितरि स्थावरे ऽनीशत्वं
तेन प्रतिग्रहादिसप्तागमलब्धमेव देयमित्यर्थः । स्वतंत्र-
स्वामिदत्तं तु नाच्छेद्यं । अत्रैव हारीतः ।

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च ।

विविधान्नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

साक्षा यत्र प्रतिज्ञातं कर्मणा लेपपादितम् ।

ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

कचित्प्रतिश्रुत्यापि न देयमित्याह गौतमः । प्रतिश्रुत्या-
प्यधर्मयुक्ताय न दद्यात् । अत्राधर्मो दानानर्हत्वप्रयोजको

ऽभिमतः । कात्यायनः

खेच्छया यत्प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्यादणवद्वाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तथा मत्स्यपुराणं ।

प्रतिश्रुताप्रदातारं सुवर्णं दंडयेन्नृपः ॥

इति

अथ दत्तम् तत्र बृहस्पतिः ।

भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

श्रद्धानुग्रहसम्प्रीत्या दत्तमष्टविधं स्मृतम् ॥

भृतिर्वेतनं तुष्ट्या बन्दिचारणादिभ्यो दत्तं । पण्य-
मूल्यं विक्रेतरि दत्तं । स्त्रीशुल्कं कन्यापरिणयनार्थं तत्सं-
बन्धिनि दत्तं । उपकारिणे उपकारवते प्रत्युपकारतया दत्तं
श्रद्धया सत्पात्रेभ्यो दत्तं । अनुग्रहेण पुत्रादिभ्यो दत्तं ।

संप्रीत्या मित्रादिभ्यो दत्तं । यत्तु

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥

इति नारदेन दत्तस्य सप्तविधस्त्वमुक्तं तत्प्रीतिदत्त-
स्यानुग्रहदत्तांतर्भावादविरुद्धं । एवमेव वाचस्पतिमिश्राः
दक्षः ।

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेत् ॥

॥ अथादत्तम् ॥ तत्र नारदः ।

अदत्तं तु भयक्रोवकामशोकरुगान्वितैः ।

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढास्वतंत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितैः ।

कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अत्र भयादिरुगन्वितांताः पंचप्रकृतिस्थताविरोधि-
नो दृष्टव्याः । उत्कोचः कात्यायनेन वक्ष्यते । परीहास
उपहासो दानाभिसंधिमंतरेण दानबोधकवचनमिति-
यावत् । व्यत्यासो अन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानं अन्य-
स्मिन् दातव्ये ऽन्यस्य वा यद्दानं । छलं प्रमाद इति
वाचस्पतिमिश्रप्रकाशकारादयः । बहु परिभाष्य स्वल्प-
दानं तदिति रत्नाकरः तच्चिंत्यं । बालो ऽत्र कार्याकार्य-
निर्णयाक्षमवयोयोगी । एवमेव चंडेश्वरः । कृत्याकृत्यावि-
वेचकः मूढो जड इति मिश्राः । स्वभावादेव कार्याकार्य-
विवेचनाशून्य इति रत्नाकरः । अस्वतंत्रः अपुत्रदासादिः
आर्तो रोगाभिभूत इति । रुगन्वितश्चासाध्यरोगवानिति
विवृतं मिताक्षरायाम् । मत्तो मदिरादिना । उन्मत्तो वा-
तेन । अपवर्जितो बंधुबहिष्कृतः । मिताक्षराकारहला-
युधौ तु अपवर्जितमिति पठित्वा अपवर्जितं दत्तमि-
त्याहतुः । प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तं । उपाध्यासिद्धौ
कात्यायनः ।

कामक्रोधास्वतंत्रार्तकीबोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरीहासाभ्यां यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

यदि कार्यप्रसिद्धयर्थमुत्कोचास्यात्प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नर्थे प्रसिद्धे तु न देया स्यात्कथं चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यः सता बलात् ।

दत्तं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयगालवाः ॥

अत्रार्तेन दत्तं धर्मकारणमन्तरेण दत्तमिति बोद्धव्यम् ।

तथाच कात्यायनः ।

सुस्येनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

अधुना यदुल्कोचामाश्रित्य दत्तमदत्तमित्युक्तं तामाह
कात्यायनः ।

स्तेयसाहसिकोऽहृतपारदारिकशंसनात् ।

- दर्शनाहृतनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥

- प्राप्तमैतेस्तु यत्किञ्चित्तदुल्कोचारूपमुच्यते ।

न दाता तत्र दंड्यः स्यात्तमध्यस्यस्तत्र दोषभाक् ॥

स्तेयं च साहसं च स्तेयसाहसे ते यस्य स्तः स स्तेय-
साहसिकः । वृत्तनष्टो वृत्तच्युतः तेन स्तेनानुसंधात्रा स्ते-
नादिदर्शनार्थं यद्धनं दर्शयित्रे दत्तं यच्च साक्ष्यादीनसत्या-
भिधाने प्रवर्तयित्रे दत्तं तदुल्कोचारूपं कर्मसिद्धावपि
निवर्त्य मध्यस्थो यदुल्कोचां गृह्णातीत्यर्थः । बृहस्पतिः

क्रुद्धक्रुष्टप्रमत्तार्तबालोन्मत्तभयातुरैः ।

मत्तातिवृद्धनिर्धूतैः प्रमूढैः शोकिरोगिभिः ॥

नर्मदत्तं तयैतैर्यददत्तं तत् प्रकीर्तितम् ।

तेन धर्मावर्थं यद्दत्तं तत् प्रमाणमेवेत्यर्थः । अतिवृद्धो
गलितेन्द्रियः । निर्धूतोऽपवर्जितः । नर्मदत्तं क्रोडादत्तं ।
तथा बृहस्पतिः ।

प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशंकया ।

कार्ये चाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

एवमन्यत्रापि । मिश्रास्तु यद्रूपेण यद्दानं तद्रूपश्चासौ
न भवति । तदाच्छिद्य गृह्णीयादित्याह मनुः ।

धर्मार्थं येन यद्वत्तं कस्मैचिद्याचते धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यात् न देयं तेन तद्भवेत् ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।

राज्ञो दाप्यः सुवर्णं स्वात्तस्य दोषस्य निष्कृतिः ॥

यदि संसाधयेदिति त्वया मे यद्वत्तं तन्मया त्वयि न
देयमिति यावत्स्वीकृतं तद्देहीति वा यादे वदतीत्यर्थ इ-
त्याहुः । रत्नाकरस्तु धर्मार्थमित्यादेः धर्मार्थं याचित्वा गृ-
हीतेन यदि धर्मं न करोति तदा तस्य तदाहरणीयम् । यदि
तु स दर्पाल्लोभाद्वा तमर्थं साधयेत् तदा राज्ञा सुवर्णं दं-
डनीय इत्यर्थ इत्याह नारदः ।

गृह्णात्यदत्तं यो मोहात् पश्चाद्देयं प्रतीच्छति ।

दंडनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीभृता ॥

ज्ञाति विद्वद्विरचिते विवादार्यवसेनुके ।

दत्ताप्रदानिकायैस्तु तरंगो नवमो गतः ॥ ९ ॥

दशमोर्मिः ।

अथ भूतकविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

अदेयादिकमाख्यातं भृत्यानामुच्यते विधिः ।

शुश्रूपामभ्युपेत्य शुश्रुपोरेतत्पदं विवादपदमित्यर्थः

तथा स एव ।

वेतनस्यानपाकर्म तदर्थं स्वामिपालयोः ।

क्रमशः कथ्यते वादो भृतं भेदत्रयं त्विदम् ॥

भृत्यो मूल्यान तत्कर्मकरः कः शुश्रूपकः । कतिविधा
वा ते इत्याकांक्षायामाह नारदः ।

शुश्रूपकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधाः कर्मकराः शेषा दासास्तु पञ्चकाः ॥

चतुर्विधाः कर्मकरा दासेन सह पञ्च शुश्रूपका भवन्ति
त्रिपञ्चकाः पञ्चदशात्मानः । भृत्या इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः

अनेकधा ते ऽभिहिता जातिकर्मानुरूपतः ।

विद्याविज्ञानकामार्थनिमित्तेन चतुर्विधाः ॥

नारदः ।

शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वाधिधर्मरुत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्वतंत्रत्वमेवामाहुर्मनीषिणः ॥

बृहस्पतिः ।

विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुः सामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूपां प्रकुर्याच्छास्त्रदेशिताम् ॥

नारदः ।

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूपेत्प्रयतो गुरुम्

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥

तथा

समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेपा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

अनेन शिष्यभूतक उक्तः । द्वितीयविधायां बृहस्पतिः

विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमकुप्यादिसंस्कृतिः ।

नृत्यादिकं च तच्छिक्षन् कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे ॥

विज्ञानार्थिन एव नारदेनतिवासित्वमुक्तं । यथा नारदः

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदंते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥

आचार्यः शिक्षयेदनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

नचान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥

स्वमात्मजात्युचितं आहर्तुं आदातुं अंते पार्श्वे काल-

मवधिभूतं सुनिश्चितं साक्षिमन् अन्यत् शिल्पशिक्षातः

आभ्यामंतेवासी भूतक उक्तः । तथा नारदः

शिक्षयंतमदृष्टं च यस्त्वाचार्य परित्यजेत् ।

बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबंधौ च सोर्हति ॥

शिक्षितो ऽपि कृतं कालमंतेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥

वधो ऽत्र ताडनमात्रं बंधो बंधनं । यंत्रिणमिति काश्चिन् ।

कृतं कालं एतावत्कालं यावन्मया भवदीयमेतत्कर्तव्य-

मिति नियमितं पूर्णं ऽध्ययने तत् पालयेदंतेवासीत्यर्थः ॥

तत्फलं नृत्यादिकं । तथा ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदाक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्यैनमतेवासी निवर्तते ॥

कामनिमित्तेनोक्तं भूतकं नृतापं बृहस्पतिः परिभाषते ।

यो भुंक्ते परिदासीं तु स ज्ञेयो वड्वाभृतः ।

कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथार्थं भृतको नरः ॥

स एवार्थभृतकमाह ।

बहुधार्थभृतः प्रोक्तस्तथा भोगभृतो ऽपरः ।

कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभेत परिभाषितम् ।

द्विप्रकारो भोगभृतः रुपिगोजीविनां स्मृतः ।

जातसस्यात्तथा क्षीरात् स लभेत न संशयः ॥

लभेतेत्यस्य भोगमिति शेषः । रत्नाकरमते भागमिति शेषः । भोगभृतस्याप्यर्थभृतविशेषत्वाच्चतुष्टयं । भोगभृत इ-

त्यत्र भागभृत इति रत्नाकरकृता पठितं । भागभृतो ऽत्र कर्मफलानां अंशभृत इति व्याख्यातं च । नारदेनैषां भृतकपदेन तृतीयप्रकारत्वमुक्तं तेषां प्रकारांतरमप्याह स एव ।

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ।

शक्तिभक्त्यनुरूपत्वोदपां कर्माश्रया भृतिः ॥

उत्तमश्चायुधीयो ऽत्र मध्यमश्च रुपीवलः ।

अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥

अधिकर्मकृतमाह नारदः ।

अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुंबस्य तथोपरि ।

सो ऽधिकर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुंबिकः स्मृतः ॥

भक्तिरूपचारः कर्माश्रया कार्यनिबंधना । अर्थेषु कार्येषु अनयोर्द्वयोरप्यधिकर्मकरकौटुम्बिकसंज्ञे व्यवहाराय । बृहस्पतिनाप्यस्यार्थभृत एवांतर्भावः कृतः । नारदेन तु सामान्यविशेषभावेन भेदेन गणनं कृतं एषां मध्ये

किं कस्य कर्मेत्यत्राह बृहस्पतिः ।

शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृताः ।

जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासाखिपंचकाः ॥

कर्मापि द्विविधं प्रोक्तमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मरुतः स्मृतं ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावकरशोधनं ।

गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविष्मूत्रग्रहणोज्झनं ॥

इच्छतः स्वामिनः स्वागैरुपस्थानमथांततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परं ॥

चत्वारः शिष्यान्तेवाप्तिभृतकाधिकर्मरुतः कर्मरुतं शि-
ष्यादिचतुष्टयस्याशोधनमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ग्रह-
णं च उज्झनं च ग्रहणोज्झनं "उज्झत्यागे" इत्यस्माद्धा-
तोऽनटिरूपं । इच्छतः स्वामिन इच्छानुसारेणांगैर्हस्ता-
दिभिः उपस्थानं संवाहनं तच्चांगानामेव अंततः समी-
पतः । कात्यायनः ।

विष्मूत्रोत्सर्जने चैव नम्रत्वपरिमर्दनं ।

प्रायो दासीसुताः कुर्युर्गवादिग्रहणं च यत् ॥

नम्रत्वपरिमर्दनं परिधापनं नम्रत्वे सति परिमर्दनं सं-
वाहनमिति पारिजातः । पंचदशविधदासमाह नारदः ।

गृहजातस्रधा क्रीतो लब्धो दायादुपगतः ।

अनाकालभृतस्रद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाबुद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रवज्यायसितः रुतः ॥

भक्तदासश्च विक्षेपस्तथैव वडवाभृतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः ॥

गृहे जातः स्वदास्या जातः । क्रीतो मूल्येन स्वीकृतदा-
स्यः । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिक्र-
मादुपागतः । अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे अन्नं दत्वा रक्षित-
प्राणः । आहित आधीकृतः । मोक्षितो महतः ऋणात् ऋण-
मोचनेनाभ्युपगतदास्यः । युद्धे प्राप्तो रणे विजित्य गृ-
हीतः । पणे जितो ययस्मिन् विवादे पराजितो भवानी-
त्यादिपरिभाषणेन दासीकृतः । एवमेव चंडेश्वरः । प्रका-
शकारपारिजातौ तु ब्रूतजित इत्यर्थ इत्याह तु । तवा-
हमित्युपगतः तवाहं दास इति कृताभ्युपगमः । प्रव-
ज्यावसितः प्रव्रज्याभ्रष्टः कृतः कृतकालः एतावन्तं कालं
तवाहं दास इत्यंगीकृतदास्य इति यावत् । भक्तदासो
भक्तार्थमेव सुभिक्षेऽपि अंगीकृतदास्यः । वडवाभृतः व-
डवा दासी तया भृतः तल्लोभादंगीकृतदास्यः । विक्रेता
आत्मनः स्वविक्रयेण दासीभृतः । नारदः ।

राज्ञ एव तु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितो नरः ।

न तस्य हि विमोक्षोस्ति न विशुद्धिः कथंचन ॥

नरपदं ब्राह्मणेतरपरंतस्य निर्वासमात्रविधानात् । य-
था कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविड्नुपः ॥

क्षत्रविडिति समाहारद्वन्द्वः । क्षत्रियवैश्यावित्यर्थः । दा-

स्यं क्षत्रविशौ नृप इति प्रायश्चित्तविवेके पाठः । निर्वासे
विशेषमाह दक्षः ।

पारिव्रज्यं गृहीत्वा यः स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।

अपदेनाकयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

स्वधर्मं पारिव्रज्यव्रतधर्मं ।

॥ अथ दास्यमोक्षः ॥

कस्य दासस्य कथं मोक्षो वा तत्राह नारदः ।

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेपां क्रमागतं ॥

तत्रेति गृहेजातक्रीतलब्धपारंपरीणा इत्यर्थः । तत्रैव
च दासपदं मुख्यं । अन्यत्र पारतन्त्र्यगुणयोगादौघं । तेन
दासेनोद्धेत्यत्र पूर्वचतुर्वर्गग्रहणं । तथा ।

विक्रीणीते स्वतंत्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

तत्र जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्नं मुच्यते ॥

स्वतंत्रोऽस्वामिकः अत्रापि विना स्वामिप्रसादादिति
संबध्यते । यत्तु ।

न स्वामिना विसृष्टोऽपि शूद्रो दास्यात्प्रमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तं तस्माद्व्यपोहति ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्रंद्रवाक्यं तद्दासानिंदापरं ।

अन्यथा शूद्रेषु दास्यहेतुक्यणादिकं न प्रसज्येतेति ।

अज्ञाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।

भक्षितं चापि यद्वस्तु तन्न शुद्ध्यति कर्मणा ॥

दुर्भिक्षे यद्भक्षितं तद्रोषुगसहितं ॥

मेव विवादाधिंतामणिः । चंडेश्वरस्तु अन्नाकालभृतो
दुर्भिक्षे अन्नं दत्त्वा मरणाद्रक्षितो गोयुगप्रदानेन मुच्यते
न तु यत् भक्षितं तेन तत्कर्मणा शुद्ध्यति अतस्तच्छु-
द्ध्यर्थमवश्यं गोयुगं दातव्यमित्याह । नारदः ।

आहितोपि धनं दत्त्वा स्वामी यथेनमुद्धरेत् ।

अथोपगमयेदेनं सोपि क्रीतादनंतरः ॥

यस्मिन्नाहितो बंधकैरुक्तो दासस्तमेव यदि ग्राहयेत्तदा
क्रीतादनंतरः क्रीतादपिशिष्टो भवतीत्यर्थः । स एवाह ।

ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्याद्विमुच्यते ।

कृतकालव्युपरमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

ऋणार्थं कर्म कारयेदिति यच्चेन ऋणार्थकर्मकरः क-
थितो न तु वस्तुदासः । अत एव मोक्ष्यः तथा यः क-
श्चित्कस्माच्चिद्धेतोर्ऋणस्थितिकालं यावद्दासीकृतः स कृ-
तकः कर्मणा ऋणक्षयेणावधौ पूर्णं मुच्यते इत्यर्थः । तथा

तवाहमित्युपगतो रणे प्राप्तः पणे जितः ।

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन स्वनुल्यदासप्रदानेनेत्यर्थः । नारदः

तवाहमित्युपगतो योऽस्वतंत्रः प्रयच्छति ।

न स तं प्राप्नुयात्कालं पूर्वस्वामी लभेत तं ॥

उत्तरस्य स एवासौ न भवतीत्यर्थः । कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविष्णुषः ॥

क्षत्रविडिति व्याख्यातार्थः । निर्वासे विशेषमाह दक्षः ।

पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।
 श्वपदेनांकयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥
 स्वधर्मं पारिव्रज्यव्रतधर्मं ।
 यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत सः ॥
 एषां मध्ये । तथा ।

भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद्दवायाश्च मुच्यते वडवामृतः ॥
 निग्रहात् त्यागात् । वडवाया दास्याः । नारदः ।
 चौरापहृतविक्रीता ये च दासीरुता बलात् ।
 राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥
 कात्यायनः ।

स्वदासीं यस्तु संगच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः ।
 अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥
 अस्यार्थः । अवेक्ष्य बीजं स्वामिना तस्यां जनितं पुत्रं
 सान्वया तत्पुत्रसहिता अदासी कार्या । इदमन्यपुत्राभा-
 वे अन्यथा त्वन्य एव पुत्रस्तदर्थक्रियायामिति न सान्व-
 या अदासी कार्येति रत्नाकरप्रकाशकारपारिजातादयः ।
 मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः । यः प्रसादेनादासः कार्येस्तत्र
 प्रकारमाह नारदः ।

स्वं दासमिच्छेयः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कंधादादाय तस्याशु भिन्नात्कुंभं सहांभसा ॥
 साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्याङ्गिरवाकिन्नः ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवेदभिमतः सतां ॥

अधनास्त्रय एवैते भार्या दासस्तथा सुतः ।

यं ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनं ॥

प्रीतमानसस्तुष्टः स्वधात्स्वदासस्य कुम्भं भियात् । अ-
म्भसा सलिलेन सह अग्निः पानीयैः उत्सृजेत् विसृ-
जेत् । ततः प्रभृति स्वाम्यनुग्रहपालित इति संज्ञया व-
क्तव्यः अभिमतः पूज्यः । देवलः ।

पत्न्यौ जीवति नारीणां दासानां स्वामिनि स्थिते

तद्वन्नियतमस्वाम्यं सर्वार्थेष्वब्रवीन्मनुः ॥ क-

विश्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्ब्यापादानमाचरेत् । क-

नहि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः-
कात्यायनः ।

दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तत्र प्रभुर्यतः ।

प्रसादविक्रयाद्यत्तु न स्वामी धनमर्हति ॥

स्वामिप्रसादादात्मविक्रयाच्च यल्लब्धं दासेन तद्दासध-
नं स्वामी नार्हति । एवमेव वाचस्पतिमिश्रप्रकाशकार-
कामधेनुपारिजातादयः । 'प्रकाशविक्रयाद्यत्तु तत्स्वामी
धनमर्हति' । इति लक्ष्मीधरेण पठितं न तु व्याख्यातं त-
त्र प्रकाशविक्रयाद्यत्तु धनं तत्स्वामी दास एवाहति । न
दासप्रभोस्त्र प्रभुत्वमित्यर्थः इति रत्नाकरः ।

दासेनोद्धा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्मान्मर्ता प्रभुत्वस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

अत्र दासपदोपस्थापितप्रतियोगिकमेवादासीत्वं च
यदि न्यायात् अतोऽस्वामिकान्यस्वामिका वा परिणी-
ता सती वरस्वामिनः स्वीभवति । अर्थाच्च दासीयत्वं पू-
र्वस्वामिदास्यमोक्षहेतुरुक्तः । अत एव तत्प्रकरणे वाक्य-
मिदं स्वाम्यनुमत्या च दासकृतं प्रमाणमतस्तद्धिमति-
विषये चेष्टिकापरिणयनात् न पूर्वस्वामिस्वत्वहानिरिति ॥

॥ अथ दास्याधिकारिणः ॥

तत्र नारदः ।

वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

रवधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥

कार्तमस्य नीचदासत्वं न भवति दारत्ववत्स्वाश्रमधर्म-

गणनः पुनस्तादृशी दासतेति फलितार्थः । विष्णुः ॥

यस्तुत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दंडः ॥

उत्तमवर्णं ब्राह्मणं उत्तमसाहसः पणसहस्रं । कात्यायनः ।

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ।

समवर्णं तु विप्रस्तु दासत्वं नैव कारयेत् ॥

शीलाध्ययनसंपन्नस्तदूनं कर्म कारयेत् ।

तत्रापि नाशुभं किंचित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥

ब्राह्मणस्य हि दासत्वान्नृपतेजो विहन्यते ।

क्षत्रविदृशूद्रधर्मस्तु समवर्णं कदाचन ॥

कारयेद्दासकर्माणि ब्राह्मणं न बृहस्पतिः ।

सगुणो निर्गुणं अधिकगुणो न्यूनगुणं कर्म कारयेत् ।

तत्रापि अशुभं विष्णुमूत्रशोधनादिकं न कारयेत् । क्षत्रि-
यवैश्यशूद्राणां तु समानगुणानामपि सवर्णेऽपि कश्चित्-
दासस्याभिभावो भवेत् । ब्राह्मणस्तु समवर्णं समान-
गुणं वा न कारयेदिति बृहस्पतिर्मन्यत इति पारिजात-
हलायुधौ । क्षत्रविद्शूद्रधर्मस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं दास-
कर्माणि न कारयेदिति लक्ष्मीधरः । मनुः ।

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्पितौ ।

विभूयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

स्वानि स्वजात्युक्तानि ।

दास्यं तु कारयन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्क्रतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावित्वाद्वाज्ञा दंढ्यः शतानि पट् ॥

प्रभावित्वात्प्रभुत्वात्संस्क्रतान् अध्ययनसंपन्नान् तेन
यो ब्राह्मणः शीलाध्ययनसम्पन्नान् अनिच्छतः स्वप्र-
भुत्वात् द्विजानुचितकर्माणि कारयेत् । स राज्ञा पट्-
शतानि दंढ्य इत्यर्थः । तथा

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

न स्वामिना विसृष्टोऽपि शूद्रो दास्यादिमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कथं तस्माद्व्यपोहति ॥

शूद्रं तु क्रीतमक्रीतं वा दास्यं जघन्यमपि कारयेत् ।

दास्याद्दासकर्मणः । कात्यायनः ।

आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तयैव च ।

राज्ञा तदकृतं कार्यं दंढ्याः स्युः सर्व एव ते ॥

कामतः संश्रितां यस्तु दासीं कुर्यात्कुलस्त्रियं ।

संक्रामयति वान्यत्र दंढ्यस्तच्चारुतं भवेत् ॥

यः स्वेच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासीं कुर्यात् अ-
न्यस्मै वा समर्पयेत् स दंढ्य इत्यर्थः । तथा

बालधात्रीमदासीं च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं च प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।

अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयाद्विशतं दमं ॥

बालधात्रीं बालस्य स्तन्यदानेन पोषणं कुर्वाणां अदा-
सीं निःक्षिप्तां शरणागता इति विश्वरूपः । परिचारकः
सेवकः विक्रोशमानां नाहं विक्रेतव्येति वदन्तीम् । पूर्व-
साहसं सार्द्धपणशतद्वयं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ अथ वेतनस्यानपाकर्म ॥

तत्र नारदः ।

भूतानां वेतनस्योक्तिर्दानादानविधिक्रये ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतं ॥

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्म स्वामी यथा कृतं ।

आदौ मध्यमस्थाने वा कर्मणां यद्विनिश्चितं ॥

भूतावनिश्चितायां तु दशमं भागमाप्नुयुः ।

लामे गोवीर्यसस्थानां वणिग्गोपः पृथिवलाः ॥

विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनं ।

उभयोरप्यसाध्यत्वात् साध्यं कुर्याद्यथाश्रुतं ॥

अनेकपुरुषैर्यत्साध्यं कर्म तत्रोभयोरप्यसाध्ये कर्मानु-
सारेण वेतनं देयं । यत्र तु स्वामिकर्मकारयोरन्यतरस्य
साध्यं भवति तत्र यथाश्रुतं यथाविहितं वंटनं कार्य-
मित्यर्थः । पारिजातस्तु उभयोरपीत्युभयग्रहणं अनेको-
पलक्षणार्थः । तेन द्वाभ्यामशक्यकर्मणि यो यावत्कर्म
करोति तस्मै कर्मानुसारेण वेतनं देयं साध्ये तु यथा-
श्रुतं यथापरिभाषितमित्यर्थ इत्याह । बृहस्पतिः ।

त्रिभागं पंचभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः ॥

तत्र व्यवस्थामाह स एव ।

भक्ताच्छादनभृत्सीरी भागं गृहीत पंचकं ।

जातसस्यत्रिभागं तु प्रगृहीतोपधाभृतः ॥

उपधया व्यापारफलेन सस्यादिना भृतः तेन भक्ता-
च्छादनभृतादन्य इत्यर्थः । नारदोक्तो दशमांशः सीरवा-
हकेतरविषयः । आपस्तम्बः "उद्वसतः कीनाशस्य दंडता-
डनं तथा पशुपस्यावरोधनं चास्य पशूनां" उद्वसतः प-
लायमानस्य कीनाशस्य हलवाहकस्य दंडताडने । तथा-
पशुपाटकस्य दंडताडनं अस्य पशूनां चावरोधनं कार्य-
मित्यर्थः । बृद्धमनुः ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थवेदिनः ।

नियच्छेषुर्भूतिं यां तु सा स्यात् प्रागरुता यदि ॥

समुद्रयानकुशला वणिग्वेतनाभिज्ञा नियच्छेयुर्दयुरि-
त्यर्थः । बृहस्पतिः ।

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनं ॥

समर्थः सन् चेत्कर्म न करोतीति संबंधः । याज्ञवल्क्यः

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥

कर्मारभ्य त्यजन् गृहीतवेतनो द्विगुणं वेतनं दद्यात् ।

अगृहीतवेतनः समं परिस्थापितादनधिकं न द्विगुणमि-
त्यर्थः । भृत्यैर्हलवाहकादिभिः । रक्ष्यो रक्षणीयः उपस्करो
लांगलकादीनां योक्तादि । नारदः ।

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं दत्त्वा बलात् कर्म कार्यः कारयितव्य इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्पाद्वलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ॥

इदमारभ्याकुर्वतः । अनारंभे तु मनुः ।

भृतोऽनार्तो यो न कुर्याद्दर्पात् कर्म यथोदितं ।

स दंड्यः रुष्णालान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनं ॥

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

अनार्तः कर्माकरणहेतुराजदैवोपघातरहितः रुष्णालानि
सुवर्णस्येति शेषः । न कारयेत्स्वयमन्यद्वारा वा अन्पो-

नस्य किञ्चिदपरिसमाप्तस्य । तथा मनुः ।

आर्तस्तु कुर्यात् सुस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्थापि कालस्य स लभेतैव वेतनं ॥

यस्त्वार्तिवशान् कर्म हित्वा सुस्थः संश्रियेणापि कृत्वा
वेतनं लभेतेत्यर्थः । नारदः ।

काले पूर्णे त्यजन्कर्म भूतेनांशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् ॥

भूतेरखंडायाः सर्वस्या इति यावत् । तेन तद्दोषान्यागे
क्रियत्यपि भूतिर्न देया यदा त्वपूर्णं एव काले स्वामि-
दोषान्यागस्तदा यावत्कृतं तावतो भूतिं लभेतेत्यर्थः । वि-
ष्णुः ॥ भूतकः अपूर्णे काले कर्म त्यजन्सकलमेव मूल्यं
दद्यात् । राज्ञे च पणशतं दद्यात् तद्दोषेण यदि नश्येत् त-
त्स्वामिने देयमन्यत्र राजदैवोपघातात् । स्वामी चेत् भू-
तकमपूर्णं काले जह्यात् तस्य स कृतमेव मूल्यं दद्यात् प-
णशतं राज्ञे अन्यत्र भूतकदोषात् ॥ इति । मूल्यं वेतनं ।
बृद्धमनुः ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितं ।

न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा ॥

दाप्यो भूतकः प्रकृष्णात् । हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वे-
त्यनेन भूतकदोषान्यातिरेकेण विघटितमुपलक्ष्यते इति र-
त्नाकरः । मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः । बृहस्पतिः ।

प्रभुणा विनियुक्तः सन्भूतको विदधाति यत् ।

तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराधुयात् ॥

तदर्थं स्वाम्यर्थं अशुभं चौर्यादि स्वामिन एव तत्र दो-
षो न तु भृत्यस्येत्यर्थः । वृद्धमनुः ।

यः कर्मकाले संप्राप्ते कार्यविघ्नं समाचरेत् ।

उद्धर्तान्यस्य कार्यस्य स दाप्यो द्विगुणां भृतिं ॥

मत्स्यपुराणे ।

मूल्यमादाय यो वियां शिल्पं वा न प्रयच्छति ।

दंड्यः स मूल्यं सकलं धर्मज्ञेन महीभृता ॥

वृद्धमनुः ।

पथि विक्रीय तद्गांड वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्द्धं लभेत्तु सः ॥

अगतस्यापि पूर्वश्रावितं अध्वानमगतस्यापि भृत्यक-
स्य रुतवेतनं देयं स्यात्किं त्वगताध्ववेतनार्द्धमित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

पराचपथि तद्गांडमासिध्येत न्हियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन तावतो लभते भृतिं ॥

आसिध्येत अवरोधविषयीक्रियेत । कात्यायनः ।

त्यजेत्पथि सहायं यः श्रातं रोगार्तमेव वा ।

आप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे ज्यहमपालयन् ॥

यः स्वामी ग्रामे ज्यहमप्रतिपाल्य श्रातं रोगार्तं वा
सहायं भृत्यकरूपं त्यजेत् स पूर्वसाहसं राज्ञा दंड्य
इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ अथ पण्यस्त्रीविधिः ॥

तत्र नारदः ।

- शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
 अनिच्छन्नुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥
 शुल्कं वेतनं । अत्रापवादमाह रत्नाकरभृता स्मृतिः ।
 व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा ।
 आमंत्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता ॥
 अवाच्या निर्दोषा । वडवात्र वेश्या । मत्स्यपुराणे ।
 अयोनौ यः समाक्रामेद्बहुभिर्वापि वासयेत् ।
 शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
 अयोनौ मुखादौ यः समाक्रामेन्मेहनं प्रवेशयेत् । ब-
 हुभिर्वा वासयेत् आत्मार्थं भाटयित्वा बहुभिः पुरुषैर्यो-
 जयेत् । स वेश्याशुल्कमष्टगुणं राजदंडं च दद्यादित्यर्थः ॥
 मत्स्यपुराणे ।

अन्यमुद्दिश्य यो वेश्यां नयेदन्यस्य कारणात् ।
 तस्य दंडो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च मापकं ॥
 नीत्वा भोगं न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनं ।
 राज्ञश्च द्विगुणं दंडं तथा धर्मो न होयते ॥
 बहूनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमं ।
 संप्रदद्युः पृथग्राज्ञे दंडं च द्विगुणं परं ॥
 अत्र द्विगुणो दंडो दमो दंडः स च स्त्रियै राज्ञे च दे-
 यः । नारदः ।

वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिताः ।
 तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥
 प्रधाना स्त्रीलिंगनिर्देश आर्ष इति प्राञ्चः । प्रधाना ह-

रिणा सुंदरा इत्यादिदर्शनात् । प्रधानशब्दस्य कौबत्वमि-
त्येके तत्समुत्थेषु वेश्यागृहोपितकामुकसमुत्थेषु । संशये
वेश्याकामुकविप्रतिपत्तौ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ अथ गृहादिभाटकं ॥

तत्र नारदः ।

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेच्चृणकाष्ठेष्टिकादिकं ॥

स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथंचन ॥

स्तोमं चासमूल्यं । कात्यायनः ।

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्वाप्यः स भाटकं ॥

वारिपरकारिताप्रतिष्ठितमत्र विवक्षितं । तथा

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत् कृतकृत्यः संस्तावद्वाप्यः स भाटकं ।

वृद्धमनुः ।

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वान्यत्र प्रगच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्योऽसावनूढस्यापि भाटकं ॥

शकटमिति बाह्यमात्रोपलक्षणं । अनूढस्यापि अवा-
हितस्यापि । नारदः ।

स्तोमवाहीनि भांडानि पूर्णकालेऽप्युपानयेत् ।

गृहीतुराभवेद्भस्मं नष्टं चान्यत्र संभवात् ॥

स्तोमं वेतनं पूर्णकालेऽवधिकाले उपानयेत् तत्स्वा-

रक्षार्थमुपनयेत् चीर्णाः भक्षिततृणाः पीताः पीतज-
लाः सायान्हे ईषदवशिष्टदिने प्रत्युपानयेत्स्वामिने स-
मर्पयेत् । याज्ञवल्क्यः ।

यथार्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादहतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥

प्रमादः पालस्येत्यादि यथैव प्रातःसमये क्षणादिदोष-
रहिताः पशवः स्वामिना च गोपालाय समर्पिताः तथैव
सायंसमये गोपस्तानानीय समर्पयेत् । प्रमादात् हता
नष्टा वा गां दाप्यः स यदि कृतवेतनो भवेदिति दीप-
स्तोमः । मनुः ।

गृह्णन् यत्कल्पता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्देहे ।

स्वामिन्भावमन्यथा चेत् पालो वक्तव्यतामियात् ॥

वारिपरकारिर्धनुयोगः यदि योगक्षेमौ । अन्यथा रात्राय-
हस्त्यश्च गोपि

अत्रापवादमाह तुर्मनुनारदौ ।

वृद्धमनुः । हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥

देशे न दान्ते पणयोग्ये इति विवादरत्नाकरः । चौरैः

विधुष्य हतं पालो दातुं नार्हति विधुष्ये-

त्वे चौरैः । नारदः ।

यात्मीयस्वामिनः कथयतीति कुल्लूक-

भट्टः । विधुष्येत्यत्र विक्रम्येति पाठोपि दृश्यते । तथा

व्यासः ॥

पालग्रहे ग्रामवाते तथा राष्ट्रस्य विह्वले ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥

पालग्रहे पालग्रहणे निरोध इति यावदिति चंडेश्वरः ।

बृहस्पतिः ।

रुमिचौरव्याघ्रभयाद्वरीश्वभ्राञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्स्वामिने वा निषेदयेत् ॥

दरी कंदरा श्वभ्रं गर्तः कृम्याद्युपद्रवेभ्यः शक्तितो रक्षां
कुर्यात् क्रोशेत् उच्चैः परान् श्रावयेत् । नारदः ।

अव्यायच्छन्नविक्रोशन्स्वामिने चानिवेदयन् ।

बोदुमर्हति गोपस्तां वित्तपं चैव राजनि ॥

बोदुं दातुं तां गां । मनुनारदौ ।

नष्टं विनष्टं रुमिभिः सहतं विपमे मृतं ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्याद्गोप एव च ॥

नष्टं चौरादिनापहतं विनष्टमिति रुमिभिरितरत्रान्वेति ।

अत्र श्वपदमन्यस्याप्युपलक्षकं विपमे दुर्गे पर्वतादौ ही-
नं पुरुषकारेण गोपकर्तव्यप्रतीकारेण हीनं सन्नष्टादिकं
भूतं तेन पालवैगुण्यं तद्दाने कारणमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

पालदोषविनाशे तु पाले दंडो विधीयते ।

अर्द्धं त्रयोदशपणाः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥

पालदोषादिनाश इति विग्रहः । द्रव्यं विनष्टद्रव्यमूल्यपरं
चैतत् । तथाच विष्णुः ॥ पालदोषविनष्टपशुमूल्यं च स्वा-
मिने दद्याद्द्वयननुज्ञानादहने पञ्चविंशतिकांशपणान् ॥
इति । ब्रह्मपुराणे ।

गृहीतमूल्यो गोपालो शास्त्यक्त्वा निर्जने वने ।

ग्रामचारी नृपैर्वध्यः शलाकीव वनेचरः ॥

गा जातरोगाः । शलाकीवेति शलाकी शिरावैशादिः
स यथा स्वामिनं त्यक्त्वा स्वेच्छया वनगामी दंड्यस्तथा
ग्रामपीत्यर्थ इति रत्नाकरः । शलाकी नापित इति
मिश्राः ।

यदा रोगादिदोषेण म्रियते गौर्गृहे कचिद् ।

तदा स गोपतिर्दंड्यो दत्त्वा गोपालवेतनं ॥

यदा प्रतीकारसमर्थेन गोपतिना अप्रतिरुता गौ रोगा-
दिना विनष्टा तदासौ गोपती राज्ञा दंड्यः गोपस्यवेतनं
दापयितव्यमिति वर्तुलार्यः । एवमेव रत्नाकरः । मनु-
नारदौ ।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥

अजाविकशब्देन पशव उपलक्ष्यन्ते । संरुद्धे अभिमूते
अजाविके वृकैः परिवृते सति पालेऽनागच्छति या-
मजामेढकां वा बलेन वृको हन्यात्तत्र पालो दोषभा-
गित्यर्थ इति कुल्लुकभट्टः । नारदः ।

अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्दालशृंगादिदर्शनात् ॥

अनेन एतेन सर्वपालानामश्वादिपालानामपि बाल-
शृंगादिदर्शनात् केनापि प्रकारेण मृतत्वं निश्चितं कुर्या-
दिति तार्प्यार्यः । व्यक्तमाह मनुः ।

कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्ति स्नायूनि रोचनाः ।

पशुस्वामिनि दद्याच्च मृते त्वंगानि दर्शयेत् ॥

कर्णावित्यादिना मृतपशोरसाधारणचिह्नान्युपलक्ष्यं-
ते । अंगानीत्यत्र व्यवहितमृते अंगानि चिरावस्थायीनि
शृंगादीनि मृते शृंगादीत्यपि पाठः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानं ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

समासेनोदितस्त्वेव समयाचारानिर्णयः ।

क्रयविक्रयसंज्ञातो विवादः श्रूयतामयं ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जंगमं तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेण सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जंगमस्य क्रियाफलं ॥

अर्थाच्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमाहरेत् ।

स्थायिनामेव नियमो दिग्वाभो दिग्विचारणम् ॥

स्थायरस्य विक्रीतभूम्मादेः क्षयः सत्स्यत्युपयोज्यतेमाय-
क्षयः जंगमस्य तथाविधस्य वृषभादेः क्रिया वाहनादि-
का फलं क्षीरादि यदि विक्रेता प्राप्तमूल्योऽपि पण्यं न
ददाति तच्च पण्यं कालवशादपचितार्थं भवति तस्मै
तद्देशस्थाय केत्रे सोदयं क्रयकालीनमूल्ये यावत्तत्का-

इति चंडेश्वरः । व्यासः ।

सत्पंकारं च यो दद्याद्यथाकालं न गृह्यते ।

पण्यं भवेद्विसृष्टं तद्दीयमानमगृह्यतः ॥

यच्च केता क्रयणार्थं सत्पंकारक्रमं दद्यात् तस्य पण्यं दी-
यमानमगृह्यतस्तत्तुविसृष्टं त्यक्तमेव भवेत् विक्रेत्रे इति ।
तेन तद्व्यं न केत्रा विक्रेतुः पार्श्वे ग्राह्यमित्यर्थः । तथा ।

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी ।

विक्रीणीत तदन्यत्र विक्रेता नापराधुयात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

विक्रीतमपविक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्रेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

नारदः ।

लाभार्थं वणिजां सर्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।

स च लाभोऽर्धमासाय महान्भवति वा न वा ॥

तस्माद्देशे च काले च प्रक्रमेतार्धविद्वानिक् ।

न जैह्वेन प्रवर्तेत श्रेयानेवं वणिकपथः ॥

मूल्यमव्यवस्थाप्य क्रीते देशकालानुसारेण व्यवस्था-
पको वणिकप्रक्रमेत् अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पेत् न जैह्वेन
कुटिलतया प्रवर्तेत उचितं मूल्यं न खंडयेदित्यर्थः ॥५॥

अथ क्रीतानुशयः ॥

तत्र नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रीतं न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

वशतामनानां त्ववध्यभ्यन्तरे पुनर्दातुरपि केतुर्न । वि-
 क्रेतुर्दशमभागहानिः । प्रकाशदोषकस्य तु नावध्युत्तरं
 परावर्तनमित्यर्थः । नारदः ।

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्नियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयांशं प्रयच्छतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राजद्वेषोपघातेन पण्यदोष उपस्थिते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥

नारदः ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

बृहस्पतिः ।

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणात्यविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ॥

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्हरेत् ॥

विक्रीणाति दोषमनुक्त्वेति शेषः । अस्वतंत्रेण स्व-
 भावतो हेतुतो वा त्याज्यं त्यागार्हं तस्य केतुः पुनर्हरेत्
 विक्रीतेति शेषः । एतच्च दशाहात् परतोपि । बृहस्पतिः ।

योऽन्यहस्ते तु विक्रीय अन्यस्मै तत् प्रयच्छति ।

सोपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

अन्योऽत्रातदीयोऽतत्प्रयुक्त इति यावत् । एवमेव मि-
 श्राः । अन्यत्र मूल्यसंवादं कृत्वान्यत्र विक्रयेऽयं दंड

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससां ॥

नारदेन एकाहेन वासःपरीक्षणप्रतिपादनाब्दासवाक्ये-
पि सयःपदं तथैव व्याख्येयं एतत्सर्वं कालनियमनमवी-
क्ष्य गृहीते बोद्धव्यं । तथा च नारदः ।

केता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

बृहस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामभिजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पटूभागवण्डभाक् ॥

नारदोपि ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी ॥

दोह्यादौ विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दोह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्यादशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्विक्रेत्रे दयादित्यर्थः । इदं

वाक्यं यद्वस्तु केत्रा न स्वायत्तीकृतं तत्परं स्वायत्तीकृत-

परं तु क्रीत्वा गच्छन्ननुशयमित्यादिभाविव्यवहृत्यमिति

न तेन विरोधः । दोषमाच्छाद्य यदा विक्रीतं तदा बहु-

नापि कालेन परावृत्य दातुं शक्यत एवेत्याह मनुः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतं ॥

एतच्च बीजान्यभोगविनश्वरवस्त्रादिविषयं बीजविषये
च पुनरन्यमेव प्रत्यर्पणावधिमाहतुर्याज्ञवल्क्यबृहस्पती ।

दशैकपंचसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकं ।

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोहपुंसां परीक्षणम् ॥

बीजं ब्रीह्यादि अयो लौहं वाह्यो बलीवर्दादिः रत्नं मु-
क्ताप्रवालादि स्त्री दासी दोहं महिष्यादि पुमान् दासः ॥

अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

दुष्टमप्यवगिव देयं ।

अधिज्ञातं तु तत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितं ।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥

काले परीक्षाकालाभ्यंतरे अन्यथा न तदूर्ध्वमित्यर्थः ॥

क्रेतुभिर्ज्ञातदोषे तु वस्तुमात्रे नारदः ।

परिभुक्तं तु यद्दासः छिष्टरूपं मलीमसं ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

व्यासनारदौ ।

तृणकाष्ठेष्टिकासूत्रधान्यसर्वरसस्य च ।

वस्त्रकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणं ॥

त्र्यहार्द्धोहं परीक्षेत पंचाहार्द्धमेव च ।

मुक्तारत्नप्रवालानां सप्ताहात्स्यात्परीक्षणं ॥

द्विपदामर्द्धमासं तु पुंसां तत्र द्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससां ॥

नारदेन एकाहेन वासः परीक्षणप्रतिपादनाव्यासवाक्ये-
पि सद्यःपदं तथैव व्याख्येयं एतत्सर्वं कालनियमनमवी-
क्ष्य गृहीते चोद्भव्यं । तथा च नारदः ।

केता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

बृहस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

क्षयं वृद्धिं च वणिज्वा पण्यानामभिज्ञानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पटुभागदण्डभाक् ॥

नारदोपि ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी ॥

दौह्यादौ विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दौह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्यादशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्विक्रेत्रे दद्यादित्यर्थः । इदं
वाक्यं यद्वस्तु केत्रा न स्वायत्तीकृतं तत्परं स्वायत्तीकृत-
परं तु क्रीत्वा गच्छन्ननुशयमित्यादिभविष्यद्वाक्यमिति
न तेन विरोधः । दोषमाच्छाद्य यदा विक्रीतं तदा बहु-
नापि कालेन परावृत्य दातुं शक्यत एवेत्याह मनुः ।

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न सावयं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितं ॥

अन्यत्कुंकुमादि अन्येन कुसुंभादिना । सावयं स-
दोषं । उक्तेतरदोषपरं चैतत् । न्यूनं मानहीनं दूरस्थितत-
याऽज्ञातगुणदोषं इत्यर्थः । तिरोहितं वस्त्रादिना पिहितं
एतच्च सर्वमेव ज्ञातं चिरेणापि परावर्त्यमिति मिश्राः ।

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् ॥

अनुशयो ऽकरणमतिः पश्चात्ताप इत्यन्ये ।

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

विक्रीयासम्प्रदानावैरूर्ध्वमिरेकादशी गता ॥

द्वादशोर्मिः ।

॥ अथ सीमाविवादः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

क्रयविक्रयानुशये विधिरेव प्रकीर्तितः ।

ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निबोधत ॥

मनुः ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेदेनां सप्रकाशेषु सेतुषु ॥

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत म्यग्रोधाश्चत्यकिशुकान् ।

शाल्मलीशालतालाश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥

गूलमान्वेणूंश्च बहुवा शमीवल्लीस्थलानि च ।

शिरान्कुञ्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न हन्ते ॥

तडागान्युदपानानि चाप्यः प्रलवणानि च ।

सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

भूमिच्छन्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कारयेत् ।

सीमाऽज्ञाने नृणां वीक्ष्य लोके नैत्यं विपर्ययं ॥

अश्मनोऽस्थोनि गोवालांस्तथा भस्मकपालिकाः ।

करीपमिष्ठकांगाराञ्छर्करावालुकांश्च ह ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि संधिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥

तेषामयमर्थः । नयेदुन्नयेत् सप्रकाशेषु जलादिना-शाद्व-
लेषु सेतुष्विति सीमालिंगपरं ज्येष्ठपदमपि सीमाव्यंज-
ककालोपलक्षकं गुल्माः प्रकाण्डरहिताः । वेणुप्रचुरकं-
टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान् शमीवृक्षानिति भट्टः ।
वह्नयो गुडूच्यादयः स्थलानि रुत्रिममृत्पिण्डाः कुञ्जकगु-
ल्मास्तद्रूपा गुल्माः तडागानि महाम्भांसि उदपानं कूपः
चाप्यः पुष्करिण्यः प्रलवणानि तद्व्यतिरिक्तलोतासि भू-
मिच्छन्नानि भूम्यावृतानि उपच्छन्नानीति रत्नाकरकारे-
ण पठित्वा आच्छन्नानीति व्याख्यातं । अन्यानि वक्ष्य-
माणान्यश्मादीनि कपालिकाः कर्पराः अंगारा निर्वाणो-
ल्मुकाः शर्कराः क्षुद्रभांडावयवाः एवंप्रकाराणि शर्करादी-
नि भूमिर्न भक्षयेत् न नाशयेत् न मृत्तिकात्वं नयेदिति
यावत् । अप्रकाशानि कारयेत् मृत्तिकाघः स्थापयेत् ।
बृहस्पतिः ।

करोपास्थितुपांगारशर्कराशमकपालिकाः ।
 सिकतेष्टकगोवालकासीसास्थोनि भस्म च ॥
 प्राक्षिप्य कुंभेष्वेतानि सोमतिषु निधापयेत् ।
 ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥
 वार्द्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ।
 एवं परंपराज्ञाने सीमान्त्रांतिर्न जायते ॥

ते पौगण्डबालाः । मनुः ।

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदतां नृणां ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥

सततमविच्छेदेन पूर्वभुक्त्या नयेदित्यन्वयः । उदक-
 स्यागमो जलप्रवाहः । मनुः ।

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादे विनिश्चयः ॥

यदि प्रच्छन्नः कालः लिङ्गदर्शनेपि केचित्प्रच्छन्नाः
 अंगारादिकुम्भाः सीमास्थानानन्तरं नीत्वा निखाताः नायं
 न्यग्रोधः सीमातरुः स च नष्ट इत्यादिसंदेह एव स्यात्त-
 दा साक्षिप्रमाणक एव सीमाविवादे निश्चय इति कुल्लू-
 कभट्टः । कात्यायनः ।

तस्मिन्भोगः प्रयोक्तव्यः स च साक्षिषु तिष्ठति ।

लेख्यारूढश्चेतरश्च साक्ष्यमाहुर्द्वयान्वितं ॥

तस्मिन्सीमानिर्णये भोगः प्रयोक्तव्यः प्रमाणत्वेन ज्ञा-
 तव्यः । साक्षिषु भोगगतेष्विति विवक्षितं । तथा । ।

साक्ष्यभावे च चत्वारो ग्रामाः सीमांतवासिनः ।

सोमाया निर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसन्निधौ ॥
 सामंता वा समग्रामाश्चत्वारोऽपि दशापि वा ।
 रक्तलम्बसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥
 सामंतानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणां ।
 इमानप्यनुयंजीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥
 व्याघ्राञ्छाकुनिकान् गोपान्कैवर्तान्मूलखातकान् ।
 व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ।
 ते पृष्ठाश्च यथा द्रूयुः सीमासंबन्धिलक्षणं ॥
 तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ।

• एतानि वचनानि नैकस्य महर्षेः । ग्रामाः ग्रामीणाः सी-
 मांतवासिनः सन्निहितवासिनः समग्रामाः समाः सम-
 संख्या ग्रामा ग्राम्याः तेन समसंख्या ग्राम्या इत्युक्तं भ-
 वति । एतदेव विवृतं चत्वार इत्यादिना । मौल्य ग्रामोत्प-
 तिमहत्तराः अनुयंजीत पृच्छेत् उञ्छवृत्तीन् उञ्छजीवि-
 नः मूलस्यावशिष्टजीविन इति यावत् । तेपि पर्यटनशी-
 लत्वात्प्रायः सीमाभिज्ञा इति भावः । निगदरीतिमाह
 मनुः ।

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्ध्वं खग्विणो रक्तवाससः ।

सुरुतैः शापिताः स्वैःस्वैर्बुधुस्तेपि समंजसं ॥

सुरुतैरिति वृथाभिधानेन मे सुरुतं नश्यत्विति समंज-
 सं मत्पं ।

ते पृष्ठास्तु यथा द्रूयुः सामंताः सीमनिर्णयं ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥

नारदः ।

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानापि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।

रक्तमाल्यांबरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥

सोपवासत्वमत्राधिकं । एकश्चेदत्यंतमुत्तम उभयानु-
मतो भवति तदा सोपवासो रक्तमाल्यांबरधरो मूर्ध्नि
क्षितिमारोप्य सीमां समुन्नयेदित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

ज्ञातृचिन्हविनाशे च एकोप्युभयसम्मतः ।

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां संदर्शयेन्नरः ॥

ज्ञातृचिन्हविनाशे ज्ञातृणां चिन्हानां चाभावे । का-
त्यायनः ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।

त्यक्तदुष्टांश्च सामंतान् गत्वा मौलादिभिः सह ॥

संमिश्रं कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ।

सामंताः सीमाप्रभवाः सीमानिकटे उत्पन्ना इति
यावत् । कात्यायनः ।

ग्रामो ग्रामस्य सामंतः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितं ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समतात् परिरभ्य च ॥

समंतात् परिरभ्येति यः परिवेष्टयित्वा स्थितश्चतुर्दिक्षु
ग्रामादेः स एव सीमासाक्षी एवं क्षेत्रगृहयोरपीत्यर्थः ।
मौल्लक्षणमाह स एव ।

ये यत्र पूर्वसामंताः पश्चाद्देशांतरं गताः ।

तत्तन्मूलात्तु ते मौला ऋषिभिः संप्रकीर्तिताः ॥
नारदः ।

यदा तु स्युर्न ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणं ।
तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिच्छया स्वयं ॥
स्वेच्छयेत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

या राज्ञा क्रोधलोभेन च्छलन्यायेन वा कृता ।
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
क्रोधादिना कृतापि राज्ञा निवर्त्या सीमा अन्या तु तं
रुता रक्षणीयेत्यर्थः ।

प्रमाणरहिते ह्यर्थे भुञ्जतो यस्य वा हता ।
गुणाधिकाय च दत्ता तस्य तां न विचालयेत् ॥
बृहस्पतिः ।

अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।
महानद्याथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥
योत्सृष्टा राजदत्ता वा यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेच्छाभो नराणां राजदैवकः ॥
क्षयोदयौ जीवनं च राजदैववशान्नृणां ।
यस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृते न विचालयेत् ॥
ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादाकल्पिका नदी ।
क्षयोदयेन चान्यासां चालयन्दंडमर्हति ॥
एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र संस्थितं ।
तीरे नदी प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत् ॥
कूलपातक्रमेण या भूः सोत्तस्वामिर्न एवेत्यर्थः ।

क्षेत्रं समस्तमुल्लंघ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।

नदीलोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत्तु तां ॥

क्षेत्रोल्लंघनेन नदीसंचारेपि तल्लङ्घिता भूः पूर्वस्वामिन
एव तिष्ठतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षांबुप्रवहादिषु ॥

आरामः समीपवनोपलक्षितभूभागः । आयतनं देव-
गृहभूमिः निपानं कूपारुष्टपानीयोपलक्षितनिम्नभूभागः ।
एष साक्षिसामंताधिरूपो विधिः । वर्षांबुप्रवहादिषु वृ-
ष्टितोयौघवर्मादिषु । मनुः ।

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।

सामंतप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासंधिविनिर्णयः ॥

बृहस्पतिः ।

निवेशकालादारभ्य गृहबाह्यांगणादिकं ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

वातायनाः प्रणाल्यश्च तथा निर्व्यूहवेदिकाः ।

चतुःशाल्यं स्पन्दनिकाः प्राङ्निर्दिष्टा न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः प्रणाली जलनिर्गममार्गः निर्व्यूहो
नागदंतकः वेदिका प्रतोल्यादिसंस्कृतोन्नता भूः चतुः-
शालं चतुर्द्वारगृहं स्पन्दनिका पटलप्रांतः । कात्यायनः ।

मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।

प्रणालीं गृहवास्तुं च पीडयन्दंडभाग्भवेत् ॥

निवेशसमयाद्दूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।

दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेशमनि ॥

मेखला गृहादिमूलबंधः । अमो जलविभ्रम इति मि-
श्राः । अमोऽन्धजलनिर्गमप्रदेश इति चंडेश्वरः । निष्का-
शो हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतकाष्ठादिनिर्मितास्पृष्टभूमिको-
पवेशनस्थानमिति कल्पतरुः । निष्काशो त्रिःसरणपथ
इति विवादचिंतामणिः । नोपरोधयेन निरुंध्यात् गृह-
वास्तुर्गृहभूमिः । दृष्टिपातो गवाक्षः । बृहस्पतिः ।

वर्चःस्थानं वक्रिचयं गर्तोच्छिष्टानुसेचनं ।

अत्यारात्परकुब्जस्य कर्त्तव्यं न कदाचन ॥

वर्चःस्थानं भूत्रपरीपोत्सर्गस्थानं । वक्रिचयमग्निस्था-
नं क्वचिद्वक्रिस्थानमिति पाठः स तु सुगमः । अत्यारा-
दतिसमीपे । कात्यायनः ।

विष्णुमूत्रोदकचक्रं च वक्रिश्चधनिवेशनं ।

अरत्निद्वयमृतसृज्य परकुब्जान्निवेशयेत् ॥

चक्रं तैलादिपत्रं अरत्निर्निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तः । बृह-
स्पतिः ।

यांत्यायांति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संशरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

नारदः ।

अवस्करस्थलश्चअधमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथेष्ववस्थानं रथ्यामार्गं न रोधयेत् ॥

अवस्करो विष्ठागृहादिशोधनार्थं पांशुनिचय इति ह-
रिहरादयः । स्थलं वेदिका अघ्नो गर्तः अमो जलनिर्ग-

ममार्गः । स्यन्दनिका पटलप्रांतः । आदिशब्देनान्यदपि
तादृशं ग्राह्यं । स्थयामार्गो राजमार्गः स्थया चत्वर इति
कल्पतरुः । कात्यायनः ।

सर्वे जनपदा येन प्रयांति सचतुष्पदाः ।

अनिरुद्धा यथाकामं राजमार्गः स उच्यते ॥

न तत्र रोधयेत्किञ्चिन्नोपहन्याच्च केनचित् ।

गुर्वाचार्यनृपादीनां मार्गादानाच्च दण्डभाक् ॥

यस्तत्र संकरश्च भ्रान्त्वृक्षारोपणमेव च ।

कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

तत्र मार्गे संकरोऽवस्करः इदं सखद्विषयं । अतो व-
क्ष्यमाणेन न विरोधः । मनुः ।

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

आपद्रतस्तथा वृद्धो गुर्विणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हति तच्चाशोधयमिति स्थितिः ॥

अत्र कार्पापणद्वयदण्डविधानं असखदनतिशयितमल-
त्यागे बोध्यं । परिभाषणं दण्डशून्यं पुनरेवं मार्कापीरि-
त्यादिवचनं । अशोधयमापद्रतादिनेति शेषः । तथा च
विष्णुः ॥ पथ्युद्यानोदकसमीपेष्वस्थिव्युत्करादित्यागे प-
णशतं तच्च प्रास्येत् ॥ इति । व्युत्करोऽवस्करः स च “स-
म्मार्जनी शोधनी स्यात् संकरोऽवस्करस्तथा” इत्यमरोक्तो
ग्राह्यः । पणशतं दण्ड इति शेषः । तन्मलं प्रास्येत् प्रो-
ञ्छेत् । कात्यायनः ।

तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
 अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसं ॥
 उपसेकद्वारा तदमेध्यं शोधयित्वा सार्द्धपणशतद्वयं द-
 ण्डयेत् । इदमत्यन्ताभ्यासे । कात्यायनः ।

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
 फलं पुष्पं च संजातं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥
 द्वयोः क्षेत्रयोः स्वामिषु ।

अन्यक्षेत्रेषु जातानां शाखाश्चान्यत्र संस्थिताः ।
 स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ॥
 संस्थिता इत्यस्य शाखा इति शेषः । मनुः ।
 गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भोपया हरन् ।
 शनानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विगुणो दमः ॥
 गृहादिस्वामिनो भयमुत्पाद्य तद्गृहादि हरन् पञ्चश-
 तानि दण्ड्यः अज्ञानाद्भात्या । तथा च स्वामित्वभ्रमेण तु
 हरन् द्विशतमित्यर्थः । वृद्धमनुः ।

स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्त्वया ।
 अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमं ॥
 पाद्मवल्क्यः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
 क्षेत्रस्य हरणे दण्डो मध्यमोत्तमसाहसं ॥
 मर्यादाचिन्हभूतवृक्षादिः तस्याः प्रभेदे विघाते सीमा-
 तिक्रमणे सीमार्थं स्थ्यादिभूग्रहणे उत्तमसाहसं क्षेत्रस्य ह-
 रणे बोध्यं । शंखलिखितौ ॥ क्षेत्रमर्यादाभेदे अष्टशतं सीमा-

तिक्रमे अष्टसहस्रं क्षेत्रोदकाहरणे अष्टशतं ॥ अष्टभिरधिकं शतं सहस्रं चेत्यर्थः । इत्याहुतुः । क्षेत्रोदकाहरणे सस्य-निर्वाहकोदकाहरणे ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

सीमाविवादधर्मेण तरंगो द्वादशो गतः ॥ १२ ॥

त्रयोदशस्तरंगः ।

॥ अथ कृष्टकृष्टे ॥

• तत्र नारदः ।

संवत्सरेणार्द्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पंचवर्षावसन्नं च क्षेत्रं स्यादटवीसमं ॥

एकवर्षपतितमर्द्धखिलं त्रिवर्षपतितं खिलं पंचवर्षप-
तितमरण्यं भवतीत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

गृहीत्वा बाह्येत्काले बापगोपनसंग्रहान् ।

अकुर्वन्स्वामिने दाप्यो मध्यं कृष्टसदं तु सः ॥

गृहीत्वा क्षेत्रगोपनं रक्षणं संग्रहं सस्यसंचयं अकुर्वन्-
क्षेत्रवापं सदः सस्यं मध्यं कृष्टसदं नात्युत्कृष्टं । व्यासः ।

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्वाण च कारयेत् ।

स्वामिने स सदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समं ॥

यत्र क्षेत्रे घट्टेयं तदाह स एव ।

चिरावसन्ने दशमं रुप्यमाणे तथाष्टमं ।

ससंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथास्थिति ॥

एतत्सर्वं मध्योत्पत्तेः बृहस्पतिवाक्यात् । तेनारण्यमये
मध्योत्पत्तेर्दशमं खिले ऽष्टमं अर्द्धखिले षष्ठभागं क्षेत्रमं-

गौरुत्वं यातयित्वा क्षेत्रिणे अंगीकर्ता दाप्य इत्यर्थः ।
तत्र नारदः ।

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।

क्षेत्रं चेत् विरुपेत्कश्चिदश्रुवीत स तत्फलं ॥

विरुप्यमाणः क्षेत्रेषु क्षेत्रिकः पुनरावजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥

अशक्तो द्रव्यरहितः नष्टस्त्यक्तदेशः क्षेत्रं खिलोभूतमित्यर्थः । सकर्षकः क्षेत्रिकः क्षेत्रस्वामी खिलोपचारं खिलकर्षणव्ययायासनिष्क्रयं । खिलोपचारदानाशक्तौ विशेषपति स एव ।

तदष्टभागप्रभुता यावत्सप्त गताः समाः ।

संप्राप्ते चाष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥

यदि क्षेत्रपतिर्व्ययं न ददाति तदा कर्षकोऽष्टमं भागं तस्मै दद्यात् । यदि चाष्टमवर्षपर्यन्तमपि क्षेत्रभोगं करोति तदा व्ययादानेऽपि तत्सर्वं क्षेत्रमुत्पत्तिसहितं क्षेत्रपतेरेवेति हलायुधपारिजातौ । प्रकाशकारस्तु ततोऽष्टमवर्षे स्वामिन इत्येवैतद्व्याख्यातवान् । कल्पतरौ कात्यायनः ।

अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थे यः कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षाप्यष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिनो हि तत् ।

क्षेत्रस्याष्टमंशं क्षेत्रस्वामी लभते सप्तांशान् कर्षकः । अष्टौ वर्षाप्येवं । ततस्तु खिलोपचारमदत्तैव स्वामी क्षेत्रं लभते । अतिरुद्धकर्षणीयखिलविषयमेतत् । पूर्ववचनं

तु रुच्छ्रकर्षणीयसिलविषयमित्यतो न मिथो विरोधः ।
क्षेत्र्यननुमत्या क्षेत्रवापे मनुः ।

ये क्षेत्रिणो बीजवंतः परक्षेत्रे प्रवापिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

खिलातिरिक्तभूस्वामिनः पङ्कभागः करः “बलिपङ्कभा-
गमादत्ते” इत्यादिवचनात् । एवं चानुमत्या दत्तं क्षेत्रा-
दिकं कर्षकदोषं विना न दातुं शक्यतइति लक्ष्मीधरः ।

अम्बुवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलं ॥

तथा

अबीजविक्रये चैव बीजोत्कृष्टी तथैव च ।

मर्यादाभेदकस्यैव प्राप्नुयाद्विरुद्धं वर्ध ॥

॥ अथ सस्परक्षा ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन च ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रांतरं भवेत् ॥

द्वे शते खर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतं ।

ग्रामेच्छया ग्रामवातिजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहत्त्वानु-
सारेण राजाक्षया वा गोप्रचारो गोप्रचारणार्थं भूभाग-
कर्तव्य इति प्रथमप्रतीकार्थः । स चायं परीणाहो यो
ग्रामक्षेत्रांतररूपो धनुःशतं ग्रामे धनुःशतद्वयं खर्वटक्षेत्रा-
ंतररूपः धनुःशतचतुष्टयं च नगरक्षेत्रांतररूपः धनुः चतु-
र्हस्तो दंडः । ग्रामनगरखर्वटलक्षणं च मार्कण्डेयपुराणे ।

यथा

तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धरूपीवला ।
क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिता ॥
सौत्सेधनं सप्रकारं सर्वतः खातकावृतं ।
योजनार्द्धार्द्धविष्कंभमष्टभागोत्तरं पुरं ॥
प्रागुदक्प्रवणं शस्त्रं शुद्धवंशविनिर्गमं ।
तदर्द्धं तु तदा खेटं तस्मादूनं च खर्वटं ॥

मनुः ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य स्यात्समंततः ।
संपातास्तु त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥
तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणां ॥

संपाताः कांडपाताः कांडं शरः । तथा च शरत्रयेण या-
वती भूरतिक्रम्यते तावत्या भूमेः परीणाहत्वं लब्धमि-
त्यर्थः । नगरस्य नगरकल्पस्य खेटस्येति यावत् । तत्र प-
रीणाहाभ्यंतरे ॥ विष्णुः । पथि ग्रामे विवीतति न दोपो
नावृते चाल्पकालं ॥ भक्षणे सतीति शेषः । वर्त्मग्राम-
परीणाहानां समीपे यत्क्षेत्रमनावृतं तस्याल्पकालं गवा-
दिभक्षणे पालदोपो नास्ति बहुकालभक्षणे तत्रापि दोषः ।
आशयापराधात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पथि ग्रामे विवीतांते क्षेत्रे दोपो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति ॥

विवीतं गवादिचरणस्थानं । मनुः ।

क्षेत्रेष्वन्येषु च पशुः सपादं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु स दोषः स्यात् क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥

अन्येषु दूरस्थेषु वर्त्मग्रामांतरादिव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु पशु-
भक्षयन्सपादं पणं दण्डमर्हति । अत्र पाल एव दण्ड्यः
स्यादिति कुल्लूकभट्टः । इदं तु गवादिविशेषेतरपरं सा-
मान्यविशेषन्यायात् । शंखलिपितौ ॥ रात्रौ चरंती गौः
पंच मापान् दिवा त्रीन् मुहूर्ते मापं ग्रामे त्वदण्डः ॥ चरं-
ती यावत् सौहित्यं भक्षयन्ती तेन सौहित्यपर्यंतं भक्षयं-
ती रात्रौ पंचमापान् दिवा त्रीन्मापान् मुहूर्ते चरंती मा-
पमेकं ग्रामे त्वदण्डः । ग्रामसीमाक्षेत्रादावदण्ड एवेत्यर्थः ।
मापोऽत्र कार्पापणस्य विंशतितमो भागः ।

मापो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्पापणस्य तु ।

इति नारदीयादिति चंडेश्वरः । मापश्चाप्यत्र राजतो
ग्राह्यः ।

सौवर्णैर्मापैकैः संख्या दण्डकर्मसु शस्यते ।

पशूनां सस्यचरणे मापैरन्यैस्तु राजतैः ॥

इति भाष्यकारवचनात् । दण्डस्तु तत्स्वामिन एव । पशो-
रदण्ड्यत्वात् । कात्यायनः ।

दापयेत् पणपादं गां द्वौ पादौ महिषौ तथा ।

तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

पणपादः कार्पापणचतुर्यपादः । इदं रात्रौ भक्षणे मं-
तव्यमिति रत्नाकरः । गौतमः । पंचमापान् गावि षडुष्टेषु ।
महिष्यां दश अजाविके द्वे ॥ शंखलिपितौ । सर्वेषा-

मेव वत्सानां मापः । सर्वेषां पशूनां वत्सः प्रथम-
वयाः । नारदः ।

सन्धानां द्विगुणो दण्डो वसतां तु चतुर्गुणः ।

प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो बुधैः ॥

सन्धानां सस्यभक्षणेन श्रान्तानां वसतां तत्रैव चरित्वा
नीतरात्रिकाणां । तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायं । परार्द्ध-
स्य प्रत्यक्षचारकविषयत्वात् । क्षेत्रस्वामिनि पश्यत्येव ब-
लेन चारकाः प्रत्यक्षचारकाः । नारदः ।

समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी दंडमाप्नुयात् ।

वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥

वधेनापराधानुरूपतादनेन । समूलसस्यनाशस्तु यस्मि-
न्नाशे पुनः प्ररोहो न भवति स द्रष्टव्यः । विष्णुः । "सर्वत्र
स्वामिने विनष्टमूल्यं च" अत्यर्थः । विनष्टसस्यमूल्यं
च दाप्य इति शेषः । नारदः ।

गोभिश्च भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामंतानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र नाशितं ॥

गवत्रं गोमिना देयं धान्यं वै कर्षकाय च ।

एवं हि विनयः प्रोक्तो गवां सस्यावमर्दने ॥

भक्षितं धान्यं क्षेत्रधान्यानुरूपं गवत्रं यवसं धान्यस्त-
म्ब इति यावत् । गोमी गोस्वामी तेन गवत्रं धान्यं वा
क्षेत्रिणे देयमित्यर्थः । ग्राह्यमप्येतन्नरकभागित्वान्न ग्रा-
ह्यं । तथाच उशना ।

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च दिवौकसः ॥

इति विवादचिन्तामणिः। चण्डेश्वरस्तु अत्रैकस्मिन्नप-
राधे दण्डदानादानविधायकवचनस्य दिनरात्रिकामाका-
मकृतादिव्यवस्थया परस्परं विरोधः परिहरणीय इत्याह ।
अत्र पालकाधिष्ठानकाले पालकस्य दंडः नोचेत् स्वामि-
न एव तत्रैव दिग्दर्शनं । विष्णुः ।

अपालकायास्तस्वामी सपालयास्तु पालकः ॥ इति ।

॥ अपादण्ड्याः ॥

तत्र पालानुवृत्तौ नारदः ।

राजपालगृहीतोऽपि यक्षाशनिहतोऽपि वा ।

अथ सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमतां ॥

याज्ञवल्क्यः ।

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागंतुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिभुताः ॥

महोक्षो बीजसेका वृषः । उत्सृष्टपशवो वृषोत्सर्गादि-
ना त्यक्तपशवः । सूतिका नवप्रसूतिका अनिर्गतदशाद्वा ।
आगंतुकाः स्वयंपरिभ्रष्टा ग्रामांतरादागता वा । आ-
दिशब्देन हस्त्यादयोऽदण्ड्यतया ऋष्यंतसेका ग्राह्याः ।
पालो येषां न विद्यते इति शेषः । तेनापालः सेनादिदं-
र्शनात् गर्जनादिश्रवणाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रं
चरन्ति तदा दोषो न भवेतीत्यर्थः । एवमेव पारिजात-

विद्यादचिंतामणी । चंडेश्वरस्तु पालो येषां चेति पठित्वा
येषां पालो विद्यते तेपि दैवराजपरिप्लुताः विद्युदादिभि-
र्दैवै राजपुरुषैर्वा पालदोषं विना विद्रावितास्तेपि मोच्या
इत्यर्थ इत्याह । मनुः ।

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरन्नवीत् ॥

वृषान् बीजसेकृन् उत्सृष्टानामपि गवां गर्भार्थं गो-
कुले गोपैर्धारणात् सपालत्वसंभव इति कुल्लूकभट्टः ।
उशना ।

अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

अदण्ड्याः काणकुब्जाश्च वृषश्च रुतलक्षणः ॥

अदण्ड्यागंतुका गौश्च सूतिका व्यभिचारिणी ।

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥

अश्वा राजकीयास्तेषामेव प्रजापालकत्वादिति मिश्राः ।
“अश्वमहिष्योर्दश” इति गोभिलेन यदुक्तं तद्वणिगावश्चा-
दिविषयं । अत्र काणकुब्जशब्दाभ्यामत्यंतासमर्थ उच्य-
ते । रुतलक्षणः त्रिशूलयंकितः व्यभिचारिणी अत्यं-
तधावनशीला । पारिजातरुता तु अभिसारिणीति प-
ठितं वृषस्यंतीति व्याख्यातं च । शंपतिस्त्रितौ ॥ क्षुद्रपश-
वः सर्वथा अवश्याश्चतरगजवाजिनश्चादण्ड्याः । अव-
श्याः शीघ्रं निवारयितुमशक्याः । अश्वतरो ऽश्वायां रास-
भादुत्पन्नः । तथा चानुशासनं ।

गर्दभाद्धोटको जातः स वै चाश्वतरो मतः ।

इति पारिजातप्रकाशकाराभ्यां । अवस्था इत्यत्रावध्या
इति पठित्वा अताड्या इति व्याख्यातं । कात्यायनः ।

अधमोत्तममध्यानां पशूनां चैव ताडने ।

स्वामी तु विचक्षेत्र तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

ताडकस्येति शेषः । अस्यापवादमाह स एव ।

क्षेत्रारामविवातेषु गृहेषु पशुराजिषु ।

ग्रहणं तत्प्रविष्टानां ताडनं च बृहस्पतिः ॥

पशुराजिषु विकीर्णयवसस्थलेषु ग्रहणं बन्धनं गृहादि-
प्रविष्टेषु पशुषु ताडनवारणयोर्न दोष इति फलितं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

त्रयोदशतरंगस्तु रुष्टारुष्टादिना गतः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशतरंगः ।

॥ अथ वाक्पारुष्यं ॥

तत्राह मनुः

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णयः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयं ॥

नारदः ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यंकुसंयुतं ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

आक्रोश आक्षेपः तत्र देशाक्षेपो यथा । गौडं प्रति क-
लहप्रिया गौडाः । जात्याक्रोशो यथा । अत्यंतलुब्धा
ब्राह्मणाः । कुलाक्रोशो यथा । क्रूरचरिता वैश्वानराः ।
आदिपदाद्बुद्ध्यादिपरिग्रहः । न्यंकु अवयवं ताभ्यां संयुतं

यत् प्रतिकूलार्थं वचस्वद्वाक्पारुष्यमिति सामान्यलक्षणं ।
मिताक्षराकारवाचस्पतिमिश्रादयो ऽप्येवं वर्णयन्ति ।

नारदः ।

निष्ठुराक्षीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतं ।

गौरवानुक्रमात्तेषां दण्डो ऽप्युक्तः क्रमाद्गुरुः ॥

गौरवानुक्रमात् यथोत्तरं गौरवात् तेषां वाक्पारुष्याणां ।
निष्ठुरादीनां लक्षणमाहं स एव ।

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमक्षीलं न्यंकुसंज्ञितं ।

तापनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

कात्यायनोऽपि ।

यच्चसत्संज्ञितैरंगैः परमाक्षिपति कश्चित् ।

अभूतैरथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक्स्मृता तु सा ॥

न्यकारगूहनं वाचा क्रोधानु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानां च अक्षीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वा च तीव्रा सा कथिता तु वाक् ॥

न्यकारगूहनं मेहनादिनिरुष्टांगप्रकटोकरणेन तिरस्क-
रणं । बृहस्पतिः ।

अप्रियोक्तिस्ताडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतं ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दण्डश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

देशकालकुलादीनां क्षेपः पापनियोजनं ।

दिव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनं ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणं ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनं ॥

द्रव्यं विना द्रव्यशब्दोयमभिधेयपरस्तेनाभिधेयं पदार्थं विना असत्यमिति फलितं । एतच्च सर्वत्रान्वयि । महापातकपदं अनुपातकोपपातकयोरप्युपलक्षणं । अन्यथा तच्छंसनस्य कस्याप्यनंतर्भावात्तच्छंसकस्यादण्ड्यत्वापत्तेः । तेनासत्यं पापाभिधानं प्रथमं असत्यमनुपातकाभिधानं द्वितीयं असत्यं महापातकाभिधानं तृतीयं उत्तमं । वाक्पारुष्यं भगिनीत्यादेस्तव भगिनी तव माता मया ग्राह्येत्यभिकीर्तनमित्यर्थः । तत्रातिपातकमाह । विष्णुः ॥ मातृगमनं दुहितृगमनं सुपागमनं ॥ महापातकमाह । मनुः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महाति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या तथा निषिद्धसुरायाः पानं ब्राह्मणस्वामिकारोतिरक्तिकापरिमितस्वर्णस्त्रेयं गुरुभायाङ्गमनं एतैश्च सह संसर्गं संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्गं इत्येतानि महापातकान्याहुरिति कुल्लूकभट्टः । मनुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥

पतितेन सह संसर्गमाचरन्नेकयानगमनैकासनोपवे-

शनैकपंक्तिभोजनरूपात्संसर्गात् संवत्सरेण पतति न तु
याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतु 'सद्य एवे-
त्यर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीपाठनं । या-
जनादीनां सद्यःपातहेतुत्वमाह देवलः ।

याजनं योनिसंबंधं स्वाध्यायं सहभोजनं ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनात् ।

अनुपातकमाह मनुः ।

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनं ।
गुरोश्चालीकनिर्घः समानि ब्रह्महत्याया ॥
ब्रह्मोज्झिता वेदनिंदा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि पट् ॥
निक्षेपस्याभिहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवत्समणीना च स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥
रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वंत्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

एवमर्थः । जात्युत्कर्षनिमित्तं उत्कर्षभाषणं । यथा ब्रा-
ह्मणोऽहमित्यब्राह्मणो वदति राजनि वा स्तेनादीनां परेषां
मारणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिशंसनं । तथा च
गौतमः । "गुरोरनृताभिशंसनम्" इति महापातकसमा-
नीति एतानि ब्रह्महत्यासमानि अधीतवेदस्यानम्यासेन
विस्मरणं असच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनं साक्ष्ये मृपाभि-
धानं मित्रस्य वधो निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं अनायस्य

पुरीपादेरदनं । मेधातिथिस्तु न भोक्ष्ये इति संकल्प्य य-
 न्नक्ष्यते तदनायमिति व्याचष्टे । एतानि पट् सुरापान-
 तुल्पानि । ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्यापहरणं म-
 नुष्यतुरगरूप्यभूमिमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यं सोद-
 र्याभिगिनी कुमारीचाण्डालीसखिभार्यासु पुत्रभार्यासु यो
 रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनेन समानमाहुः ॥

अथोपपातकमाह मनुः ।

गोबन्धो ऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयौ ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्याध्यायाभ्ययोः सुतस्य च ॥

परिवित्तितानुजेनूढे पस्विदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्वयोरेव च याजनं ॥

कन्याया वृषणं चैव वार्जुपित्वं व्रताभ्युतिः ।

तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

वात्पता बांधवत्यागो भृताध्यापनमेव च ।

भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥

सर्वाकरेण्वधीकारो महायंत्रप्रवर्त्तनं ।

हिंसौपधीनां रुपाजीवो ऽभिचारो मूलकर्म च ॥

इंधनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं ।

आत्मार्थं च क्रियारंभो निंदितान्छादनं तथा ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानां चानपक्रिया ।

असच्छास्त्राभिगमनं कौशोलव्यस्य च क्रिया ॥

धान्यकूप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रोनिषेवणं ।

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवंधो नास्त्रिक्यं चोपपातकं ॥

- एषामर्थः । गोहननं जातिकर्मदुष्टानां पातनं परपत्नी-
गमनं आत्मविक्रयो मातृपितृगुरूणां च शुश्रूषावकरणं
सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः वेदविस्मरणस्य ब्रह्मोज्झितेत्युक्त-
त्वात् । अग्रेष्व श्रौतस्य स्मार्तस्य च स्वाध्यायस्य च त्या-
गः सुतस्य संस्कारभरणावकरणं च कनीयसा आदौ
विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं प्रागुक्तं कनिष्ठस्य प-
रिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्यादानं तयोरेव च विवाहहोमाया-
र्विज्यं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना दूषणं रेतः-
सैकपर्यंतमैथुने तु रेतःसैकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वि-
त्युक्तत्वात् । प्रतिपिद्धवृद्धिजीवनं ब्रह्मचारिणो मैथुनं
तडागोद्यानभार्यापत्यविक्रयः यथाकालमनुपनयनं बाध-
वानां पितृव्यादीनां त्यागः प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वक-
मध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च अ-
विक्रेयाणां विक्रयः सुवर्णायुत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अ-
धिकारः । महतामुदकप्रतिबंधहेतूनां सेतुबंधादीनां प्र-
वर्तनं ओषधीनामार्द्राणां हिंसनं भार्यादिल्लीणां वेश्या-
त्वं कृत्वा तदुपजीवनं श्वेनादियज्ञेनानपराहस्य मारणं
मंत्रौषधादिना वशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमार्द्रवृ-
क्षच्छेदः अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमंतरेण पाकाद्यनुष्ठा-
नं निंदितस्यान्नस्य लशुनादेरसरुदनिच्छया भक्षणं बुद्धि-
पूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनः 'गार्हितानाद्ययोजार्जग्धिः' इत्यु-
क्तत्वात् । सत्यधिकारे अश्वनाधाने सुवर्णादन्यस्य सारद्र-

व्यस्यापहरणं ऋणानां 'त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानिति' श्रुत्युक्ता-
नामनपाकरणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीत-
वादनोपसेवनं धान्यस्य ताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं
द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रिया गमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रि-
यहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः एतत् प्रत्येकमुपपातकं
बांधवत्याग इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्वच-
नं निंदार्थं पितृव्यादिबांधवत्यागेनावश्यमेतदेव प्राय-
श्चित्तं भवति किंतु मात्रादिस्यागप्रायश्चित्ताभ्यूनमपि
भवतीति कुल्लूकभट्टः ॥ ७ ॥ ७ ॥

जातिभ्रंशकरमाह मनुः ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यघ्रातिरग्रेयमथयोः ।

जैह्नं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतं ॥

ब्राह्मणस्य दंडहस्तादिना पिंडक्रिया यदतिशयदुर्गंधित-
याऽग्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मथस्य च घ्राणं कुटिष्ठत्वं
पुंसि च सुखादी मैथुनमित्येतत् प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं
स्मृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

संकरीकारणमाह मनुः ।

सराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मोनाहिमहिषस्य च ॥

गर्दभतुरगोष्ट्रहरिणहस्तिच्छागमेपमत्स्यसर्पमहिषाणां
प्रत्येकं वधः संकरीकरणं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ अपात्रीक-
रणमाह मनुः ।

निन्दितेभ्यो घनादानं याणिज्यं शूद्रसेवनं ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं ॥

अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिच-
र्याऽनृताभिधानमित्येतत् प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयमि-
त्यर्थः ॥ मलावहमाह स एव ।

रुमिकीटवयोहृत्यामयानुगतभोजनं ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहं ॥

रुमयः शुद्रजंतवः तंभ्य ईपत्स्थूलाः कीटास्तेषां पक्षि-
णां च हननं मयानुगतं यज्ञोज्यमपि शाका एकत्र पिट-
कादौ कृत्वा मयेन सहानीतं तस्य भोजनमिति कुल्लूक-
भट्टः । मेधातिथिस्तु मयानुगतं मयसंस्पृष्टमित्याह । त-
च्चित्यं तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां च, ची-
र्यं स्वल्पेप्यपचये ऽत्यंतवैकल्यमित्येतत् प्रत्येकं मलाव-
हमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५

प्रकीर्णमाह विष्णुः ॥ यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकं ॥
अनुक्तं अनुक्तनिष्ठातिकं पापमित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणश्च सः ।

उत्तमस्याद्विकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परं ॥

परस्परं वाक्पारुष्ये कृते आक्षेपकस्य दण्डः ययसां-
वाक्षेप्येण समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डः सं न्यूनस-
दा तस्योक्तो द्विगुणः उत्कृष्टस्तदाद्विको दण्ड इत्यर्थः ।
याज्ञवल्क्यः ।

अर्द्धो ऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ।

अधमेषु च आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनशीलगुणेषु आक्षेप-
त्रपेक्षया अधिकगुणस्यार्द्धो दण्डः परस्त्रीषु परभार्यासु उत्तमेषु आ-
क्षेपत्रपेक्षया अधिकगुणेषु अर्द्धत्वं द्विगुणत्वं चापराधानु-
रूपं दण्डस्य । एवमेव वाचस्पतिमिश्राः । कात्यायनोश-
नसौ ।

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या चोक्तमपैति यत् ।

नाहमेवं पुनर्वदये दण्डार्द्धं तस्य कल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनान्गैर्द्रियरोगिणां ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥

न्यूनान्गाः करादिहीना न्युनेन्द्रिया नेत्रादिहीनाः । री-
गिणः कुष्ठिप्रभृतयः तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण वा
क्षेपमाक्रोशं करोति चेत् पणानर्द्धत्रयोदश दण्ड्यः । स-
त्यं च नेत्रशून्यस्त्वमसीति असत्यं इन्द्रियवति इन्द्रिय-
शून्यस्त्वमसीति । अन्यथा स्तोत्रं अन्ध एव चक्षुष्मा-
नतिश्चेनासीति वचनं । प्रथमवाक्पारुष्ये समजाति-
गुणविषयमेतत् । अतद्विषय एव बृहस्पतिः ।

समजातिगुणानां च वाक्पारुष्ये परस्परं ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदश ॥

विष्णुः ॥ सवर्णाक्रोशने द्वादशपणा दण्ड्यः । हीनवर्णा-
क्रोशने षट्काणखंजादीनां ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ।

अभिगंतास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमं ॥

व्यासः ।

पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आयमध्योत्तमानन्दण्डान् दधुरेते यथाक्रमं ॥

अत्र महापातकपदं अतिपातकपरमिति न परेण विरो-
धः । एतेषां पापादिशंसकानां यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
त्तमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसं ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसं ॥

पतनीये कृते पातित्यहेतुभिर्वेहहत्यादिभिः कृते आ-
क्रोशे इति चण्डेश्वरः । मनुः ।

शतं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्यो हर्द्वशतं द्वेधा शूद्रस्तु यधमर्हति ॥

आकुश्य मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेष इति पारि-
जातः । द्वेधेत्याक्रोशगीरवापेक्षया । वधत्वादनजिह्वाच्छे-
दनादिरूपः । अथैव चण्डेश्वरस्वरसः । मनुः ।

विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

अभिशंसनमाक्रोशः वैश्ये शूद्रे चाभिशंसतोपे इति वि-
वादाचिंतामणिः । पञ्चाशतमित्युत्तमे अपरो त्वपरयोरि-
ति मेधातिथिः । बृहस्पतिः ।

विप्रः शतार्द्ध दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्यस्य चार्द्धपञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्षेपे दंडनीयः शतं भवेत् ।

तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

शूद्राक्षेपे क्षत्रियस्य पणविंशतिको दमः ।

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः -

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकश्च विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

मनुः ।

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥

इदं ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परं पतनीयाक्रोशे । विद्शूद्र-
योरेवमेव । मनुनारदौ ।

एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणयाक्षिपन् ।

जिह्वायाश्छेदमाप्नोति जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामतिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशांगुलः ॥

एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात् । द्विजातिं ब्राह्म-
णादित्रयं दारुणया पातित्वायभिशंसनरूपयेति कल्पत-
रुः । जघन्यप्रभवः श्रुत्या पञ्चामुप्तत्वेन बोधितत्वा-
त् । एतेन संकरजातानामपि द्विजातिं ब्राह्मणादित्रयं प्र-
ति दारुणाक्षेपे ऽयं दण्डः तेषामपि जघन्यजातित्वादिति
चण्डेश्वरादयः । अयोमयः लोहमयः शंकुः कीलकः । द्वि-
जातीनां कृते गोतमः ॥ शूद्रो द्विजातीनाभिसंधाय निह-
त्य च वाक्चण्डपारुष्याभ्यामंगमोच्यो येनापहन्यात् ॥
तेनाक्रोशे जिह्वाच्छेदः अंगताडने सत्यंगमोच्यः येनां-

गेन ताडयेत् तस्य छेदः । मनुः ।

श्रुतं देशं च जार्तिं च कर्म शारीरमेव ।

वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्विशतं दमम् ॥

कर्म तपश्चर्यादिरूपं शारीरं शरीरावयवं वितथेनास्त-
स्येन । तेन यत्र श्रुतदेशज्ञातितपश्चर्याशरीरावयवं वि-
कृत्य दर्पादसत्यं वदति तत्र द्विशतं दण्ड्यः । उदाहरणा-
न्येषां यथा । नानेन वेदः श्रुतः नास्चार्यावर्तो देशः नायं
विप्रः नानेन तपः कृतं नायं दुश्चर्मत्यादि । दर्पः स्वगुणदा-
ढर्यज्ञानेन परावज्ञानं । नारदः ।

अवक्रम्य च राजानं धर्मार्थे च व्यवस्थितं ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञो ऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा ।

तन्मंत्रस्य च भेत्तारं छित्वा जिह्वां प्रचासयेत् ॥

अनिष्टं अनिष्टस्रोत्रादि मंत्रः स्वराष्ट्रवृद्ध्यादिहेतुव्या-
पारचिता । नारदः ।

लोके ऽस्मिन्दाववक्तव्याववध्यौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतौ जगत् ॥

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥

वचनात् शास्त्ररूपात् । अत्रापवादमाह कात्यायनः ।

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन कीर्तितः ।

वचनात्तत्र तत्स्थानु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

यत्र परिहारार्थं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादि
कीर्तितमिति विभावयति तत्र न दोष इत्यर्थः ॥ ब्राह्मवल्क्यः ॥

त्रैविद्यनृपदेशानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशधीः ॥

त्रैविद्यो वेदत्रयसम्पन्नः नृपः प्रजापालकः जातयो
ब्राह्मणादयः तेषां पूगः संघः । मनुः ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुं ।

आक्षारयच्छतं दण्ड्यः पञ्चानं चादददुरे ॥ १॥

आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् दण्ड्यः इत्यनुवृ-
त्तौ विष्णुः ॥ गुरुनाक्षारयन्कार्पापणशतं ॥ बृहस्पतिः ।

क्षिपच्छस्त्रादिकं दद्यात्पञ्चाशपणिकं दमं ।

उशना ।

यत्र नोक्तो दमः सर्वैरानन्त्यात्सुमहात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेतुके ।

वाक्पारुष्यतरंगस्तु चतुर्दश उदाहृतः ॥ १४

पञ्चदशोर्मिः

॥ अथ दण्डपारुष्यं ॥

तत्र मनुः

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयं ॥

दण्डपारुष्यलक्षणमाह बृहस्पतिः ।

हस्तपापाणलगुडैर्भस्मकर्मपांशुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दंडपारुष्यमुच्यते ॥
नारदोपि ।

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादिभिश्चावघातो दंडपारुष्यमुच्यते ॥
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमक्रमात् ।
अवगूहननिःशंकपातनक्षतदर्शनैः ।

अभिद्रोहो हिंसा । अवगूहनं शस्त्राद्युद्यमनं । निःशंक-
पातनं निर्दयं शस्त्रादिपातनं । आरुधिरक्षतदर्शनपदेन
विवक्षितमुत्तमं । बृहस्पतिः ।

भस्मादीनां क्षेपणं च ताडनं च करादिना ।
प्रथमं दंडपारुष्यं दमः कार्योत्र मापिकः ॥
एष दण्डः समेषुक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।
द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्रधानापेक्षया बुधैः ॥

ताडनमत्रोद्यमनमात्रं । मापिकः राजतमापपरिमितः ।
समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु त्रिगुण इति जातिगुणाभ्या-
मधिके बोद्धव्यं । स्पर्शे आह याज्ञवल्क्यः ।

भस्मपंकरजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्यपार्श्वनिष्ठचूतस्पर्शे द्विगुणः स्मृतः ।
समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।
हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनं ।

अमेध्यं अश्रुक्षेप्पनसकर्णविट्दूपिकाभुक्तोच्छिष्टादि ।
पार्श्वश्चरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तात्पर्यमित्यपि
कश्चित् । निष्ठचूतं मुखानिःसृतं जलं एतैः स्पर्शाने प्रागुक्ता-

दशपणात् द्विगुणो दण्डः । परस्त्रीपूतमेपु च द्विगुण इति योजना । हीनेषु अपरुष्टेषु मोहश्चित्तवैकल्यं मदो मयादिजनिता विकृतावस्था । आदिपदादुन्मादादेः संग्रहः । छर्मादौ विशेषयति कात्यायनः ।

छर्दिमूत्रपुरीषाथैराद्ये स स्याच्चतुर्गुणः ।

पङ्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

आदिपदात् वसाशुक्रादयो ग्राह्याः आथे शिरोव्यतिरिक्तांगे । एवमेव रत्नाकरः । अधःकाये इति मिश्राः । चतुर्गुणः प्रागुक्तपणात् । एवं पङ्गुणादावपि कात्यायनः ।

उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः प्रतनेषु द्विजातिषु ।

उद्गूरणे हस्तस्य प्रहारार्थं उद्यमने पातने । हस्तस्यैव समे त्विदमिति विवादचित्तामणिः । रत्नाकरे तु द्विजातिष्वित्यत्र सजातिष्विति पाठः । तत्र व्यक्त एवार्थः । बृहस्पतिः ।

उद्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः ।

परस्परं हस्तपाते दशविंशतिकस्तथा ।

अयं चोभयोरेव समानजात्योर्दण्ड इति संतव्यं । दण्डपादेन इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । हस्तेनोद्गूरयित्वा दश कार्पाणान् विंशतिं । काष्ठेन प्रथमसाहसं शस्त्रेणोत्तमसाहसं । उत्तमं प्रति अधमश्च शस्त्रमुद्यमयति तदा सहस्रं पञ्चदण्डयः । याज्ञवल्क्यः ।

उद्धूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परस्य सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसं ॥

पुतत्रु समानजातीयानामेव मंतव्यं । असमानजाती-
यानां तु दण्डांतरस्य श्रवणात् । पणानुवृत्तौ शंखलिखि-
तौ ॥ प्रहारोद्यमे पट्पंचाशत् निपातने द्विगुणं ॥ प्राहि-
यतेऽनेनेति प्रहारो दण्डादिः पट्पंचाशत् पडधिकर्पचा-
शत् इदं चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डो यमने बोद्धव्यः ।
मनुः ।

पाणिमुद्यम्य दण्डं तु पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कंपात् पादच्छेदनमर्हति ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापरुष्टतः ।

कव्यां कृतांको निर्वास्यः स्फिचौ वास्यावकर्तयेत् ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ च्छेदयेन्नृपः ।

अधमूत्रयतो मेढ्रमवशब्दयतो गुदं ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ च्छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाडिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

ब्राह्मणविषये शूद्रस्य दण्डोयं । व्यक्तमाह नारदः ।

येनाग्नेनापरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

• तदंगं तस्य च्छेतव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः ।

छेतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरेनुशासनं ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथा यथा मदद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥

दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय तेन प्रमादरुते च न दो-
ष इति दर्शितं । नारदः ।

येनांगेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्रुयात् ।

तदंगं तस्य छेतव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

अवरो ह्रीनवर्णः । तथा ।

राजनि प्रहरेयस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतातिगं ॥

य इति ब्राह्मणेतरपरं ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

इति विशेषनिषेधात् । तथा चायमर्थः । सापराधेपि रा-
ज्ञि कृतप्रहारं ब्राह्मणातिरिक्तं शूलमारोप्याग्नौ पचेदिति
मिश्राः । चण्डेश्वरस्तु शूलमारोप्य यत् संस्क्रियते तत् शू-
ल्यं तेन प्रथमतः शूलभेदनेन पीडां विधायाम्निपाकेन
पीडाकर्तव्येत्यर्थः इत्याह । मनुः ।

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः ।

छेतव्यं तच्च देवास्य तन्मनोरनुशासनं ॥

हिंस्यात्प्रहरेत् श्रेयांसं त्रैवर्णिकं अंत्यजः शूद्रः । शूद्रस्य
इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः । वाचि पथि शय्यायामासने च
समीभवतो दंडताडनम् । वाचि युगपन्नादः पथि तुल्य-
वद्रमनं शय्यासनयोरुपवेशनं साम्यम् । कात्यायनः ।

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥

बृहस्पतिः ।

अंगाचंपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं तथा ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसंचटनार्थं भेषजपथ्यादिजनकध-
नव्ययं । याज्ञवल्क्यः ।

एकं घृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः ॥

द्विगुणो दमः प्रत्येकं कलहापहृतं देयं कलहे यथेनाप-
हृतं लुण्ठितमिति यावत् । मनुः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो धाता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा येणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कदाचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याद्यौरकिलियं ॥

धाता कनिष्ठः पृष्ठतः नोत्तमांगे न मर्माणि न्यायसा-
ध्यादिति रत्नाकरः । यमः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पंचमः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा येणुदलेन वा ॥

अधस्तात्तु प्रहर्तव्या नोत्तमांगे कथंचन ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तरनु यथोक्तं दण्डमहंति ॥

शिष्यानुवृत्तावापसम्भः ॥ अपराधेषु चैवं सततमु-
पादभेतातिप्राप्तमुपवासमुदकोपस्पर्शनामिति दण्डाः य-
धामात्रमा निवृत्तेः ॥ अस्पार्थः । उपादभेत रूस्तो-

किमिस्तिरस्कुर्यात् अतिव्रासमतिभीत्युत्पादनं उदको-
पस्पर्शनं अतिशयितशीतकाले पानीयसेचनं यथामात्रं
तच्छक्त्यनुसारेण आ निवृत्तेरपराधनिवृत्तिपर्यंतमिति ।
नारदः ।

काश्चेत्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेपात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्ययुक्तं तत्र परीक्षणं ॥

आत्मनश्चिह्नं व्रणादिरूपं कृत्वा परमभिद्रवेत् अहंम-
नेन व्रणवान्कृतोऽयं दण्ड्यतामिति अनुयुक्त्यात् । हेतुर्थै-
कतस्वरादिः अर्थः प्रयोजनं गतिः सन्निधिगमनं साम-
र्थ्यं प्रहारक्षमता । कात्यायनः ।

• हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेद्वृण्डपारुष्यकारणं ।

तदा साक्षिकृतं तत्र दिव्यं वा विनियोजयेत् ॥

साक्ष्यभावे दिव्यं । बृहस्पतिः ।

आकुष्ठस्तु समाक्रोशस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाततापिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

• वाक्पारुष्यादिना नीचो यं संतमभिलंघयेत् ।

स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभुजा ॥

नीचः शूद्रादिः संतं ब्राह्मणादिकं स एव ब्राह्मणा-
दिरैव तस्य शूद्रादेः । हिंसार्ये पृथो नान्वेष्टव्यो न दण्ड्य
इत्यर्थः । रत्नाकरस्तु नीचोऽनुत्तमः सन्तमुत्तमं स
एव उत्तम एवेत्यर्थः इत्याह । नारदः ।

• अपाकपण्डचाण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु ।

हस्तिपवात्यदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशास्त्रं ।
 न च तद्वण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥
 यमेते ह्यतिवर्तेरन्नोत्तमस्तान् नृपं नयेत् ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ्गनृपः ।
 मला होते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकं ॥
 अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ।

उग्र्यां क्षत्रुर्जातः श्रपाकः ।

क्षत्रुर्जातस्तथोग्र्यां च श्रपाक इति कथ्यते ।

इति वचनात् । उग्रस्तु ।

शूद्रायां क्षत्रियाज्जातं प्राहुर्ग्रामिति द्विजाः ।

इति देवलेन निर्णीतो ग्रासः पण्डः क्षीयः चाण्डालः
 शूद्राद्ब्राह्मण्यां जातः वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीव-
 नोपायो यस्य स वधकवृत्तिर्धोवरादिः हस्तिपो हस्त्य-
 धिरोहकः दासोऽत्र गृहजातादिः गुर्वाचार्यातिगः गुर्वा-
 चार्य्यवचनलङ्घनकर्ता मर्यादाधर्मव्ययस्यास्योऽवि-
 लंबितं घात एव ताडनमेव तनु यथापराधं श्रपाकादयो
 येषु ताडनं कुर्वते ते एवैषां घातरूपं दण्डं कुर्युः । तेषा-
 मसामर्थ्ये राजा तं घातरूपमेव दण्डं । अत्र हेतुर्मला
 होते द्रव्यादीत्यर्थः । रत्नाकरादिपुररुतोऽप्ययमेवार्थः ।
 कात्यायनः ।

अस्पृश्यघृत्तदासानां म्लेच्छानां पापकारिणां ।

प्रातिलोभ्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन । प्रातिलोभ्यप्रसूता निपादाद-

दयः । विष्णुः ॥ अजाश्वोष्ट्रघाती होकरपादः कार्यः
 विमांसविक्रयी प्राप्यपशुघाती च कार्पापणशतं दण्डः
 पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी
 च अरण्यपशुघाती च पंचाशतं कार्पापणान् पक्षिघाती
 मत्स्यघाती च दशकार्पापणान् कीटोपघाती कार्पा-
 पणं । अतस्तु जीविनामेव दण्डः ॥ विमांसं विरुद्धमांसं
 श्वसृगालादिमांसमिति यावत् । अत्यन्ताभ्यासे तु याज्ञः
 बल्कयः ।

कूटस्वर्णव्यवहारो विमांसस्य च विक्रयी ।

जङ्गहीनः प्रकर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ।

कात्यायनः ।

त्रिगुणो द्वादशपणो घाते तु मृगपक्षिणां ।

सर्पमार्जारनकुलशूकरवधे नृणां ॥

अयमत्यन्तापरुष्टमृगपक्षिघाते त्रिगुणरूपः । तत उ-
 त्तरुष्टघातेषु दशपणः स च प्रागेवोक्तः तत उत्तरुष्टघाते
 दशपणः । विष्णुकपंचाशत्पणस्तु अत्यन्तोत्तरुष्टमृगप-
 क्षिवधविषयः ।

पञ्चाशदुत्तमो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

इति वचनात् । मनुः ।

गोकुमारीदेवपशूनुक्षाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः देवाय दत्तः पशुः देवप-
 शुः उक्षाणं 'उक्षसेचने' इत्यनुसारात् । बीजसेकारं वृषं ।

वृषभपदेन जीर्णवृषो धोक्तः । मनुः ।

छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च ।

छेदने चैव यंत्राणां योक्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रंदे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरवधीत् ।

छिन्ननास्ये छिन्ननासासंबंधिरज्जीभिन्नयुगे पुरोभिन्न-
युगकाष्ठे । तिर्यक्प्रतिमुखागते इत्यनेन तिर्यक् प्रतिमु-
खं यत्तत्प्रतिरोधादागतमागमनं तेन तिर्यग्विरोधिग-
मनं बलेन यत्परस्य यानस्यागमनादि तदपि न दंडहेतुरि-
त्युक्तं । अक्षश्चक्रमध्यं काष्ठं यंत्राणां युगादिवन्धनानां
योक्रं युगबन्धनरज्जुः रश्मिः प्रग्रहः आक्रंदे चाप्यपैही-
ति दूरं गच्छेत्पुत्रैरभिनाये सारथ्यादिना कृते तदनादरे-
ण समीपमागतो यदि रथादिना पीड्यते तदा सारथ्या-
देर्न दंड इत्यर्थः । तथा ।

यत्रातिवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदंड्यो हिंसायां द्विशतं दमं ॥

यत्रानभिज्ञः प्राजकः सारथ्यादिः स्वामिना कृतः तद-
ज्ञानाच्च युग्यं तुरगादि अतिवर्त्तते अतिक्रामति तत्र त-
ज्जन्यहिंसायां स्वामी द्विशतं दण्ड्यः यत्र पुनरभिज्ञः
प्राजकः सारथ्यादिः स्वामिना कृतः तत्र प्राजकस्यैव न
स्वामिनः । तदिदमाह मनुः ।

प्राजकश्चेद्देवेदामः प्राजको दंडमहन्ति ।

स चेत्पथि न संरुद्धं पशुभिर्वा रथेन वा ॥

प्रमापयेत्प्राणभृतस्त्र दंडो विचारितः ।

यत्र प्राजकः कौशलप्रयुक्तः परवाह्यान्तरेण यानप्रति-
रोधः प्राणिहिंसाहेतुर्भवति तत्रापि प्राजकस्य दंडो वि-
चारितो निश्चित इत्यर्थः । इदानीं प्राणिविशेषे सारथ्ये
दंडविशेषमाह मनुः ।

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणवत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥

अत्र चौरवदित्यनेन सति साहसे योऽर्थदंडः सोऽ-
तिदिश्यते न तु वधदंडस्यार्द्धत्वाभावात् उत्तरार्द्धं गवा-
दिषु अर्द्धत्वाभिधानासंगतेः । तथा ।

क्षुद्रकाणां पशूनां च हिंसायां द्विशतो दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानां च दंडः स्यात्पंचमापिकः ।

मापिकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातने ॥

क्षुद्रत्वमल्पपरिमाणत्वं तत्र वयसः कलभादीनां जा-
तितोऽडजादीनां । शुभमृगां रुरुप्रभृतयः शुभपक्षिणः शु-
कादयः । मापिको द्विरूप्यरुष्णले इति पारिजातः । का-
स्यायनः ।

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दंड इत्यब्रवीन्मनुः ॥

प्रतिरूपं प्रमापितप्राणिगुणादिना समं एतच्च प्रति-
रूपादिदानं स्वामिने ।

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

दण्डपारुष्यधर्मावैरूर्मिः पंचदशी गता ॥ १५ ॥

षोडशोर्मिः

॥ अथ स्तेयं ॥

तत्र मनुः ।

एषोऽखिलेनाभिहितो दंडपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दंडविनिर्णये ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतं ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ।

अन्वयवत् रक्षकपुरुषसमक्षं तेन प्रसभं बलात्कारेणा-
पहृत्यापहारमगोपयतो ऽपहरणं साहसं निरन्वयं रक्ष-
कपुरुषासमक्षं अपव्ययते अपहृतमित्यर्थः । तेन यत्रा-
पहार्यापहरणं भवति तत्स्तेयं । अथ स्तेनाः । तत्र मनुः ।

द्विविधांस्तस्करान्विधात्परद्रव्यापहारिणः ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥

स्वचिद्वैरेव विज्ञेयाश्चरैस्त्वस्करवेदिभिः ।

स्वचिद्वैश्चरैश्चिद्वैः । बृहस्पतिः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रशः ॥

प्रज्ञा परद्रव्यापहारानुरूपा माया परव्यामोहनं । तथा ।

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवंचकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

१ केपुचित्पुस्तकेषु " कृत्वापव्ययते च यत् " इति पाठो दृश्यते त-
स्यार्थः । स्वामिपरोक्षं कृतं तत्स्तेयं भवेत् । यत्र कृत्वा अपव्ययते तद-
पि स्तेयमेव इति ।

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

नैगमाः कपटतुलादिधारणद्वारार्थहारिणः । वैद्या रोगं
प्रकोप्यार्थहारिणः । कितवाः कूटदेवनेनार्थहारिणः सं-
भ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः उत्कोचकाः
कार्यादिकारिणः सन्त उत्कोचग्राहिणः वंचकाः संभू-
योद्यतानां प्रच्छायेतरार्थग्राहिणः दैवं भाग्यं भद्राः शा-
न्तिनियुक्ताः शांतिहेतुमरुत्वैवार्थहराः शिल्पज्ञाः कूट-
शिल्पेनार्थहराः कूटसाक्षिणो यथावादेन व्यवहारसा-
क्षिणः कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणः । नारदः ।

प्रकाशवंचकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मंगलदेशकारिणः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भुवि ॥

सोपधिकाः ये अभयं मायां वा दर्शयित्वा परस्य धन-
मपहरन्ति । मंगलदेशकारिणः मंगलदेशद्वारार्थहराः
इत्येवमादय इत्यादिपदेन नानापण्योपजीव्यादयो आ-
क्षाः । नारदः ।

अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।

सममत्तप्रमत्तातान्संतुप्याक्रम्य ये नराः ॥

सन्धिच्छिदः पांथमुपो द्विचतुःपादहारिणः ।

उत्क्षेपकाः सस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकाः रक्षकस्याग्रत एवानवहितस्य दृष्टिं व-

अपित्वार्थहारिणः । सस्यहरशब्देन प्रच्छन्नहारकमात्रं
विवक्षितं । रत्नाकरकारधृतान्यन्यानि वचनपटलान्य-
नतिप्रयोजकत्वेनोपेक्षिततया ग्रंथबाहुल्यमिमां च नेह
लिखितानि । मनुः ।

तेषां दोषानभिरयाप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारानुसारतः ॥

अभिरयाप्य लोके कथायित्वा सारशब्दो ऽत्रापहतध-
नपरः तेनापहतधनानुसारेण तान् दंडयेदित्यर्थः । बृह-
स्पतिः ।

संसर्गचिह्नलोप्त्रैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहतं शास्यो दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

संसर्गः प्रमितैश्चौरैः सह मेलनं चिह्नं चौरवर्लिङ्गं सं-
धिखनित्रादि लोप्त्रं चोरितद्रव्यं एवामन्यतमेनापि चौर-
मवधार्य चोरितद्रव्यं तद्वारा द्रव्यस्वामिने प्रदाप्य राजा
शास्त्रदृष्टेन दण्डेन तं शासयेदित्यर्थः । मनुः ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्द्धते ॥

अभयस्य तु यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणं ॥

॥ अथ प्रकाशितस्करदंडः ॥

तत्राह व्यासः ।

तुलामानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य वृद्धिन्हासेन मुष्णांति वणिजो जनान् ॥

तद्द्रव्यसदृशैर्द्रव्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणं ।

कुर्वत्यौपयिकाश्चान्ये पण्यानां परिवर्तने ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मानेन तुल्या वापि पोषमष्टममाहरेत् ।

दंडं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितं ॥

मानेन कपटमानेन वाकारोऽनास्थायां तेन पेलवे
नापि छद्मप्रकारेण कपटतुलादिनापि यः परद्रव्यस्या-
ष्टमांशमपहरति स पणशतद्वयं दंडं दाप्यः । वृद्धौ हानौ
चेति । यस्तु नवमांशं सोऽष्टमभागन्यूनं द्विशतं यश्च स-
प्तमांशं सोऽष्टमभागं द्विशतं दाप्य इत्यर्थः । वाचस्प-
तिमिश्रेणाप्येष एवाऽर्थोऽनुवर्णितः । शंखलिखितौ ॥
कूटतुलामानप्रतिमानव्यवहारे शारीरौगच्छेदे वा ॥ मा-
ने प्रस्थादि शारीरो मुंडनादिरूपः अंगच्छेदः कर्णा-
दिच्छेदः कूटतुलामानेन कूटप्रतिमानेन वा यो व्यवह-
रति बहुधा तस्य मुंडनं यस्तु तच्छीलः तस्य कर्णादि-
च्छेदः कार्य इति मिश्रभट्टाचार्याः । इयं गौरवागौस्वा-
भ्यां विकल्पस्यितिरिति रत्नाकरः । मनुः ।

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वै मूल्येतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयाद्दमे पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ ।

समैः साधारणैः परार्थैः विषमं विलक्षणं । यस्तु परि-
वर्तनेन मूल्येन वा गृह्णन् परस्य पष्ठभागहानौ सार्द्धं प-
णशतद्वयं । पंचादिभागहानौ तु पंचपणशतं दंडं दाप्य
इत्यर्थः । एवमेव हलायुधादयः । तथा ।

अबीजविक्रयी यस्तु बीजोत्कर्षी तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विरुतं प्राप्नुयादधं ॥

अबीजविक्रयी अबीजं बीजतया यो विक्रीणीते बी-
जोत्कर्षी उत्तमपि बीजं बलेन यो हरति मर्यादाभेदकः
देशजातिकुलशास्त्रराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी विरुतं
वधं कर्णादिच्छेदनरूपं । बृहस्पतिः ।

प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रपुनःसंस्कृतविक्रयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दंडं च तत्समं ॥

प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः व्यामिश्रं अपद्रव्यमिश्रितं
पुनः संस्कृतं विक्रय्य पण्यं पुरातनं शाणादिना पुनर्न-
वीरुतं य एषामन्यतमं विक्रीणीते स विक्रीतभाजनात्
द्विगुणं भाजनादिकं केतरि विक्रीतवस्तुसमं च दंडं रा-
जनि दाप्य इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

मिथ्या वदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपाक्रमन् ।

दाप्यस्वष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥

पण्यस्य परीमाणमतथ्यं वदन् क्रयादौ कर्तव्ये आ-
पणं परिहरन्सकूटं क्रयं विक्रयं वा कुर्वन्प्रहृतपण्याद-
ष्टगुणं दंडं दाप्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ शुल्कस्थानमनाक्र-
मन्सर्वापहारमाप्नुयात् ॥ विक्रयादौ कर्तव्ये आपणं प-
रिहरन्सर्वस्वं दंड्यः इत्यर्थः । इदमभ्यासे याज्ञवल्क्यो-
क्तं पुनरनभ्यास इत्यविरोधः । याज्ञवल्क्यः ।

तुलाशासनमानानां कूटलुन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

तुल्य सुवर्णादितोलनदंडः शासनं राजसंबन्धि चिह्नम् ।
नाणको मुद्रामानं टंकादि य एतान् कूटान् निर्माति यो
वा तेन व्यवहरति स पणसहस्रं दंड्य इत्यर्थः । तथा ।

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकं ।

सनाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसं ।

नाणको मुद्रेति व्याख्यातं यो मुद्रापरीक्षको दौराख्या-
दिना मंदां मुद्रां भद्रां भद्रां वा मंदां ब्रूते स सहस्रं प-
णान्दण्ड्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ उत्तमं साहसं दंड्यो भि-
षङ्मिथ्याचरन्नुत्तमेषु मध्यमं मध्यमेषु प्रथमं तिर्यक्षु ॥
व्यासः ।

अनिच्छन्तमभूमिज्ञं संयोज्य व्यसने नरं ।

अपकर्षति तद्रव्यं वेश्याकितवशिलिपनः ।

अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुन्मुखं अभूमिज्ञं कार्याकार्यज्ञानही-
नं । एते विश्रब्धवंचका इति भावः । बृहस्पतिः ।

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैषोत्कोचजीविनः ।

विश्रब्धवंचकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ।

याज्ञवल्क्यः ।

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

तथा बृहस्पतिः ।

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।

श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते ऽपि यत्नतः ।

याज्ञवल्क्यः ।

वसानस्त्रीन्पणान् दाप्यो रजकस्तु परांशुकं ।

१ दण्ड इत्यपि पाठः

विक्रयाविक्रयाधानयांचितेषु पणान्दशः ।

अवक्रयो भाटकं आधानं बंधकीकरणं । याज्ञवल्क्यः ।

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

अंगहीनः प्रकर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसं ॥

असुवर्णे औषादियोगात्सुवर्णभ्रममुत्पाद्य यः क्रया-
दिव्यवहारं करोति यो वा स्वादिमांसं हरिणादिमांसत्वे-
न प्रकाशय विक्रीणाति स पणसहस्रं दंडमादाय नासादं-
न्तकरशून्यः कार्य इत्यर्थः । एवमेव विवादचिंतामणिः
मनुः ।

सर्वकंटकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेच्छ्वशः क्षुरैः ।

कंटकः प्रकाशतस्करः प्रवर्तमानमिति नित्यप्रवृत्तौ
लट् । तेनान्यायाभ्यासेऽयं दंड इत्याहुः । कात्यायनः ।

मृच्चर्ममणिमुद्रायःकाष्ठवल्कलवाससां ।

अजातौ-जातकरणे विज्ञेयो ऽष्टगुणो दमः ॥

लघुमूल्यकानामेतेषां वस्तूनां कौशलेन बहुमूल्यकव-
स्तुसादृश्यं समुत्पाद्य विक्रयी प्रकृतमूल्यादधिकं यत्स
लभते तदष्टगुणं दमं दाप्यः । अत्र रत्नाकरोक्तोदाहरणं ।
यथा मृदि कस्तूरिकामोदसञ्चारेण कस्तूरिकेति । चर्मणि
वर्णोत्कर्षोत्पादनेन व्याघ्रचर्मिति । स्फटिके लौहित्याचर-
णेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्ट-
सूत्रमिति । काष्ण्यायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति वि-

ल्वकाष्टे चंदनामोदसंचारेण चंदनमिति कार्पासिके वा
गुणाधानेन कौशेयमित्यादि । तथा ।

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च रुत्रिमं ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दंडकल्पना ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ।

समुद्रः संपुटः सारभाण्डं सारभूतं पण्यं मृगपदादि त-
था च तुच्छं संपुटं पूर्णत्वेन प्रकाश्य रुत्रिमं वस्तु ता-
त्त्विकत्वेन वा प्रकाश्य न्यस्यतो विक्रीणानस्य वा दंडः ।
स च कीदृगित्यत्राह भिन्न इत्यादि भिन्नो न्यूनः अर्थात्
पणात् तेन पणन्यूनमूल्ये वस्तुनि तथा कुर्वतः पंचाश-
त्पणाः । पणमूल्ये तु शतं पणाः । द्विपणमूल्ये पणशतद्व-
यं । इतोधिकमूल्यादौ त्वनेनैव क्रमेण दंडवृद्धिः कार्ये-
त्यर्थः । बृहस्पतिः ।

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यतां ।

स्त्रीबालकान् वंचयन्ति दंड्या अर्थानुरूपतः ॥

हेममुक्ताप्रवालाद्यं कुर्वते रुत्रिमं तु ये ।

क्रेत्रे मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञे च द्विगुणं दमं ।

द्विगुणं दमं द्विगुणं विक्रीततादृद्रव्यमूल्यापेक्षया ।

याज्ञवल्क्यः ।

अश्वौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजते शते ।

अष्टौ व्रपुणि सीसे च तास्त्रे पंचदशायसि ॥

सुवर्णं शुद्धसुवर्णं अन्यादृशस्य क्षयित्वादिति तेन शु-

द्धसुवर्णे नकांदिनमपि दंढ्रमाने क्षयो न । भवति । त-
था रजतपलशते पलद्वयमेव तथा तावति शुद्धे त्रपुणे
सीसे च अष्टपलमेव । तथा तावति ताम्रे पलपंचकं
तादृशेऽयसि दश-पलानि क्षीयन्ते इत्यर्थः । तथा च
ततोऽधिकं क्षयं वदन् वणिक् दंढ्र इति भावः ।
याज्ञवल्क्यः ।

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कर्पासिके तथा ।

मध्ये पंचपला सौत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपला स्मृता ।

स्थूलसूत्रे कार्पासिके आविके वा शतपलमिति वपना-
य प्रयुक्ते उभे दशपलाधिकं वासो भवति मध्यविधसू-
त्रे पंचपलाधिकं सूक्ष्मसूत्रे त्रिपलाधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ तथाऽप्रकाशतस्करदंडः ॥

ये तु तस्कराः संधिं कृत्वा अनेकविधधनमपहरन्ति रा-
जा अपहृतसर्वद्रव्यं स्वामिने दापयित्वा तेषां चौराणां
हस्तौ छित्त्वा तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । तदाहतुर्मनुष्यासौ ।

संधिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥

निवेशयेदित्यत्र तानिति शेषः । एवमुत्तरवचनेपि सं-
धिच्छेत्तारमिति शेष इति बोध्यं ।

संधिच्छेत्तानेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।

प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं कृतं शूले निवेशयेत् ॥

एतच्च अभ्यासे । यथा बृहस्पतिः ।

संधिच्छिदोऽसरुचे तान् शूलमारोपते ततः ॥

पांथचौर्ये विशेषयन्ति स एव ।

तथा पांथमुषो वृक्षे गले बध्वावलम्बयेत् ।

अत्र चाटीचौरास्तु वृक्षादाबुद्धंघनीया इत्यर्थ इति मि-
श्राः । नारदकात्यायनौ ॥

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

अस्यायमर्थः । यस्य राज्ञो देशे ये चौरा निवसन्ति त-
द्भ्राजदेशस्तेषां चौराणां स्वदेशः ॥ तादृघातिनः स्वदेश-
घातिनः । एतेन परदेशघातिनां चौराणां राज्ञा सर्व-
स्वग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः । मनुः ।

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥

कुलीनानां सत्कुलजातानां मुख्यानां मरकतादीनां ।
तत्र नारीपुरुषयोर्वधे विशेषमाह बृहस्पतिः ।

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तु कटाग्निना ।

खीहर्ता लौहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ॥

कटो वीरणः तथाच कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेन कटा-
ग्निना दासा इति पूर्वप्रतीकार्थः । परत्र लौहशयने द-
ग्धव्यो वै कटाग्निना ॥ व्यासः ॥

नरहर्ता हस्तपादौ च्छिन्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ।

इदं तु मध्यविषपुरुषापहरणे । व्यासः ।

पुरुषं हरतः प्रोक्तो दंड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं हरतो नारी कन्यां तु हरतो वधः ॥

इदमपरुष्टकन्यापहरणे । तथा ।

वाजिवारणबाजानां चाददीत बृहस्पतिः ।

सर्वस्वमित्यनुपंगः । हरणेइत्यपि पूरणीयम् । मनुः ।

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु तूलिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सयः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौपधस्य च ।

कालमासाय कार्यं च राजा दंडं प्रकल्पयेत् ॥

ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु तूलिकाया भेदनं
नासाभेदनं तच्चेह वाहनार्थमिति रत्नाकरः । पशवश्चात्र
विद्यालनकुलव्यतिरिक्ताः क्षुद्रपशवः । तयोर्विशेषश्रवणा-
न्महापशूनां हस्त्यश्वादीनां कालो युद्धादेः कार्यमारोह-
णादि तेन युद्धायवसरे ऽश्वायपहरणमविदंडाय दंडक-
ल्पनं च वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनात् । नारदः ।

महापशून्स्तेनयतो दंड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशून्पूर्वः क्षुद्रपशौ हृते ॥

व्यासः ।

अश्वहर्ता हस्तपादौ कटिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।

एतच्च विशिष्टाश्वहरणे सामान्याश्वहरणे तु विष्णुनैक-
करपादादिकत्वस्य प्रतिपादनान् । याज्ञवल्क्यः ।

बंदियाहांस्तथा वाजिकुंजराणां च हारिणः ।

प्रसस्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

मनुः ।

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदिनः ।

हस्त्यश्चरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कोष्ठागारं धान्यागारं अविचारयन्कर्मणि निश्चिते अविलंबमानः । विष्णुः ॥ गोश्वोष्ट्रगजापहारकः एककरपादिकः कार्यः अजाद्यपहारी एककरश्च । करितुरगावत्रात्यन्तापरुष्टावुक्तौ प्रथमाशास्यौ वा गुणवान् समयो वा न युद्धस्येत्यतः शासनलाघवं । व्यासः ।

पशुहर्तृश्चार्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ।

तस्य एकपादं कुण्डकुद्दालादिना छिन्त्यादित्यर्थः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ऽप्यधिकं वधः ।

शेषे ऽप्येकादशगुणं दाप्यस्वस्य च तद्धनं ॥

- प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरस्य द्वादशभिः प्रसूतिभिः कुडवो भवति चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति चतुर्भिः प्रस्थैराढकः चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कुम्भ इति विवादचिन्तामणिः ।

दश द्रोणा भवेत् खारी कुम्भोपि द्रोणविंशतिः ।

द्रोण उक्तो मिताक्षरायाम् ।

अष्टगुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥

चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ।

इति स्मार्तभट्टाचार्याः । दशभ्य इति इतोप्यधिकं धान्यमपहरन्मारणीयः न्यूनं त्वपहरन् तत्समं धान्यं स्वामिनि तदेकादशगुणं च राजन् दंडत्वेन दाप्य इत्यर्थः । अन्ये तु ।

पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः पोडशाभिः खारी विंशत्या कुंभ उच्यते ।

कुंभैस्तु दशाभिर्बाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥

विंशत्या द्रोणैरिन्यन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च क्रम-
माह मनुः ।

क्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागादशगुणो भवेत् ।

तदर्द्धदंडो भृत्यानामज्ञानात्कर्पकस्य तु ।

सस्यभागव्यवस्थया भूकर्पकस्य दोषेण सस्यनाशे स्व-
भागादशगुणस्तस्य दंडः तद्भृत्यस्य दोषेण तन्नाशे स्व-
भागात् पञ्चगुणः कर्पकस्य दंड इत्यर्थः । अयं च दंडो
राज्ञा ग्राह्यः । भूस्वामी तु तद्विनाशितं स्वग्राह्यं सस्य-
भागं ततो लभते इति द्रष्टव्यं । मनुः ।

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वयः शतं दंड्यः सान्वयोऽर्द्धशतं दमं ।

निष्पुलाकीरुतेषु स्वल्पधान्येषु अपहृतेषु शाकमूलफ-
लेषु वा निरन्वयः ग्रहणहेतुप्रीत्यादिसंबंधशून्यः शतं प-
णान् दंड्यः । तत्संबंधवांश्चेत् पंचाशत्पणान् दंड्यः ।
खलस्थधान्यहरणेऽयं दंडः । गृहस्थधान्यहरणे पूर्वोक्त
एव दंड इत्यविरोधः । तथा ।

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अल्पेष्वपरिपूतेषु दंडः स्यात्पञ्च रुष्णलाः ॥

१ अन्येष्वपरिपूतेषु इत्यपि पाठः क्वचिदृश्यते तस्यार्थः अन्येषु स-
मर्षपुस्तकभाष्येषु ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कोष्ठागारं धान्यागारं अविचारयन्कर्मणि निश्चिते अविलम्बमानः । विष्णुः ॥ गोश्वोष्ट्रगजापहारकः एककरपादिकः कार्यः अजाप्यपहारी एककरश्च । करितुरगावत्रात्यन्तापकृष्टावुक्तौ प्रथमाशास्यौ वा गुणवान् समयो वा न युद्धस्येत्यतः शासनलाघवं । व्यासः ।

पशुहर्तृश्चार्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ।

तस्य एकपादं कुण्वकुद्वालादिना छिन्यादित्यर्थः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ऽप्यधिकं वधः ।

शेषे ऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनं ॥

● प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरस्य द्वादशभिः प्रसूतिभिः कुडवो भवति चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति चतुर्भिः प्रस्थैराढकः चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कुम्भ इति विवादचिन्तामणिः ।

धिकसुवर्णस्य तन्मूल्यहारी कुम्भोपि द्रोणविंशतिः ।

स्वच्छेदः कार्यः । तदूनपञ्चविंशत्ये

ल्यरजततादृशवस्त्राणां वा हरणे अपहृतैकादेशलुम् ।

डः । तदूनसुवर्णस्य तन्मूल्यरजततादृशवस्त्राणां वा हरणे

ताडनम् । तदूनसुवर्णस्य तन्मूल्यरजततादृशवस्त्राणां

वा हरणे कर्णच्छेदः कार्यः । हेम्नो रजतस्य वा शतक-

र्पाधिकस्य तथा वाससो वा शताधिकस्य हर्तावध्यः । प-

ञ्चाशदधिकस्य तस्य हर्ता छिन्नहस्तः कार्यः । तदूनमू-

ल्यस्य हर्ता एकादशगुणं तन्मूल्यं वा दाप्यः अपहृत-

पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुंभ उच्यते ।

कुंभैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥

विंशत्या द्रोणैरिन्धन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च क्रम-
माह मनुः ।

क्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

तदर्द्धदंडो भूत्यानामज्ञानात्कर्पकस्य तु ।

सस्यभागव्यवस्थया भूकर्पकस्य दोषेण सस्यनाशे स्व-
भागाद्दशगुणस्तस्य दंडः तद्भृत्यस्य दोषेण तन्नाशे स्व-
भागात् पंचगुणः कर्पकस्य दंड इत्यर्थः । अयं च दंडो
राज्ञा ग्राह्यः । भूस्यामी तु तदिनाशितं स्वग्राह्यं सस्य-
भागं ततो लभते इति द्रष्टव्यं । मनुः ।

परिप्लेपु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्पयः शतं दंड्यः सार्वभौमसमये अपहरन् अष्टा-
निष्पुलाकीरुतेषु स्यूतं च दाप्यः इत्यर्थः । व्यासः ।
लेषु वा निष्पुलाक्यापहरणे क्षीरे तद्विरुद्धी तथा ।

स्यामिने तत्समं दाप्यो दंडं च द्विगुणं नृपे ॥

मध्यहीनद्रव्यहासी पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तद्विगुणं दंडमथवा पंच रुष्णलान् ॥

मध्यहीनद्रव्यं नलादि रुष्णलशब्देन ययमितद्रव्यम-
भिप्रेतमिति रत्नाकरः । मनुः ।

सूत्रकर्मासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्रः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैणवभांडानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां प्रक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसंभवं ॥

अन्येषामेवमादीनां मयानामोदनस्य च ।

फलानां चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः ॥

दृढमल्पसूत्रादिहरणे । अन्यत् पशुसंभवं चर्मदंतादि ।
शंसलिसितौ ॥ रुतकाष्ठाश्मकौलालचर्मवेत्रभण्डेषु मूल्या-
त्पञ्चगुणः त्रयो वाकार्पापणाः एकचक्रापहरणे चत्वारिं-
शच्छकटेऽशीतिशतं रुतकाष्ठं घटितकाष्ठं कौलालं कु-
लालनिर्मितं मृन्मयमिति यावत् । भांडमश्मादीनां एक-
चक्रमेकरथांगं चत्वारिंशत् पणा एव अशीतिशतं अ-
शीत्यधिकं शतं । तथा ।

तं शतं दंडवेद्राजा यश्चमग्निं चौरपेद्रुहात् ॥

अग्निं श्रौतं स्मार्तं वेति विवादचित्तामणिः । नारदः ।

काष्ठभांडतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवभांडानां तयान्नायस्थिचर्मणां ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गोरसे तद्विकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्वान्नानां रुतान्नानां मयानामोदनस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्स्यात् पद्मगुणो दमः ॥

इति प्रचुरकाष्ठादिविषयं स्वामिने ऽपि अपहृतद्रव्य-

अनापृष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

इदमप्युल्लेखस्वामिकृतृणादिविषयमिति वाचस्पति-
मिश्राः। गौतमः ॥ ब्राह्मणस्य न शरीरो दंडः कर्मवियोग-
विख्यापनविवासनांककरणानि । आवृत्तौ प्रायश्चित्ती तु
सः ॥ कर्मवियोगः चौर्येण ब्राह्मणेन सह सर्ता क्रियानारं-
भः । विख्यापनं खरारोहणाडिडिमादिना चौरत्वं तस्य
ख्यापनीयं । विवासनं देशाद्द्विष्करणं । अंककरणं लं-
लाटे चौरचिह्नकरणं आवृत्तौ प्रायश्चित्ती सः प्रकारांतरे-
ण जीवनाक्षमो ब्राह्मणश्चौरोऽपि न हननहस्तच्छेदनादि-
ना दंड्यः किंतु हतं वस्तु दत्त्वा चौर्यप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।
एतानि यागादिपरब्राह्मणे । आपस्तम्बः ॥ पुरुषवधस्तेयभू-
स्यादनिषु वधः चक्षुर्निरोधश्चैतेषु ब्राह्मणस्य ॥ स्तेयं सुवर्ण-
हरणं एतेषु त्रिषु ब्राह्मणे तस्य वधः ब्राह्मणस्य चक्षुरु-
त्पाटनं इदमधमब्राह्मणानां । विष्णुः ॥ स्तेनाः सर्व एवा-
पहतं धनिकस्य धनं दाप्याः । ततस्तेषामभिहितदंडप्र-
योगः । याज्ञवल्क्यः

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्द्विविधैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

चिह्नं ललाटे भगवत्कर्म । हृदं मध्यविधब्राह्मणानां ।
ब्राह्मणाधिकारे कात्यायनः ।

सहोढमसहोढं वा तत्त्वांगमितसाहसं ।

प्रगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥

अयःसन्धानशुक्राश्च मन्दभक्त्य बेलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरा मृत्योरिति कौशिकः ॥

होढं लोप्त्रं तच्चेनागमितं ज्ञापितं साहसं चौर्यं यस्य
तथा तं कुर्युरा मृत्योरिति योजना । सर्वस्वैरिति । इदं तु
व्रतस्वाध्यायरहितधनवद्ब्राह्मणपरं । अयःसंधानयुक्ता-
लौहनिगडबद्धा मंदभक्ताः कर्ममात्रौपयिकबलजनक-
किञ्चिद्भक्ष्यभाजः । कर्माणि राजदास्यादीनि । इदं तु
तादृशनिर्धनब्राह्मणपरं । बृहस्पतिः ।

व्रतस्वाध्यायवान्स्त्रेयी बंधनात्किंश्यते चिरं ।

स्वामिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तं न कार्श्यते ॥

इत्यप्रकाशतस्करदंडः ॥ ७ ॥

॥ अथ चौरान्वेषणं ॥

तत्र रत्नाकरधृतो नारदः ।

सहोढग्रहणात्स्तेयं होढे सत्युपयोगतः ।

शंका त्वसज्जनैकार्थ्यादनायव्ययतस्तथा ॥

अहोढान्विमृशेच्चौरान् गृहीत परिशंकया ।

तथोपधाभिश्चित्राभिर्व्यूस्तथ्यं यथा हि ते ॥

देश ग्रामं दिशं नाम जातिं वासं प्रतिश्रयं ।

कृतकार्यसहायास्तु प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥

वर्णस्वराकारभेदात् संदिग्धविनिवेदनात् ।

अद्वेशकालवृत्तत्वान्निवासस्याविशोधनात् ॥

असद्वय सत्युर्वचौर्यादिसत्संसारकार्गोत् ॥

शेवैरप्यनुगंतव्या न होढेनैव केवल ॥

सत्योपयोगतस्तत्सत्यलोप्त्रग्रहणात् । होढे असत्यपयोगतः

असति होढे लोप्त्रे उपयोगतः अन्यथा लभ्यकर्पूरायु-
पयोगतः स्तेयं ज्ञेयं । शंका तु स्तेयस्य असंज्ञनैका-
र्थ्यात् असंज्ञनैर्मद्यपानाद्यासक्तैः ऐकार्थ्यात् एकप्रयो-
जनकत्वात् अनायव्ययतस्तथा शंका इति प्रथमवच-
नार्थः । अहोढान् होढरहितान् तथा गृहीतपरिशंकया
उपधाभिस्थिब्राभिर्वाजैर्नानाविधैर्देशादिकं प्रष्टव्यास्ते
यथा ब्रूयुरित्युत्तरवचनार्थः अहोढेनैव चौरा अन्वेष्टव्याः ।
किंतु वर्णस्वराकारभेदादिभ्योऽपीति तदुत्तरवचनार्थः ।
विवादरत्नाकरे याज्ञवल्क्यः ।

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथैवाशुद्धवासकः ॥

अन्येपि शंकया ग्राह्या नामजात्यादिनिद्रवैः ॥

यूतस्त्रीपानसक्ताश्च भिन्नशुष्कमुखत्वराः ।

परद्रव्यगृहाणा च पृच्छका गूढचारिणः ॥

निरायव्ययवंतश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

ग्राहकैर्गृह्यते चौर इति ग्राहकैश्चौरोयमिति निर्दिष्टः स-
न् गृह्यते ध्रियत इत्यर्थः । पदेन हरणदेशादारभ्य पाद-
चिह्नानुसारेण अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासकः
नामजात्यादिनिद्रवैः स्वस्य नाम्नो जात्यादेर्वापलापैः ।
आदिपदेन ग्रामादिग्रहणं । निरायव्ययवंतः आयशून्याः
संतो व्ययवंतः विनष्टद्रव्यविक्रयाः हतद्रव्यैकदेशभूतद्र-
व्यक्रयकर्तारः । नारदः ।

गवादिष्वपनष्टेषु द्रव्येषूपहतेषु च ।

पदेनान्वेषणं कुर्युरा मूलतद्विदो जनाः ॥
 ग्रामे ब्रजे विवीते वा यत्र तन्निपतेत्पदं ।
 बोद्धव्यं तद्भवेत्तेन नयेत्सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥
 पदे प्रमूढे भग्ने वा विपमत्वाज्जलांतिके ।
 घस्त्वासन्नतरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र यातयेत् ।
 सोमाध्वनिर्हयोर्यत्र स्तेनप्रायो ऽशुचिर्जनः ।
 नैवातरिक्षान्न दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।
 दस्यवश्च प्रयत्नंते नस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥

तस्यार्थः । गवादिषु द्रव्येषु अपनष्टेषु केनाप्यपहृतेषु
 वा तत्पदेनान्वेषणं कर्तव्यं । तत्र यस्य ग्रामे ब्रजे वा वि-
 वीते वा तत्पदं निपतेत्तेन ग्रामादिमतां तद्बोद्धव्यं । पदे
 कियदृष्टे ऽग्रे तथा अपारिचिते तत्सन्निहितग्रामे निपात-
 येत् अन्यकल्पनं पुनस्तदभावादिति । अन्धान्यपि बहू-
 नि रत्नाकरधृतानि नारदमनुकात्यायनपाज्ञवल्क्यवच-
 नानि लौकिकत्वेनोपेक्षिततया ग्रंथगौरवभिया च नेह
 लिखितानि ॥ ७ ॥

अथ स्तेनातिदेशः ॥

तत्र मनुः ।

यो दत्तादायिनो हस्ताह्निप्सेत ब्राह्मणो धनं ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ।

तथा ।

अग्निदान्तकटांश्चैव तथा शत्र्वायकाशदान् ।

सन्निधातुंश्च मोषस्य हन्याञ्चौरानिवेश्वरः ।

अदत्तादायिनश्चौरस्य । अपिशब्देन प्रतिग्रहादिपरि-
ग्रहः । अग्निरत्र चौर्यानुकूलः । भक्तं चौरभक्ष्यं । शस्त्रं
चौर्यागं अवकाशः चौरावस्थानदेशः सन्निधातृन् चौर-
चोरयितव्ययोः सन्निधापकानिति विवादचित्तामणिः ।
रत्नाकरकारस्तु सन्निधातृश्च मोषस्य मोषणीयद्रव्यस्या-
पहारानुकूलसन्निधानकारानित्यर्थः इत्याह । याज्ञवल्क्यः ।

भक्तावकाशाद्युदकमंत्रोपकरणव्ययान् ।

कृत्वा चौरस्य हंतुर्वा ज्ञानतो दंड उत्तमः ।

भक्तावकाशौ व्याख्यातार्थौ । अग्निरुदकं च चौर्योप-
ष्टंभकं । मंत्रः चौर्योपायोपदेशः उपकरणं चौर्यसाधनं
सन्निधादि व्ययोऽपहर्तुं गच्छतः पाथेयं ज्ञानतश्चौरं ज्ञा-
त्या एवं करणे उत्तममाहसो दंडः हंतुरप्येवं कुर्वतामी-
दृशो दंडः । नारदः ।

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां च प्रसर्पतां ।

शक्ताश्च यदुपेक्षन्ते तेऽपि तद्वोपभागेनः ॥

ये भक्तादन्यतमं चौराय ददति ये वा धारणक्षमा अ-
पि चौरं त्यजन्ति तेऽपि चौरवद्वंद्व्याः । तथा ।

आन्हायकादेशकरास्तथा चांतरदायकाः ।

समद्वंद्व्याः स्मृत्य ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

ये चौरान् आन्हयन्ति आदिगन्ति स्थाने स्थापयन्ति
ज्ञात्वा चौरान् गोपयति वा ते सर्वे चौरसमाः ॥ चौ-
गणामित्यनुवृत्तौ । कात्यायनः ।

केतारश्चैव भांडानां प्रतियाहिण एव च ।

समदंडाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

चोरितद्रव्याणां तथा ज्ञातानां क्रेता ग्रहीता संगोप्ता
न चौरसमं दंड्य इत्यर्थः । हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ प्र-
सह्य तस्कराणामवकाशभक्तप्रदाश्चान्यत्र राजाशक्तेः ।
राजा चैवौरनिराकरणाक्षमः तदा चौराय स्वरक्षार्थं भ-
क्तादिदानेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥ विवादरक्षाकरविवाद-
चिंतामण्योर्मनुः ।

राष्ट्रेषु रक्षादिरुतान्तामर्तांश्चैव देशितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्याञ्छिष्याच्चौरमिव द्रुतं ॥

देशावेक्षकस्तादृश एव सामंतोऽपि चौरादीनामवेक्षा-
यामुदासीनो भवन् चौरवहंश्च इत्यर्थः । तथा तपोः
स एव ।

ग्रामघाते हिताभंगे पयि मोपाभिदर्शने ।

शक्तिं न हि धावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

ग्रामघाते ग्रामोपद्रवे हिताभंगे हितस्य छतस्य सस्यो-
त्पन्नानुकूलस्य जलबंधनादेर्विदारणे चोरितद्रव्यस्य चो-
रहस्तस्थस्याध्वनि दर्शने वा यथाशक्ति तत्प्रतीकारम-
कुर्वाणो नियुक्तोऽपि ससाधनो देशान्निस्तार्यः ॥ ॥

॥ अथ चौरापवादः ॥

तत्र मनुः ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विविधः द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हति ॥

क्षीणवृत्तिः पापेयशून्यः । तथा ।

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वन्याथै तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थं न स्तेयं मनुस्त्रवीत् ॥

फलानि अन्यापरिगृहीतानि 'फलानि चागृहीतानी'
ति गौतमवचनात् । तथा होमाग्निसंदीपनाय परेन्धनं
तथा गोग्रासार्थं परतृणं ग्राह्यं । राजकृत्ये आपस्तम्बः ॥
ग्रामेषु नगरेषु चार्थान् शुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये
निदध्यात् । तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः । सर्वतो यो-
जनं नगरं तत्स्करेभ्यो रक्ष्यं क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ग्रामनगरयो
रक्षकाः ससहायाः साधवः कार्याः तैश्च नगरात् परितो
भूमौ योजनमितायां नगरे च यच्चैरिरपहतं तद्व्यं एवं
ग्रामरक्षके ग्रामे क्रोशमिते तत्परिसरेऽपीत्यर्थं ज्ञानं
मिश्राः । कात्यायनः । .

गृहेषु मुपितं राजा चौरग्राहंस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान् यदि चौरा न लभ्यते ।

गृहेष्वित्युपलक्षणं यदि चौराऽन्विष्यमाणो न लभ्यते
तदा तदनुसन्धायकद्वारा वा देशपतिद्वारा वा चोरितधनं
राजा दापयेदित्यर्थः । आरक्षकः ग्रामरक्षानियुक्तः (कोत-
याल) इति प्रसिद्धः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो देशपतिरि-
ति यस्य प्रसिद्धिः । रत्नाकरविवादचिंतामण्योः का-
त्यायनः ।

ग्रामतिषु हतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।

विधीति स्वामिना देयं चौराद्वर्त्राविवर्तितके ॥

विवर्तितेऽरण्ये स्वामिना राज्ञा चौराद्वर्त्राचौराश्रयीभूते-

नाविवीते क्षेत्रादौ । कात्यायनः ।

स्वदेशे यस्य यत्किञ्चिद्धृतं देयं नृपेण तत् ।

गृह्णीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्यस्य पार्यवः ॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रणिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्यादभ्यथा किलिप्यी नृपः ॥

एवमेव तु चौरैः यदि च मोपस्तस्मान्न लभ्यते ।

दयात्तदर्थं वा चौरं दापयेद्वा यथोदितः ॥

स्वरूपं तदेव वस्तु चौरं वा धनं वेति विकल्पः ॥ वि-
वादरत्नाकरे वृद्धमनुः ।

यस्मात्पहताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।

तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

मोपितद्रव्यादल्पं स्वामिना यस्मात्पुरुषाल्लब्धं तच्छे-
पमपि स्वामी तत् एवाप्नुयात् । किंतु स्वामिना शेषा-
शे चौरयिमतं चौर्यगतत्वेन शपथे कृते सतीत्यर्थः । यदि
तु चौरत्वाभिमतस्य शेषापहारे प्रमाणं नास्ति तदोक्ता
व्यवस्येति द्रष्टव्यं । याज्ञवल्क्यः ।

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हेतु परतो नृपः ॥

शौलिकको रक्षाधिकारी स्थानपालो देशपतिः । अना-
स्थायां वाकारः । नष्टं अनवधानगतं । अपहृतं चौर्येण ।
तेनायमर्थः । नष्टमपहृतं वा वस्तु केनापि तदस्वामिना
समानीतं राज्ञा वर्षपर्यंतं धारयितव्यं तदभ्यन्तरे स्वामी
चेदायाति तदा स एव नोचेदप्यपरि तद्देशगजमनुह्नी-

यादिति मिश्राः । चंडेश्वरस्तु शौलिकैः शुल्काधिकृतैः
स्थानपालैः स्थानरक्षाधिकृतैर्वा नष्टमपहृतं वा द्रव्यं य-
दाहृतं प्राप्तं तद्यदा संवत्सराभ्यंतरे स्वामी नायाति तदा
राज्ञा धारयितव्यं संवत्सरेरानंतरं शौलिकादिभ्यो वक्ष्य-
माणगौतमोक्तमंशं दत्त्वा राजा स्वयमेव गृह्णीयात् । संव-
त्सराभ्यंतरे च राज्ञो याज्ञवल्क्य एव 'पणानि'त्यादिना
भागमाह ।

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पंचमंशके ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

एकशफे एकखुरे अश्वदाविति यावत् । पणान् चतुर-
इत्यन्वयः । पादं चतुष्पणपादं पणमिति यावत् । गौत-
मः ॥ प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे ब्रूयुः विख्याप्यं ।
संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगंतुश्चतुर्थं राज्ञः शेषं ॥ च-
तुर्थं संडं भवतीति शेषः इति । मनुः ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवायरूपसंख्यादीन्स्वामी तद्व्यमर्हति ॥

अवेदयंस्तु नष्टस्य देशकालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दंडमर्हति ॥

अनुयोज्यः प्रष्टव्यः रूपं शुल्कादिरूपं संख्या चतु-
ष्पादिका आदिग्रहणादपहृतजात्यादिकं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

संपदंडप्रभेदाद्यैस्तरंगः पौडशो गतः ॥ १६ ॥ ७ ॥

सप्तदशोर्मिः

॥ अथ साहसं ॥

तत्र विवादरत्नाकरे नारदः ।

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिर्मर्षणं ।

पारुष्यमभयश्चेति साहसं पंचधा स्मृतं ॥

एतत्केपाश्चित्साहसानुकीर्तनं । स्वाभिमतमाह विवाद-
चिंतामणौ ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

अत्र च साहसे रक्षितुर्न ज्ञानवारणं चौर्ये तु तस्य
ज्ञानवारणमिति विशेषः । तदग्रे नारद एव व्यक्तीकृति-
ष्यति । तथा नारदः ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चंति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

तद्विभजते स एव ।

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भंगाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतं ॥

वासःपश्वन्नयानानां गृहोपकरणस्य च ।

अनेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं ॥

व्यापादो विपशस्त्राद्यैः परदारप्रवर्षणं ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसं ॥

अत्रादिशब्दार्थो वक्ष्यमाणतत्तन्मुन्यंतरवचनाद्बोद्ध-
व्यः । क्षेत्रोपकरणं इलादि गृहोपकरणं दण्डपलादि ।

तथा नारदः ।

तस्यैव भेदः स्वेयं स्याद्विशेषस्तत्र कीर्त्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्वेयमाधिच्छलेन तु ॥

अत्र अनयोः रक्षितुज्ञानि सत्येव बलेन य आधिः य-
त्पीडनं तत्साहसं छलेन स्वामिनो ज्ञानावरणेन य आ-
धिः यत्पीडनं तत्स्तेयमित्यर्थः । मनुः ।

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितं ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्य उत्तमः ॥

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।

विनाशयन् हरन् दंड्यः शतायमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसयन्श्चौरयन् दाप्यो द्विशतायं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधने तथा ।

कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेपां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता वा घातनीयः स्यात् प्रसंगविनिवृत्तये ॥

तत्साहसं शतायं शतावरं द्विशतांतं अनुरूपतः वि-
नाशितापहतमूल्यानुसारेण । विवादरत्नाकरे मनुः ।

चर्मचार्षिकभाडेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पंचगुणो दंडः पुष्पमूलफलेषु च ॥

चार्षिकमुवानदादि प्रथमचर्मपदं स्पष्टार्थमिति चंडे-
श्वरवाचस्पतिमिश्रौ । काष्ठमयं तंडुलादिपरिमाणपात्रं
लोष्टमयं घटादि एतेषु सहसा विनाशितेषु मूल्यात्पंच-

गुणो दंडः । यस्तु पुष्पादौ शतावरो दंडो मनुनोक्तः सोऽ-
पि प्रशस्तपुष्पादिपरः अतो नानेन विरोधः । विवादचिं-
तामणौ कात्यायनः ।

क्षतं भंगावमदौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहृतः ॥

क्षतं किञ्चिन्नाशः द्रव्यमिह स्फटिकादि तेन “अवघाते
तथा भेदे छेदे कुड्यादिघातने” इत्यादिवक्ष्यमाणयाज्ञ-
वल्क्येन न विरोधः । नापि लघुगुरूणां क्षतादीनां समा-
नदब्धनाप्रयोजकत्वमिति रत्नाकरः । द्रव्यभाक् स्वामी
स्वामिने च स्फटिकादि देयमित्यर्थः । विष्णुः ॥ गृहकु-
ड्यादिभेत्तारं मध्यमसाहसं तच्च योजयेत् ॥ परगृहभि-
न्यादेरभिदारको मध्यमसाहसं राज्ञा दंड्यः स्वभग्नं च
भिन्त्यादिकं स पूर्ववत्कुर्यादित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अवघाते तथा भेदे छेदे कुड्यादिघातने ।

पणान्दाप्यः पंचदश विंशतिं तद्विधं तथा ॥

परकीयकुड्यादिघातने शिथिलीकरणे पंचदशपणाः ।
भेदे बंधशिथिलीकरणे विंशतिः छेदे द्विधाकरणे तथा-
वमर्दे अवघातने उभयत्रापि चत्वारिंशत्पणा दंडः । इह
तु कुड्यमात्रसंबन्धिनि भेदमात्रे पंचदशपणात्मको दंडः ।
विष्णुवचने च गृहसहितकुड्यादिघाते प्रौढविदारणे
मध्यमसाहसमिति न विरोध इति विवादरत्नाकरः ।
याज्ञवल्क्यः ।

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिप्रं प्राणहरं तथा ।

षोडशायः पणान् दंड्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

दुःखोत्पादि कंटकादि गृहे परगृहे प्राणहरं सर्पादि
षोडशपणान् आद्यः दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपी दंड्यः । द्वि-
तीयो मध्यमं साहसं दंड्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ गृहपीडा-
करं द्रव्यं क्षिपन्दंड्यः पणशतं ॥ अत्र पीडा उत्कटाभि-
मता एतेन पीडाकरद्रव्यस्य गृहे क्षेपं कुर्वतः षोडशप-
णदंडस्याभिधातुर्याज्ञवल्क्यस्य तत्रैव पणशतदंडाभिधा-
त्रा विष्णुना विरोधो निरस्त इति रत्नाकरः । मनुः ।

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्यात् स तत्सर्वं दद्यात् पंचशतानि च ॥

संक्रमः जलोपरिगमनार्थं तिरःकाष्ठादिवंधः साकव
इति प्रसिद्धः । ध्वजो देवस्य गरुडध्वजादिः । यष्टिर्हृदादि-
चिह्नभूता । प्रतिमा देवस्य प्रतिरूपतिः । प्रतिकुर्यात्पूर्वव-
त्कुर्यात् । एतदन्यतमस्य यो विनाशं करोति स पंचशतानि
दंड्यः । विष्णुः ॥ अभक्षस्याविक्रेयस्य विक्रयो देवप्रति-
माभेदकश्च उत्तमसाहसं दंड्यः ॥ शंखः ॥ आरामप्रपा-
कूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभंगेषु तत्समुत्थानं प्रतिसं-
स्कारोऽष्टशतं च ॥ निपानं कूपादिसमीपे पशूनां जलपा-
नस्थानं एतेषां सप्तानामन्यतमभंगे कृते तत्कर्त्रा आरामा-
देः पुनः सजीकरणं कार्यं अष्टशतपणाश्च तस्य दंड
इत्यर्थः । कात्यायनः ।

हरेर्द्विधादेहेदापि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्रहं चैव यो भिषात्प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

अत्र प्रतिमायुत्कर्षापकर्षाभ्यां दैवीकल्पः परिस्थाप-
नीय इति मिश्राः । हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ सेतुभे-
दरुतश्च ॥ इदं तु महासेतुविषयं । मनुः ।

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यपां भिन्वात् स दाप्यः पूर्वसाहसं ।

पूर्वनिविष्टस्य पूर्वस्थितस्य स्नानादावुपयुक्तस्येति या-
वत् । आगमो येन वर्त्मना तडागः पयसा पूर्यते तं
यो भिन्वात् निरुंध्यात् तस्य पूर्वसाहसो दंडः । याज्ञव-
ल्क्यः ॥

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविबीतखलदाहकाः ।

राजपरन्पभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥

क्षेत्रादीनां पण्णामन्यतमस्यापि दाहको भूपभार्यागामी
वा धीरणाग्निना दाहयितव्यः । मनुः ।

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानां च पूरकं ।

द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥

नगराद्याश्रयस्यप्राचीनस्य परिखाया द्वारस्य वा नाशो-
कं त्वरया मारयेत् । तथा ।

अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुंचति ।

संप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

योऽविरुतः अबध्यं अनपराधित्वेन निर्णीतं बध्नाति ब-
ध्यं सापराधित्वेन निर्णीतं त्यजति । अपराधित्वेन निर-
पराधित्वेन वा निर्णीतं यः त्यजति बध्नाति वा स सहस्रं
पणान् दंड्य इत्यर्थः । विष्णुः ।

दंध्यमुन्मोचयन् दंडाद्विशतं दंडमाहरेत् ।

नियुक्तश्चाप्यदंड्यानां दंडकारी नराधमः ॥

दंडाधिकारी दंड्यमुन्मोचयन् अदंडयन् अदंड्यान् दं-
डयित्वा तदंडात् द्विगुणं दंड्यः । बृहस्पतिः ।

• एकस्य बहवो यत्र प्रहरंति रुपान्विताः ।

• मर्मप्रहारदोषस्तु घातकस्य उदाहृतः ॥

मर्माघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्दमं ।

आरंभकृत्सहायश्च दोषभाजस्तदद्वैतः ॥

क्षतस्याल्पमहन्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।

सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रवासयेत् ।

एकस्य मर्मघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं कुर्वन्ति तत्र मर्म-
घातिनमेव यथोक्तं यज्जातीयस्य प्राणिनो घातकतामवि-
रुत्य यो दंड उक्तस्तं दंडं दापयेदित्यर्थः । आरंभकृतः सहाय-
कारिणश्च प्रत्येकं तदद्वैतरूपः । क्षतस्थेत्यादि मर्मघातित्वा-
निर्णयार्थमिदं तथा च क्षतस्य महन्त्वेन मर्मस्थत्वेन वा
सामर्थ्येनाभिभावकत्वादिरूपेण अनुबन्धेन पौनःपुन्येन
मर्मघातित्वमवसेयमिति रत्नाकरादयः । शंखः ॥ माता-
पित्रोर्गुरोश्चातिक्रमंगच्छेदः ॥ अतिक्रमस्ताडनं येनांगेन
ताडयेत्तदंगस्य छेद इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

सामान्यप्राभवद्रव्यहरणात्साहसं स्मृतं ।

१ सामान्यद्रव्यप्रसभहरणादिति मूलपुस्तके पाठः । तत्र सामान्य-
स्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगानर्हत्याविशेषेण पारकीयस्य वा द्रव्य-
स्यापहरण साहस । कुतः प्रसभहरणात् प्रसभ हरणाद्भावद्वयेन हर-
णादिनिवाकदिनिविज्ञानेभ्यः ।

तन्मूल्याद्विगुणो दंडो निद्रुवे च चतुर्गुणः ॥

सामान्यप्राभवं नानास्वामिकं हर्तुरन्यस्वामिकत्ववि-
वक्षा तेन परद्रव्यमात्रस्य साहसे वा हतद्रव्यान्मूल्यात्
द्विगुणः तत्रैवाग्रे निद्रुवे चतुर्गुण इति रत्नाकरः । मनुः ।

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितं ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमौ ॥

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।

विनाशयन्हरन्दंष्ट्रः शतायमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसर्यश्चोरयन् दाप्यो दिशतायं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।

कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेवां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता वा घातनीयः स्यात् प्रसंगविनिवृत्तये ॥

तत्साहसं अनुरूपतः विनाशितापहतमूल्यानुसारेण
क्षेत्रोपकरणं हलादि गृहोपकरणं शिलापट्टादि शतायं
शतावरं । नारदः ।

तस्य दंडः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दष्टः पंचशतावरः ॥

वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने ।

तदंगच्छेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसे ॥

तदयं संक्षेपः अल्पस्यापि धनस्यापहरणं विनाशने वा
शतयो दंडः क्षेत्रसेत्वादेस्तत्राप्येण साहसेन वा विनाश-

नै विनाशितसमं धनं चौरः साहसौ वा धनस्वामिनि
दाप्यः । हीनपुरुषस्तु द्विगुणं दैव्य इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ अथ घतातकान्वेषणं ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतर्थायवा ।

प्रष्टव्या योपितश्वास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वापगतः सह ।

तत्प्रदेशसमापन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥

तत्प्रदेशसमापन्नं हननप्रदेशसमीपगं । अत्र चतुर्थ-
चरणे पृच्छेद्वापि शनैःशनैरिति विवादरत्नाकरे पाठः ।

बृहस्पतिः ।

हतः संदृश्यते यत्र घातकश्च न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुसारेण ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिचांधवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयो ऽसाधुसंसर्गान्निहोदेन वा नरैः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ।

गृहीतः शंकया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ॥

शपयेन विशोद्धव्यः सर्ववादेष्वयं विधिः ।

होढो निगदितः । शंकया इत्यत्र शंकित इति पाठो
रत्नाकरे दृष्टः । तत्कार्यं हननरूपं न प्रपद्यते पृष्टः सज्जा-
नुमन्यते । विवादार्चितामणिधृतो व्यासः ।

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सबांधवं ।

ह्न्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

बृहस्पतिः ।

दिव्यैर्विशुद्धो मोक्ष्यः स्यादशुद्धां वधमर्हति ।

निग्रहानुग्रहाद्राज्ञः कीर्तिधर्मश्च वर्द्धते ॥

असाधुनिग्रहात्साधोश्चानुग्रहणाद्राज्ञः कीर्तिधर्मयोरुप-
चयो भवतीत्यर्थः । रत्नाकरप्रभृतयो ऽप्येवं ।

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

साहस्रे दडभेदायैरूर्मिः सप्तदशी गता ॥ १७ ॥

अष्टादशोर्मिः।

॥ अथ स्त्रीसंग्रहणं ॥

तत्र व्यासः ।

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमंश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

तदेवाह स एव ।

अदेशकाले संभाषा अरण्ये च परस्त्रिया ।

अपांगप्रेक्षणं हास्यं पूर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

सर्वमिदं रिरंसयेति बोध्यमेवं परत्रापि । बृहस्पतिरपि ।

अपांगप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।

स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

नारदः ।

परस्त्रिया सहाकाले अदेशे पूरुषस्य तु ।

स्थानसंभाषणामोटास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥

नदीनां संगमे तीर्थे आरामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसो यत्समीयातां तच्च संग्रहणं स्मृतं ॥

दूतसंप्रेषणैर्वापि लेखसंप्रेषणैरपि ।

अन्यैर्वापि व्यभीचारैरायं संग्रहणं स्मृतं ॥

अकालादेशौ व्याख्यातार्थौ स्थानमेकत्र स्थितिः आमोदः परीहासः वनमारामादन्यत् संग्रहमिति सम्यक् गृह्यते तदनुरक्ततया प्रमीयते आशयो येन तत्संग्रहणं अनन्यथासिद्धपरस्त्रीसंलापादि तेन कर्मणा वचसा च परस्परानुरक्तयनुमीयेते अनन्यथासिद्धत्वबलादेवाज्ञतया ऋजुतया कार्यौलक्यादिना अन्यथाभिसंधिना वा रुतः संलापादिर्न संग्रहणं । एतत्परमेव मनुवचनमपि ।

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥

इति । बन्दिनः स्तावकाः दीक्षिताः संजातदीक्षाः कारवः शिल्पिनः अप्रतिवारिताः अनिपिद्वाः । तथाच येन व्यापारेणात्मचित्तं स्पष्टितमनुमीयते तदायं संग्रहणमिति चतुर्थार्थः । मध्यमे त्वाह बृहस्पतिः ।

प्रेषणं गंधमाल्यानां फलधूपान्नयाससां ।

संभाषणं च रहसि मध्यमे संग्रहं विदुः ॥

व्यासोपि ।

प्रेषणं गंधमाल्यानां धूपभूपग्न्याससां ।

प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ।

संभाषणमिति पूर्वापेक्षयातिशयितमभिमतं । गंधेत्यादि अर्य द्रव्यव्ययरूपतया पूर्वापेक्षया अधिकृत्यमितै

भावः । उत्तमे पुनराह विवादचिंतामणिविवादरत्नाकर-
योर्बृहस्पतिः ।

एकत्र शयनं क्रीडा चुंबनालिंगने तथा ।

एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

निगदव्याख्यानमेतत् । व्यासः ।

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः ।

केशाकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥

चंडेश्वरधृतो मनुरप्याह ।

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससां ।

सहशय्यासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

उपकारक्रिया हिताचरणक्रिया उपचारेति कचित्पाठः ।
तत्र लग्गंधानुलेपनतांबूलादिप्रेषणमर्थः केलिर्नर्म संग्र-
हणमुत्तममिति शेषः । प्रतिलेखे संग्रहे तु मनुः ।

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणांतं दंडमर्हति ।

इदं तु उत्तमसाहसविषयं । शंखलिखितौ ॥ येन ये-
नाग्नेनापराधं कुर्यात्तत्तस्य च्छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा अ-
न्यत्र ब्राह्मणाददंड्यो हि ब्राह्मणः ॥ वाशब्दो ऽत्र व्यव-
स्थिताविकल्पकस्तेन उत्तमाया नीचेन मध्यमसंग्रहे गच्छे-
दः । प्रथमसंग्रहे चाष्टसहस्राणीत्यर्थः इति लक्ष्मीधरः ।

१ एतदुपनिषिते स्तनत्रयादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तथा वा भूषणादिने
स्पृष्टः क्षमते तदानीन्वयमंगोरुत्तरे सर्वं संग्रहणमिति तुल्लूकमष्टः ।

अदञ्जः शागीरदंडानर्हो ब्राह्मण इति रत्नाकरः ।

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रावेणाधिके ॥

एषु विषु संग्रहेषु यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहस्रा
दंडाः अधिकधनस्य त्वधिको दंड इत्यर्थः । एवं प्रकाराणि
बहूनि विवादरत्नाकरधृतानि कात्यायनादिवचनानि ना-
तिप्रयोजनकतया ग्रंथबाहुल्यभिया च न लिखितानि ।
सांप्रतममीषां दंडो ऽभिधीयते । तत्राह बृहस्पतिः ॥

परपत्न्या तु पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषेः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं ॥

यथा सह पूर्व यस्याभिलापो ऽभूत्तथा सह रहस्यप्यौ-
चितीवादादधिकं आलापमात्रं कुर्वाणः पूर्वसाहसं दंड्य
इत्यर्थः । मनुः ।

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन् हि तस्य व्यतिक्रमः ।

अनाक्षारिते निमित्तवशादोचितीवादादधिके ऽप्यालापे
न दोष इत्यर्थः । अनाक्षारितस्यापि निर्जने परस्त्रिया स-
ह संलापे दोष एवेत्याह स एव ।

परस्त्रियं यो ऽभिवदेतीर्ये ऽरण्ये गृहे ऽपि वा ।

नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिपिद्धः समाचरेत् ।

निपिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दंडमर्हति ॥

निपिद्धः तस्याः पत्यादिना निवारितः । याज्ञवल्क्यः ।

स्त्री निषेधे शतं दंड्या द्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दंडो यथा संग्रहणे तथा ॥

स्त्री चेन्निवारिता पुरुषेण सममालपति तदा शतं प-
णान्दंड्या पुरुष एव चेन्निवारितः स्त्रिया सहालपति
तदा द्वे शते पणान् दंड्यः । उभावपि निवारितौ चेत् प-
रस्परमालपतस्तदा द्वौ प्रत्येकं प्रथमसाहसं दंड्यावित्य-
र्थः । एवमेव विवादरत्नाकरविवादार्चितामणिप्रभृतयः ।
मनुः ।

किञ्चिदेव हि दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

ताभिश्चारणदाराभिः तदुपक्रम्यैवैतस्याभिधानात् ।
अनुपदं व्यक्तीभविष्यति चेदं । एकपुरुषाश्रितया स्वप्रे-
ष्यया तापस्या वा रहसि सहालपन्किञ्चिदेव सुवर्णतो
न्यूनं दमं दाप्य इत्यर्थः । रत्नाकरादयोप्येवं । मात्स्ये ।

यस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।

पारदारिकवद्वंद्यो यश्च स्यादवकाशदः ।

संचारकोऽभिसारयिता अवकाशदोऽभिसारस्थानदा-
ता । तथा च यः स्त्रियं पुरुषं वाभिसारस्थानं प्रापयति
यो वा स्त्रीपुरुषयोरभिसारस्थानदाता तावुभौ पारदारि-
कवद्वंद्व्यावित्यर्थः । अनियतभर्तृकायास्तु संग्रहणे दंडो
नायमित्याह मनुः ।

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयंति हि ते नारीं निगूढाश्चारयंति च ॥

चारणो नटः । “ भाष्या पुत्रः स्विका तनुः ” इत्या-
दिस्मरणादिह आत्मा भार्या तेन आत्मानं भार्या जी-
वनार्थमुपजीवति आत्मोपजीवी शैलूषादिः एतौ हि
स्वस्त्रियमप्यलंरुत्य व्यभिचारयत इत्युक्तो नैतरसंग्रहे
दंडः । यदि तु ताभिरपि निगूढः संभाषणं कुरुते तदा
दंडलेशं दाप्य इत्युक्तं “ किञ्चिदेव हि दाप्यः स्यात् ” इत्य-
नेन प्राक् । एवमेव रत्नाकरः । अभिगमदंडस्त्वत्रापि स
तु बंध्यक्यभिगमनप्रकरणे वक्ष्यते । नारदः ।

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दुष्टं संग्रहणं तंज्ज्ञैर्नागितायाः स्वयं गृहे ॥

नाथवत्या सह तावत्संग्रहणं दुष्टं दंड्यतां बीजं यदि
सैव संग्रहीतुं गृहं स्वेच्छया समागत्य संग्राहयति तदा
तदपि न दुष्टमित्यर्थः । आपस्तम्बः ॥ अबुद्धिपूर्वमलंरुतो
युवा परदारानुपविशन् कुमारिं वा चावध्यो बुद्धिपूर्वं
तु दंड्यः ॥ अस्यार्थः । यद्यदुष्टाशय एव युवाऽज्ञाना-
दलंरुतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्च समीपमुपसर्पति
तदा स राज्ञाऽवध्योऽभर्त्सनीयः । यदि तु दुष्टभाव एव
तथा कुरुते तदा वित्तानुसारेण दंडनीयः ॥ ५ ॥

॥ अथाभिगमदंडः ॥

तत्राह बृहस्पतिः ।

सहसा कारयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् । —

उत्कृत्य लिंगवृषणी भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

उध्मना कारयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अंकायित्वा भगांकेन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

दमोऽतिमः समायां तु हीनायामर्दिकस्ततः ।

पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने संप्रमापयं ॥

यःसहसाचलेन परस्त्रियमनिच्छंतीमेवाभिगच्छति त-
स्य सर्वस्वं गृहीत्वा लिगवृषणौ छिन्वा गर्दभेन आमणं
कारयेत् । इदं तु बलच्छलाभ्यां समानायां । नीचायां
गमने त्वर्धम् । उत्तमायां गमने 'पुंसः कार्य' इत्यादिना
विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यस्तु छद्मना च्छलेन परस्त्रि-
यमनिच्छंतीमेवाभिगच्छति तस्य सर्वस्वमादाय भगां-
केनांकयित्वा पुरान्निर्वासनं दंडः । यस्तु बलच्छले वि-
हाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीया परस्त्रियं गच्छति
तस्यांतिमः उत्तमसाहसो दंडः । हीनवर्णा तु बलच्छले
विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा गच्छतो मध्यमसाहसो दंडः ।
उत्कृष्टजातीयां तु दूतादिप्रेषणद्वारा बलच्छलाभ्यां गच्छ-
तो मारणमेव । नार्या अपि कर्णादिकर्तनं वक्ष्यमाणया-
ज्ञवल्कीपादित्यर्थः । विवादरत्नाकरे आपसंबः ॥ सन्नि-
पाते शिश्रस्य छेदनं वृषणस्य ॥ सन्निपातेऽभिगमे । ए-
तदपि प्रागुक्तविषयं । कात्यायनः ।

स्त्रीषु वृत्तोपयोगः स्यात्प्रसह्यं पुरुषो यदा ।

वधश्च प्रवर्त्तेत् कार्यातिरूपम् हि तत् ॥

स्त्रीषु उत्कृष्टजातीयासु वृत्तोपयोगो जाताभिगमः । प्र-
सह्यं हठेनेति रत्नाकरः । विवादचित्तामणौ याज्ञवल्क्यः ।

सजातावुत्तमो दंड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नाय्याः कर्णादिकर्तनं ॥

रक्षितसजातीयसकामपरस्त्रीगमने ब्राह्मणादीनामुत्त-
मो दंडः । मातृप्वलादीनां गमने तु वध एव वक्ष्यते ।
अरक्षितानुलोम्यागमने तु मध्यमः । वक्ष्यमाणमनुवचना-
त् । रक्षितानुलोम्यागमने तूत्तमसाहसः । 'सहस्रं ब्राह्मणो
दाप्य' इत्यादिवक्ष्यमाणमनुवचनात् । प्रतिलोमगमने
वध इत्यर्थः । तेन बृहस्पतिवाक्येऽपि पुंसः प्रमापणं स्त्रि-
याः कर्णकेशच्छेदनेन महद्दृष्टव्यमिति मिश्राः । कर्णादी-
त्यादिशब्दः केशादिपरः ॥ विष्णुः । पारजायी सवर्णागमने
तु उत्तमसाहसं दंड्यः हीनवर्णागमने मध्यमं गोगमने
अंत्यागमने वा वधः उत्तमागमने च ॥ पारजायी
पारदारिकः अंत्यागमने अस्पृश्यागमने । मनुः ।

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमाविशन् ।

अगुप्तैकांगसर्वस्वैर्गुप्ते सर्वेण हीयते ॥

वैश्यः सहस्रं दंड्यः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेयातामिति स्थितिः ।

गुप्तां चेच्छूद्रवदंड्यो दग्धव्यो वा कंठाग्निना ॥

द्वैजातं वर्णं द्विजातिलिख्यं आविशन् अधिगच्छन् अ-
गुप्तैकांगसर्वस्वैः अगुप्तायामेकांगेन शिश्रुरूपेण सर्वस्वे-
न च हीयते 'आर्यस्त्रीगमने लिंगोद्धार' इति वचनैकवा-
क्यत्वात् । सर्वेण अंगेन सर्वस्वेन च सर्वस्वहरणं गुप्तां
चेत् वधोधिक इति रत्नाकरः । कुल्लूकभट्टस्तु भर्त्रादिरः

क्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शुद्रो गच्छेत्तदा
रक्षारहितां गच्छन् लिङ्गसर्वस्वाम्या वियोजनीयः । अत्रा-
गविशेषाश्रवणेपि “आर्यरूपभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्व-
हरणं गोप्ता चेद्बधोऽधिकः” इति गौतमवचनालिङ्गच्छे-
दः । रक्षिता मैथुनं गच्छन् शरीरधनहीनः कर्तव्य इत्या-
ह । अगुप्तब्राह्मणीगमने वैश्यः संवत्सरं बध्वा सहलेण दं-
ड्यः । क्षत्रियस्तु सहस्रं दंड्यो मूत्रेण शिरोभिपेच्य मुण्ड-
नीयः । गुप्ता चेदिति रक्षितां ब्राह्मणी गच्छतो वैश्यक्षत्रि-
र्ययोः शूद्रवदंडो दाहो वा कटाग्निना । तथा चंडेश्वरधृतो
मनुः ।

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पंचशतो दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्रियो दंडमेव वा ।

यदि क्षत्रियः परक्षत्रियामगुप्तां संगच्छेत्तदा मूत्रेण मौ-
ड्यं यद्वा वैश्यवत्पंचशतं पणान् दंड्य एवेति विषादरत्ना-
करः । लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेव वेत्यत्र मौण्ड्यमेव वेति
पठितं । नारदः ।

माता मातृष्वसा श्वश्रूमांतुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसालिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञा प्रवजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयते ॥

मातात्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी सगोत्रेति शर-

णागताया विशेषणं । एवं धात्रीत्यत्रापि तथेति बोद्धव्यम् ।
अतो 'न बालधात्रीं स्वदासीं चे'ति प्रागुक्तेन विरोध इति
विश्वरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छित्त्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियस्तथा ।

सकामाया इति उक्तानां पण्णां मध्ये यथोक्तं प्रतियोगि-
नं या सकामा रमयति तस्या अपि लिंगच्छेदनपूर्वक-
वधो दंड इत्यर्थः । व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रहे दंडो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

इच्छंत्यामागतायां तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्द्धदंडः । क्लीबाश्लिषा-
र्याव्यतिरिक्तास्तु यथानुगमावृत्तौ । विष्णुः ।

अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

सेच्छान्द्वारानुपेयुष इत्यन्वयः । तेन, क्लीबस्याक्षमस्य
'वा सेच्छान्स्वच्छंदान् तथा अदुष्टत्यक्तदारस्य दारानुपे-
युषः उपगच्छतः पुरुषस्य न दंड इत्यर्थः । मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।

शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगमः ॥

मौढ्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तत्समं दंडमर्हतः ॥

शूद्रायां क्षत्रियविंशोः साहस्रं वै भवेद्दमः ॥

बलादिति दंड्य इत्यन्वयि अतो 'दमोतिमः समाया-
मि'ति बृहस्पतिवाक्येन सजातौ उत्तमो दंड इति याज्ञ-
वल्क्यवाक्येन पारजायी सवर्णागमने उत्तमसाहसमिति
विष्णुवाक्येन च विरोध इति विश्वरूपः । मौड्यमिति य-
त्राभिगमने प्राणांतिको दंड उक्तः तत्र ब्राह्मणस्य शिरो-
मुंडनमेव दंडः दंडमर्हत इत्यत्र दंडो मध्यमसाहसः वै-
श्यस्य निर्गुणक्षत्रियागमने । अन्यथा तत्रापि सहस्रं दंड
इति मिश्राः । अयं च दंडः सगुणवैश्यस्यात्यंतनिर्गुण-
क्षत्रियागमने अन्यथा वधः अतः 'पुंसः कार्योऽधिकाया-
मि'त्यनेन 'प्रातिलोभ्ये वधः पुंस'इत्यनेन गोगमने अंत्या-
गमे उत्तमागमने चेत्यनेन 'वैश्यो राजन्यायां मैथुनमा-
चरन्नि'त्यनेन च न विरोध इति प्राहुः । गुप्तामित्यस्य
क्षत्रियमित्यनेनान्वयः । गुप्ताया गमने वधस्योक्तत्वादित्य-
पि केचित् ॥ इदानीं वधे प्रकार उच्यते ॥ बौधायनः ॥
शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । ब्रा-
ह्मणो गंतारमित्यनुवृत्तौ यमः ।

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।

दहेत् पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्त्वृणैस्तथा ॥

हारीतः ॥ श्रेयसः शयनशायि नं राजा बध्वा श्वभिः
सादयेत् काष्ठैश्चैनां दाहयेत् ॥ श्रेयसः उत्कृष्टवर्णस्य श-
यनशायिनं स्त्रीगामिनं एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियं । गोतमः ॥

णागताया विशेषणं । एवं धात्रीत्यत्रापि तथेति बोद्धव्यम् ।
अतो न बालधात्री स्वदासी चेति प्रागुक्तं विरोध इति
विश्वरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छित्त्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियस्तथा ।

सकामाया इति उक्तानां पण्णां मध्ये यथोक्तं प्रतियो-
गिनं या सकामा रमयति तस्या अपि लिंगच्छेदनपूर्वक-
वधो दंड इत्यर्थः । व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रहे दंडो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

इच्छंस्यामागतायां तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्द्धदंडः । स्त्रीबाह्विभा-
याव्यतिरिक्तास्तु यथानुगमावृत्तौ । विष्णुः ।

अदुष्टत्यक्तदारस्य स्त्रीवस्याक्षमस्य च ।

सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

सेच्छान्द्वारानुपेयुष इत्यन्वयः । तेन, स्त्रीवस्याक्षमस्य
वा सेच्छान्स्वच्छंदान् तथा अदुष्टत्यक्तदारस्य दारानुपे-
युषः उपगच्छतः पुरुषस्य न दंड इत्यर्थः । मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।

शतानि पंच दंड्यः स्थादिच्छन्त्या सह संगमः ॥

मौख्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तत्समं दंडमर्हतः ॥

शूद्रायां क्षत्रियविंशोः साहस्रं वै भवेद्धमः ॥

यत्नादिति दंड्य इत्यन्यथि अतो 'दमोतिमः समाया-
मि'ति बृहस्पतिवाक्येन सजातो उत्तमो दंड इति याज्ञ-
वल्क्यवाक्येन पारजायो सवर्णागमने उत्तमसाहसमिति
विष्णुवाक्येन च विरोध इति विश्वरूपः । मौढ्यमिति य-
त्राभिगमने प्राणांतिको दंड ढक्तः तत्र ब्राह्मणस्य शिरो-
मुंडनमेव दंडः दंडमर्हत इत्यत्र दंडो मध्यमसाहसः वै-
श्यस्य निर्गुणक्षत्रियागमने । अन्यथा तत्रापि सहस्रं दंड
इति मिश्राः । अयं च दंडः सगुणवैश्यस्यात्यंतनिर्गुण-
क्षत्रियागमने अन्यथा वधः अतः 'पुंसः कार्योऽधिकाया-
मि'त्यनेन 'प्रातिलोभ्ये वधः पुंस' इत्यनेन 'गो'गमने अंत्या-
गमे उत्तमागमने चे'त्यनेन 'वैश्यो राजन्यायां मैथुनमा-
चरन्नि'त्यनेन च न विरोध इति प्राहुः । गुप्तामित्यस्य
क्षत्रियमित्यनेनान्वयः । गुप्ताया गमने वधस्योक्तत्वादित्य-
पि केचित् ॥ इदानीं वधे प्रकार उच्यते ॥ बौधायनः ॥
शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । ब्रा-
ह्मणो गंतारमित्यनुवृत्तौ यमः ।

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।

दहेत् पापकृते तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

हारीतः ॥ श्रेयसः शयनशायि नं राजा बध्वा श्वभिः
सादयेत् काष्ठैश्चैनां दाहयेत् ॥ श्रेयसः उत्कृष्टवर्णस्य श-
यनशायिनं स्त्रीगामिनं एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियं । गोतमः ॥

अभिस्तु खादयेद्राजा हीनवर्णगमे स्त्रियं ।

अत्र अभिः खादयेद्राजा हीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशं
पुमांसं धातयेत् यथोक्तमिति पारिजातरत्नाकरयोः पाठः ।
तत्र यथोक्तमिति पुंसोऽपि वा अभिः खादनमिति रत्नाक-
रकारेण व्याख्यातं । यथोक्तं लिंगोद्धारः सर्वस्वहरणं
चेति पारिजातव्याख्यानं । वशिष्ठः ॥ शूद्रश्चेद्ब्राह्म-
णीं गच्छेत् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्रा-
ह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां
खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् पूता भवतीति वि-
ज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीं गच्छेत्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वै-
श्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा स-
र्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् पू-
ता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत् श-
रपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि
वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां खरमारोप्य महापथ-
मनुव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां
मैधुनमाचरन् शूद्रस्तु राजन्यावैश्ययोः ॥ महापथो राज-
पथः । यमः ।

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।

तां अभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनां ॥

वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।

शिरसो मुंडनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

वध्यघातिनां स्थाने वध्यान् ये घातयन्ति चाङ्गलावय-

स्तैरधिष्ठिते देशे इति चंडेश्वरः । बृहस्पतिः ।

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्द्धदमः स्मृतः ॥

च्छिन्ननासौष्ठकर्णां तां परिभ्राभ्याप्सु मज्जयेत् ।

खादयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दंज्या यः स्त्रियं प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य
दंडस्तेन दंज्या तदंडार्द्धं पुरुषस्य च्छिन्नेत्यादिना तस्या
एवाधिको वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहुभिराकीर्णो ।
एवमेव रत्नाकरः । मनुः ।

भर्तारं लंघयेद्या तु स्त्री ज्ञातिबलदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ।

लंघयेत् पतिमवज्ञाय पुरुषान्तरं गच्छेत् । तथा च ध-
नवात्रादिसौटर्यादिदर्पेण या पतिमवमन्य व्यभिचरेत्
तां राजा लोकमध्ये कुक्षुरैः खादयेदित्यर्थः । हन्यादित्य-
नुवृत्तौ विष्णुः ॥ स्त्रियं संसक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं च
असक्तभर्तृकां पत्या अनुपभुक्तां तदतिक्रामणीं पुरुषा-
न्तरगामिनीं मिलितमिदं हनननिमित्तं ॥ बृहस्पतिः ।

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां यासयेद्दृहे ।

मलिनांगीमधःशय्यां पिंडमात्रोपजीविनी ।

कारयेन्निष्ठुतिं रुच्छ्रं पराकं वा समे गतां ।

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याग्या यध्याथवा भवेत् ।

समे गतां समयणं पुरुषे संगतां । धनदंडे विशेषयति

कात्पायनः ।

नास्वतंत्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्त्रापराध्यते ।

प्रभुणा शासनीयास्ता राजा च पुरुषं नयेत् ।

अस्वतंत्राः सस्वामिकाः स्त्रियो न ग्राह्याः न कर्षणी-
या न धर्त्तव्या इति मिश्राः । राजा तु पुरुषं नयेत् स्त्री-
स्वामिनं पुरुषं प्रति तां प्रापयेत् । स्वामिद्वारैव त-
द्वंद्वो ग्राह्य इति तात्पर्यम् । तथाच विवादार्चितामणौ
कात्यायनः ।

प्रोपितस्वामिका नारी प्रापिता यथभिग्रहे ।

तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यादि रा-
जगृहमानीता । मत्स्यपुराणे ।

- बलात्सद्रूपयेयस्तु परभार्या पुनः क्वचित् ।

वधद्वंद्वो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियः ।

- नापराध इति तु आनुलोम्बे बोध्यं । मनुः ।

योऽकामां द्रूपयेत्कन्या स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां द्रूपयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥

तुल्योऽपि गमनीयासजातीय इति चंडेश्वरः । अनि-
च्छंती कन्यां अभिगच्छन् तत्सवर्णो वध्यः न त्विच्छं-
तीमपीत्यर्थः । एवमेव विवादार्चितामणिः ।

उत्तमां भजमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्क दद्यात्सेवमानः संप्रयच्छेत् पिता यदि ।

उत्कृष्टवर्णा कन्यामिच्छंती अनिच्छंती वा अधमवर्णो-
ऽभिगच्छन् वध्यः तस्यास्वत्पितुश्चेच्छया तामभिगच्छ-

नसवर्णः शुल्कं तत्पित्रे दाप्यः किंतु सा दत्तशुल्का ते-
नैव विवाहा इति । तदाह नारदः ।

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।

किं त्यलंकृत्य सत्कृत्य स एवेनां समुद्देहेत् ।

शंखः ॥ समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं स्त्रीधनं च दत्त्वा
प्रतिपयेत् ॥ समां कन्यां स्वयं रमितां शुल्काभरणस्त्री-
धनानि द्विगुणानि दत्त्वा विवहेदित्यर्थः । मनुः ।

अभिपन्न तु यः कन्यां कुर्यादप्येण मानवः ।

तरयाशु कर्त्तुं दं गुल्यौ दंडं चार्हति पट्शतं ।

सवर्णामनिच्छन्तीं कन्यां अभिभूय योनावंगुलिप्रक्षेपे-
ण यो मैथुनयतीं कुर्यात्तस्यांगुलिच्छेदः पट्शतपणं दं-
डश्चेत्यर्थः । सकामायांमाह स एव ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो नांगुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगयिनिवृत्तये ।

सकामामिच्छन्तीं दूषयन् योनावंगुलिप्रक्षेपेण रमयन्
तुल्यः सवर्णः । नारदः ।

कन्यायामसकामायां व्यंगुलस्यावकर्त्तनं ।

उत्तमायां वधस्त्येयं सर्वस्वहरणं तथा ॥

व्यंगुलस्य अंगुलिद्वयस्य । अंगुलीसाध्यमेथुनविषयमे-
तत् । येन येनांगेनापराध्यात्तदेवास्य कर्त्तव्यमिति पारि-
जातः । स्नाकरस्याप्यत्रैव स्वरसः । हरिहरस्तु व्यंगुलप-
रिमाणालिङ्गच्छेद इत्याह । नारदः ।

कन्यां भर्तृनीमुत्पृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥

कन्यैव कन्यां या-कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाष्टयादृशः ॥

भजंतीमित्यनेन सकामाऽनुगम्यते तेनानिच्छायां दंड-
लेशोस्तीति बोध्यमिति । कुर्यात्तयोनावंगुलिप्रक्षेपेण दूष-
येत् । शिफा जटाकाररज्ज्वादिप्रहारान् इत्यर्थः । इति चं-
डेश्वरः ।

या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौञ्चमर्हति ।

अंगुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्धनं तथा ॥

स्त्री कन्यातियोपित् तथा च या पुनः स्त्री कन्यां तयो-
नावंगुलिप्रक्षेपेण दूषयेत् सा तक्षणादेव शिरोमुण्डनं त-
दभ्यासेंगुल्योश्छेदनं गर्दभेन च राजगमनमार्गगमनम-
र्हतीत्यर्थ इति मिश्राः । याज्ञवल्क्यः ।

अलंकृतां हरन् कन्यामुत्तमं हन्यथाऽधमं ।

दंडं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥

सकामास्वानुलोम्यासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

रूपेण तु करच्छेदस्तूत्तमायां वधस्तथा ॥

अलंकृतां अन्यस्मै दातुं प्रसाधितां उत्तमं साहसं अ-
न्यथा अनलंकृतां चेत्तदा अधमं प्रथमं साहसं प्राति-
लोम्ये तु उत्तमायां वधो हीनवर्णस्यान्यथेति तस्या अ-
कामत्वे इति मिश्राः । अलंकृतामिति कन्यामलंकृताम-
निच्छंतीमभिगमनार्थं हरणे उत्तमसाहसं दद्यात् । अ-
न्यथा हरन्वधमसाहसं । तत्र सजातीयासु प्रातिलोम्ये तु

हर्तुर्वध एव । सकामास्विति इच्छन्तीष्वनुलोमासु इति
गमनार्थं हरणे उत्तमसाहसं दद्यात् न दोषः । समानजा-
तीयासु कन्यासु गमनवर्जं अहंकारेणांगुलिप्रक्षेपसाध-
नदूषणे हस्तच्छेदः । उत्तमायां वध एवेति दीपकलिका ॥

॥ अथ बंधक्यादिगमनदंडः ॥

तत्र बंधकपधिकारे विवादरक्षाकरे यमः ।

पारदारे सवर्णासु दंड्याः स्युः पंच रुष्णलान् ।

असवर्णास्वानुलोम्ये दंडो द्वादशको दमः ॥

पारदारे परदारगमने यवत्रयं रुष्णलः द्वादशको द्वादश-
पणाः । व्यासः ।

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेयस्तां नराधमः ।

तस्य वेश्यावदिच्छंति दंडनं न तु दारवत् ॥

दारवत्कुलस्त्रीवत् । कात्यायनः ।

कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रक्रामयेत् ।

राजादेशेन भोक्तव्या विरुपाक्ष जनसन्निधौ ॥

नारदः ।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्क्रामिणी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेयायतस्ताः सपरिग्रहाः ॥

अस्यार्थः । स्वैरिणी स्ववशा पुंश्चली तस्या विशेषणम-
ब्राह्मणीति क्षत्रियायेति यावत् । दासी स्वीया कर्मक-
री निष्क्रामणी कुटुंबविनिर्गता पुंश्चली गम्याः स्युरिति

दंडनिषेधमात्रं न तु पापनिषेधः । भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु सपरिग्रहाः परेणावरुद्धाः । चंडेश्वरधृतो याज्ञवल्क्यः ।

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमं ॥

अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य धृता दास्यः तासु गम्यास्वपि अनुलोमजातास्वपीति चंडेश्वरः । परावरुद्धासु दासीषु भोगार्थमवरुद्धासु सतीष्विति अनुलोम्येन गम्या अपि गच्छन् पंचाशत्पणिकं दंडं दाप्य इति दीपकलिका । व्यासोऽपि ।

परावरुद्धागमने पंचाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेश्यागमने दंडो दशपणः स्मृतः ॥

अव्याख्यागम्यमेतत् । याज्ञवल्क्यः ।

प्रसह्य दास्या गमने दंडो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां ययकामासी चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥

असी दासी ययकामा सती नैरन्तर्येण बहुभिर्गम्यते तदा तेषां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दंडः । नारदः ।

परुयोनावतिक्रामन् विनेमः स शतं दमं ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेयास्यायसापिषु ॥

अतिक्रामन्मैधुनं गच्छन् पणशतं दंडश्च इति विवादचितामणिः । रुदमीवरस्तु स दमं शतमिति विकलं पठति तत्र कलन्तो न कश्चिद्विरोधः । विवादरत्नाकरस्तु स दशं शतमिति पठित्या दशाधिकपणशतं दंडश्च इति म्या-

ख्यातवान् । नन्न समीचीनतया प्रतिभाति लक्ष्मीधराय-
सम्मतत्वात् । पशून् गच्छन्निति तल्लिखितनारदवचन-
विरोधाच्च । मध्यमसाहसमिदं वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रस्य
गोगमने पूर्वं वधाभिधानात् । मनुजोत्तमस्य ब्राह्मण-
स्याग्रे नारदेनैव सुवर्णरूपदंडाभिधानात् । यथा नारदः ।

सुवर्णं तु भवेदंज्यो न ब्रजन्मनुजोत्तमः ।

पशून्गच्छन्शतं दंज्यो हीनांगी चैव मध्यमं ।

हीनांगी छिन्ननासादिः । विष्णुः ॥ पशुगमने पणशतं
दंडः ॥ मत्स्यपुराणे ।

तिर्यग्योनी तु गोवर्जं मैथुनं यो निपेवते ।

स पणं प्राप्नुयादंडं तस्याश्च यवसोदकं ॥

पणं शतसंख्यमिति चंडेश्वरः ।

वेश्यागामी द्विजो दंज्यो वेश्याशुल्कसमं दमं ।

यद्वेश्याभिगमने शुल्कं पंचशतपणरूपं तावान् वेश्या-
भिगामिनो ब्राह्मणस्य दंडः । एवं च ।

प्रसह्य वेश्यागमने दंडो दशपणः स्मृतः ।

इति तु शूद्रपरमिति निर्णयते । नारदः ।

अगम्यागामिनः शास्त्रि दंडो राज्ञा प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्पादिशोधनं ॥

चौरपारदारिकादिगहीतराष्ट्रभर्तुं राज्ञः प्रशंसामाह चं-
डेश्वरधृतो मनुः ।

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिरुदण्डघ्नी स राजा शक्रलोकभाक् ॥

तथाच व्यासः ।

पूर्वोत्थानपरा दक्षा जघन्यासनशायिनी ।
अंवागुष्टानुकूला स्त्री भवेद्वै पुण्यकर्मणः ॥

मनुः ।

संवत्सरमुदीक्षेत द्वितीयो योषितं पतिः ।
ऊध्व संवत्सरात्त्वेनां दयां कृत्वा न संवसेत् ॥

साध्व्यास्त्यागे दंडमाह चंडेश्वरघृतो नारदः ।
अनुकूलामवागुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन्भार्यामवास्थाप्यो राज्ञा दंडेन भूयसा ॥

नारदः ।

अन्योन्यं त्यजतोरगः स्यादन्योन्यं निरुद्धयोः ।
स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ॥
स्त्रीधनश्रष्टसर्वस्वां गर्भविभ्रंशिनीं तथा ।
भर्तुश्च वधमिच्छंतीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात् ॥
'आगः पापं स्त्रीधनत्वेन श्रष्टं सर्वस्वं यस्या' इति वि-
ग्रहः । कल्पतरुकारस्तु स्त्रीधनत्वेन श्रष्टं श्रंशितं सर्वस्वं
यया सा तथा श्रष्टमित्यंतर्भूतपण्यर्थकमिति वर्णयति ।
तथा ।

अनर्थजननी नित्यं तथैवाप्रियवादिनी ।
पूर्वाशनी च या भर्तुस्तां स्त्रीं निर्वासयेद्गृहात् ॥
बंध्या स्त्रीजननी नित्यं प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामतो नाभिनेदत कुर्वन्नेव स दोषभाक् ॥
कुर्वन्नित्यस्याभिनेदनामित्यादिसंबन्धः । मनुः ।

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नो च विवासयेत् ॥

मनुः ।

स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।

न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् न चैवांगविकर्तनं ॥

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विषस्रं त्यागमवधीत् ।

न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न वधं न च वैरूप्यं इति अवधीदित्यन्वयः । पृथिवीं प्र-
ति लक्ष्मीवाक्ये विष्णुः ॥

नारीषु नित्यं शुचिभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।

अमुकहस्तासु प्रजान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥

सुश्लिष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिष्यपेतासु विलोलुपासु ।

धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदा हंजगतां विधात्रि ।

बलिः पूजोपहारः कलिः कलहः विलोलुपा लोभशू-

न्या जगतां विधात्रीति पृथिव्याः संबोधनं । शंसलि-

खितौ ॥ स्त्री नानुका बहिर्निःक्रामेत् । नानुत्तरीया परि-

धापयेत् ॥ न चोत्सवे गंधमाल्याभरणानि विरुतानि

वासांसि विभृषात् । न परपुरुषमभिभाषेत अन्यत्र बा-

लकप्रव्रजितवृद्धेभ्यः । न नाभिं दर्शयेत् । कुलपधूरा

गुल्फाम्यां वासः परिदृष्ट्यात् । न खनी विवृती कुर्यात् ।

न हसेदनावृतं ॥ अनावृतं मुत्तमनाच्छाद्य । मनुः ।

माट्या वा युवत्या वा वृद्धया चापि योपिता ।

न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्रहाहस्य यौवने ।
 पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रतां ॥
 पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
 एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्य कुर्याच्छुभे कुले ॥

याज्ञवल्क्यः ।

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययविवर्जिता ।
 कुर्याच्छुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥
 स्त्रीधर्माधिकारे विष्णुः ॥ भर्तुः समानचारित्र्यं श्वशुर-
 गुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंस्कृतोपस्करता सुगुप्तभांड-
 ता मंगलाचारतत्परा भर्तरि प्रीते प्रतिकर्मक्रिया
 परगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानं सर्वकर्मा-
 स्वतंत्रता बाल्ययौवनवार्द्धकेषु पितृभर्तृपुत्रपराधीनता ॥
 महाभारते ।

यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियं ।
 उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥
 शंखलिखितौ ॥ श्वःश्वः पचनभांडानामुपलेपनं स्वमृष्ट-
 गृहद्वारोपलेपनं रुतशौचानुकूल्यदध्यक्षतदूर्वाप्रवालपु-
 ष्पाहृतबलिकर्मश्वश्रूश्वशुराभिवंदनानंतरं गृहावश्यक-
 नि कुर्यात् । न देवभृत्यातिथिभ्यो ऽग्रे ऽश्रीयात् । न भ-
 र्तुरन्यत्र प्रतीकारौषधात् ॥ श्वः श्वः आगामिन्यागामि-
 नि दिने न भर्तुरग्रे ऽश्रीयादित्यन्वयः । अन्यत्र प्रती-
 कारौषधात् रोगप्रतीकारकारणमौषधं तु भर्तुरग्रेऽप्य-
 श्रीयादित्यर्थः । मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥

सर्वाण्येतानि दूषणौपयिकानि विवक्षितानि ॥ स्वप्नो
दिवास्वप्नः ।

पानाटनदिवास्वप्नमक्रियादूषणं स्त्रियाम् ।

इति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अक्रिया गृहक्रि-
यानाचरणं ॥

॥ अथ मृतभर्तृकाधर्मा उच्यन्ते ॥

तत्राह नारदः ।

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्भुताशनं ।

सारुंधतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिलः कोट्योर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे ।

तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ॥

तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ।

क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिद्राश्चतुर्दश ॥

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी इत्यागिरसभाषितं ॥

साध्वीनामेव नारीणामग्निसंपतनादृते ।

नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिंचित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥

विष्णुः ॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

। पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रता ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्य कुर्याच्छुभे क्लृप्ते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययविवर्जिता ।

कुर्याच्छुश्रूष्योः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ।

स्त्रीधर्माधिकारे विष्णुः ॥ भर्तुः समानच्चरित्र्यं श्वशुर-

गुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंस्कृतोपस्करता सुगुप्तभांड-

ता मंगलचारतत्परता भर्त्तरि प्रीते प्रतिकर्मक्रिया

परगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानं सर्वकर्मा-

स्वतंत्रता बाल्ययौवनवार्द्धकेषु पितृभर्तृपुत्रपराधीनता ॥

महाभारते ।

यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियं ।

उद्दिजेत तदैवास्याः सर्पाद्विश्वगतादिव ॥ ।

शंखलिखितौ ॥ श्वःश्वः पचनभांडानामुपलेपनं स्वमृष्ट-

गृहद्वारोपलेपनं कृतशौचानुकूल्यदध्यक्षतद्व्याघ्रवालपु-

ष्पाहृतबलिकर्मश्चश्रूयशुराभिवटनानंतरं गृहावश्यक-

कुर्यात् । न देवभृत्यातिथिभ्यो ऽग्रे ऽश्रीयात् । न भ-

प्रतीकारौपघात् ॥ श्वः श्वः आगामिन्यागामि-

दिने न भर्तुरग्रे ऽश्रीयादित्यन्वयः । अन्यत्र प्रती-

कारौ रोगप्रतीकारकारणमौपघं तु भर्तुरग्रे ऽप्य-

श्रीयादित्यर्थः । मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ।
 स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि पट् ॥
 सर्वाण्येतानि दूषणौपयिकानि विवक्षितानि । स्वप्नो
 दिवास्वप्नः ।

पानाटनदिवास्वप्नमक्रियादूषणं स्त्रियाम् ।
 इति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अक्रिया गृहक्रि-
 यानाचरणं ॥

॥ अथ मृतभर्तृकाधर्मा उच्यन्ते ॥

तत्राह नारदः ।

मृते भर्तरि या नारी समारोहेदुवाशनं ।
 सारुंधतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥
 तिलः कोट्योर्द्धकोटी च यानि शेमाणि मानवे ।
 तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥
 व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलम् ॥
 तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ।
 क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 ब्रह्मघ्नो वा रुतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि मानवः ।
 तं वै पुनाति सा नारी इत्यांगिरसभाषित ॥
 साध्वीनामेव नारीणामग्निसंपतनादृते ।
 नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥
 यावन्नाशौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
 तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥
 विष्णुः ॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥

बृहस्पतिः ।

व्रतोपवासनियता ब्रह्मचर्यव्यवस्थिता ।
दमदानवतो नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥

मनुः ।

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयान्मृते पत्यौ परस्य तु ॥
आसीताऽऽमरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमं ॥
इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।
स्त्रीपुंभर्मैस्तरंगोयमेकोनविंश ईरितः ॥ ११ ॥ ५ ॥

विशोर्मिः

॥ अथ द्यूतसमाह्वयः ॥

तत्राह मनुः ।

अप्राणिभिर्पत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

अप्राणिभिः पाशकायैः । समाह्वयलक्षणं व्यक्तमाह
बृहस्पतिः ।

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः ।
प्रहरन्ते रुतपणासं वदन्ति समाह्वयं ॥

मनुः ।

प्रकाशमेतत्तास्कर्व्यं यद्देवनसमाह्वयो ।
तयोर्नित्यं प्रतीयाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥
द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुप्यांश्च कारयेत् ।

तान्सर्वान्धातयेद्राजा शूर्द्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा स भीकः कारयेत् ते-
पामपराधापेक्षया राजा ताडनादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निपेवंत यो नरः ।

तस्य दंडविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

दंडविकल्पो दंडप्रकारः यथेष्टं नृपतेरिच्छानुसारेण ।
बृहस्पतिः ।

यूतं निपिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहं ।

तत्प्रवर्तितमन्यैश्च राजभागसमन्वितं ॥

सभीकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्करज्ञापकं हि तत् ।

एवमेव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूतसमाह्वये ॥

अस्यायमर्थः । यूतं तावन्मनुना निपिद्धं अन्यैस्तत्स्कर-
निरूपणार्थं तद्विहितं तदपि ससभीकं सराजपुरुषमि-
त्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् ।

एव एव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूतसमाह्वये ॥

एकमुखं एकराजाध्यक्षप्रधानपुरुषरूपसभीकाधिष्ठितं
कार्यमित्यर्थः । अस्यैव प्राणियूतसमाह्वये एव एवेत्यने-
नातिदेशः । बृहस्पतिः ।

इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देयो यतस्तत्र निरूपितः ॥

द्वंद्वयुद्धे मल्लमेपादिद्वंद्वयुद्धे अवसादं पराजयं । नारदः ।

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तत्प्राप्त्यात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

न स तं प्राप्नुयात्काममथवानुमर्तं तयोः ॥

अथवेति समुच्चये । बृहस्पतिः ।

गूढः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ।

गूढो यूतपणः स सुव्यक्तः कर्तव्यः । तथा ।

सभीको ग्राहकस्तस्य दद्याज्जेत्रे नृपाय च ।

याज्ञवल्क्यः ।

ग्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे यूतमंडले ।

जितं ससाभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

बृहस्पतिः ।

कूटाक्षदेविनः पापा राजभागहराश्च ये ।

सगणो बन्धकश्चैव दंड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

विष्णुः ॥ यूते कूटाक्षदेविनां कश्च्छेदः उपधिदेविनां

सन्देशच्छेदः ॥ उपधिश्छेदः सन्देशोऽगुप्ततर्जन्यौ ।

कात्यायनः ।

राज्ञां प्रवर्तितान्धर्मन्यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्ह्यश्च पापो दंड्यश्च लोपयन् राजशासनं ।

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

यूतादिना तरंगस्तु विंशोऽत्र पस्कितीर्तितः ॥ २० ॥

एकविंशोर्मिः

॥ अथ प्रकीर्णकमुच्यते ॥

तत्र तत्स्वरूपमाह कात्यायनः ।

पूर्वोक्तादुक्तशेषं यत् तत्प्रकीर्णकमुच्यते ।

तत्रादौ निधिः । मनुः ।

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन हेतुतः ।

तस्याददीत पद्भागं राजा द्वादशमेव च ॥

अनृतं तु घदन्दंध्यः स्वावित्तस्यांशमष्टमं ।

तस्यैव वा निधानस्य मुख्यस्याल्पीयसीं कलाम् ।

निधिरत्र पूर्वनिखाताचिरनष्टधनं । पद्भागद्वादशभागयो-
र्ममायमिति वक्तुर्गुणवत्त्वागुणवत्त्वाभ्यां विकल्पः निधा-
नस्य निधेः अल्पीयसीं कलां यावत्पा नावसीदति स्यवित्त-
स्याष्टमांशग्रहणं अल्पीयः कलाग्रहणं च सर्वस्य ज्ञाना-
ज्ञानाभ्यां व्यवस्थेयं । स्वनिधानाद्राज्ञे द्वादशादिदानं ब्रा-
ह्मणधनवर्जं “स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणधनवर्जं द्वादशमंशं
दद्युः” इति विष्णुसूत्रात् । स्वनिधानं प्राप्तमपि राज्ञि
निवेद्य ग्राह्यं ।

स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्धं राज्ञि निवेदयेत् ।

गृहीयान्तु ततः शुद्धमशुद्धः स्यादतोऽन्यथा ॥

इति नारदीयात् । अशुद्धः स्तेयशंकया भयेदित्यर्थः ।

॥ अथ परनिहितः ॥

अज्ञायमानं वित्तं यो ऽधिगच्छेद्राजा तस्यै अ-
ष्टमांशं दत्त्वा तदितरद्गृहीयात् । षट्कमंसु युक्तो ब्राह्मण-

श्वेदधिगच्छेद्राजा न हरोदित्याह वसिष्ठः । अप्रज्ञायमानं
वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिगन्त्रेऽष्टमंशं प्रदाय
ब्राह्मणश्वेदधिगच्छेत् पट्सु कर्मसु वर्तमानो न राजा
हरेत् ॥ अप्रज्ञायमानं अज्ञायमानस्वामिकमस्वामिकं
च । पट्कर्मतिरिक्तब्राह्मणस्य विशेषमाह गौतमः ॥
निध्यधिगमे न राजा धनं ब्राह्मणस्याभिरूपस्य । अ-
ब्राह्मण आख्यात्वा पष्टमंशं लभते इत्येके ॥ अभिरूप
स्य पट्कर्मनिरतस्य अब्राह्मणोऽभिरूपब्राह्मणादन्यः
आख्यात्वा कथयित्वा । ब्राह्मणस्याप्यनिवेदने दोषमाह ।

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं निवेदयेत् ।

तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदने ॥

राजा निधिं लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । यथा
याज्ञवल्क्यः ।

राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमाहरेत् ।

राजा निधिमस्वामिकं चिरनिहितं लब्ध्वा ब्राह्मणे-
भ्योऽर्द्धभागं दद्यात् । विद्वांस्तु ब्राह्मणः सर्वमेव गृह्णी-
यात् । न राज्ञे भागं दद्यात् । हेतुमाह सर्वस्य धनजातस्य
प्रभुः । तथा च मनुः । 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति । पर-
निहितविषयमप्येतत् । यथा नारदः ।

परेण निहितं दृष्ट्वा राजन्युपहरोन्निधिं ।

- राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ।

इति दीपकलिका । इतरेणावेदुषा । मरुपि ।

यरतु पश्येन्निधिं राजा पुराणनिहितं क्षितौ ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्द्धमर्द्धं कोशे निवेशयेत् ॥

क्षत्रियादीनां विशेषमाह विष्णुः ॥ क्षत्रियश्च चतुर्थ-
मंशं राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्द्धमाद-
द्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशं
स्वयमादद्यात् ॥ ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपंजनायं ।
अंशं परिशिष्टं स्वयमादद्यात् । शूद्रे विशेषयति स एव ॥
शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे दद्यात्
ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धममेव दद्यात् अनिवेदितविज्ञानस्य सर्व-
स्वमादद्यात् ॥ ब्राह्मणेभ्य इत्यत्रापि पञ्चांशानित्यन्व-
यि । मनुः ।

निधानानां पुराणानां धातूनामाकरस्य च ।

रक्षणादर्द्धभाग्रज्जा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

पुराणानां चिन्तनानां न तु विद्यमानस्वामिदापादानां ।
आकरा माणिक्यादिभूमयः तत्रोत्पन्नद्रव्यमप्याकर एव ।
ततश्च धात्वाकरयोरन्योत्पादितद्रव्यस्यार्द्धं राजा गृह्णी-
यात् । याज्ञवल्क्यः ।

प्ररोहिशापिनां शाखास्कंधसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां तु विंशतोद्दिगुणो दमः ॥

चेत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे ऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छसुपलताप्रतानीपधिवीरुषां ।

पूर्वस्मृतादर्धदंडः स्थानेषु च विकर्त्तने ॥

प्ररोहिशाखिनो येषां शाखा अपि प्ररोहन्ति ते वटादयः
स्कंधो यतो भागात् शाखा उदयते सर्वविदारणं मूल-
च्छेदनं । उपजीव्यद्रुमा येषां छायादि उपजीव्यते आ-
स्रपिप्पलादयः । विंशतेर्द्विगुणः विंशतितः क्रमेण द्वि-
गुणः । तथा चैतेषां शाखाच्छेदने विंशतिपणाः स्कंधच्छे-
दने चत्वारिंशत्पणाः मूलच्छेदने ऽशीतिपणाः दंडः इत्य-
र्थः । चैत्यमायतनं । विश्रुते पनसादौ गुल्मा अनतिदीर्घाः
लताः मालत्यादयः गुच्छाः अवलीरूपाः असरलप्रकांडाः
कुरुंटादयः क्षुपा ह्रस्वशाखाशिफाः शाखोटादयः लता
दीर्घाः प्रतानाः कांडप्ररोहरहिताः सरलाः सारिवाप्रभृतयः ।
ओषध्यः फलपाकांताः कदल्यादयः वीरुधश्छिन्ना अपि
या विविधं प्ररोहन्ति ता गुडूच्यादयः पूर्वस्मृतादर्धदंडः
विंशतेरर्द्धः दशपणात्मको दंडः स्थानेषूक्तेषु शाखास्क-
न्धमूलेषु । दंड्यः द्रत्युपक्रम्य विष्णुः ॥ फलोपभोगद्रुम-
च्छेद्युत्तमसाहसं पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्म-
लताच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येकं सर्वे तत्स्वामिना
तदुपपत्तिं एकं कार्पापणं । अत्र कार्पापणः पणः 'का-
र्पापणः कार्पिकः स्यात्कार्पिकस्त्रात्रिकः पण इति वि-
वादरत्नाकरधृतवचनान् । तदुपपत्तिं दयुरिति शेषः । व-
सिष्ठः ॥ फलपुष्पोपभोगात् वृक्षान्न हिंस्यात् । कर्प-
णार्थं योपह्न्यात् गार्हस्थ्यस्यांगे च ॥ कर्पणार्थं रुपि-
हेतुहलाद्यर्थं वाशब्दः संभवासंभवनिमित्तकविकल्प-

परः • गार्हस्थ्यस्यांगे चेति • गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्टं वा
 : येन गृहोपकरणं यज्ञोपकरणं च सिद्ध्यति तस्मिन्नि-
 -त्यर्थः । विष्णुः ॥ स्वदेशपण्याच्छुल्कांशं दशममाद-
 -यात् । परदेशपण्याच्च विंशतितमं ॥ स्वदेशे क्रीत्वा वि-
 -क्रीते यावती वृद्धिः प्राप्ता तस्या दशमं भागं । परदेशे वि-
 -क्रीते यावती वृद्धिः प्राप्ता तस्या विंशतितमं भागं राजा
 गृह्णीयादिति वाक्ययोरर्थः । गौतमः ॥ विंशतिभागः शु-
 -ल्कः पण्ये पुष्पौषधीनां समधुतृणोधनानां पष्ठः ॥ मूला-
 -दीनां सप्तानामपि परदेशात् क्रीत्वानीय स्वदेशविक्री-
 -तानां वृद्धेः पष्ठांशो ग्राह्य इत्यर्थः । शुल्केपि मा-
 -नवं श्लोकमुदाहरन्ति ।

नाभिन्नकार्पापणमस्ति शुल्कं

न शिल्पिवृत्तौ न शिशौ न दूते ।

न भैक्षलब्धे न हतावशेषे

न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

अस्यार्थः । भिन्नो न्यूनः कार्पापणः पणो मूल्यं यस्य
 तदभिन्नकार्पापणं तेन कार्पापणादवाक् यस्य मूल्यं तत्र
 वस्तुनि शुल्को न ग्राह्यः । न शिल्पिवृत्तौ न शिल्पिना
 शिल्पित्वात्प्राप्तेन शिशौ विक्रय्यगवादिवत्सादौ दूते
 दौत्येन प्राप्ते हतावशेषे चौरहतावंशिष्टे वणिजः शेषपण्ये
 श्रोत्रिये प्रव्रजिते यतौ विक्रेतरि यज्ञे यज्ञार्थमानीयमाने
 द्रव्ये एषु राजग्राह्यं नास्तीति । विष्णुः ॥ पितापुत्रविरोधे
 तु साक्षिणां दशपणो दंडः यस्तयोः सांतरः तस्योत्तम-

साहसं सांतरस्तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणस्त्रिपणो दमः ।

अंतरे तु तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टशतो दमः ॥

अष्टशतः अष्टशतानि यस्मिन्सोष्टशतो दमः । अत्र विष्णुक्याज्ञवल्क्योक्तयोर्विरोधो ऽपि पितुरुत्कृष्टापकृष्टगुणान्यां परिहरणीयः । एवमेव रत्नाकरः । मिताक्षराकारस्तु याज्ञवल्क्यवचने चतुर्थचरणे “तस्याप्यष्टगुणो दमः” इति पठित्वा पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमंगीकरोति न पुनः कलहं वारयति स पणत्रयं दंड्यः यथा तयोर्विवादे प्रतिभूर्भवति चकारावस्तयोः कलहं कारयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान् दंड्य इति व्याख्यातवन्तः ॥ दंड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ अभक्ष्येण ब्राह्मणं दूषयित्वा षोडशसुवर्णान् जात्यपहारिणा शतं सुरया ब्राह्मणं दूषयित्वा बध्यः क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्द्धं वैश्यं दूषयितुस्तदर्द्धं शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसं । अभक्ष्यं विष्ठादि जात्यपहारि सुराभिर्जं लशुनादि सुरा प्रसिद्धैव तदर्द्धं तदर्द्धमित्यनयोरव्यवहितस्तत्तत्पदार्थः शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलदुग्धादि दूदमुत्कृष्टब्राह्मणादिविषयं । याज्ञवल्क्यः ।

द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दंड उत्तमसाहसः ।

क्षत्रियं मध्यमो वैश्यं प्रथमः शूद्रमर्द्धिकं ॥

शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलदुग्धादि अर्द्धिकं पणानां सपदं

शतं । इदमनुत्कृष्टब्राह्मणादिपरम् । मनुः ।

अभक्ष्यमयवापेयं वैश्यादीन् ग्रासयेद्विजान् ।

जघन्यमेध्यमोत्कृष्टान् दंडानाहुययाक्रमं ।

पणाः शूद्रे भवेदंडश्रुतुः पंचाशदेव तु ।

इदमल्पधमशूद्रविषयम् । अन्यत्र याज्ञवल्क्यवचना-

ज्ज्ञेयम् । विष्णुः ॥ जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता

विवास्यः । स्वयं रुशुनादिभोक्ता ब्राह्मणो देशाद्वहिः

कार्य इत्यर्थः ॥ शूद्रमुपक्रम्य नारदः ।

धर्मोपदेशं दपेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेन्नैलं पक्वे श्रोत्रे च पार्थियः ॥

अस्य शूद्रस्य गौतमः ॥ अथास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपु-

जतुभ्यां श्रोत्रपूरणं उदाहरणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीर-

च्छेदः ॥ अस्य शूद्रस्य धारणे संस्कारजनिकायामावृत्ती

विषादरत्नाकरविषादचिंतामण्योर्याज्ञवल्क्यः ।

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ।

विप्रत्वेन विप्रलिङ्गधारणेन जीवतो जीविकां कुर्वतः ।

मनुः ।

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्माभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ।

यस्तु शूद्रादिः क्षत्रादिचर्यया जीवति तस्य सर्वस्यहर-

णविषातने दम इत्यर्थः । मनुः ।

ब्राह्मणान्धाधमानं तु कामादवरवर्णजं ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपाधैरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

बाधमानमतिपीडयंतं । अवरवर्णजं शूद्रं चित्रैर्विचित्रैः शूलान्निवेशनादिभिरिति यावत् । चंडेश्वरधृतः कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

वधेन शासयेत् पापं दाप्यो वा द्विगुणं दमं ॥

प्रव्रज्या संन्यासः । न च श्रुतिस्मृतिभ्यां शूद्रस्य प्रव्रज्याया अविधानात् तस्य प्रव्रज्यावसितत्वमुन्मत्तप्रलपितं स्यादिति वाच्यं । शूद्रस्य प्रव्रज्यायाः शैवागमोक्तत्वेन तस्य तद्गृह्यताया अपि संभवात् । चंडेश्वरेण विवादरत्नाकरे यद्यपीत्यादिना पूर्वपक्षयित्वा तथापीत्यादिना एवमेव समाहितं । द्विगुणो वधार्हस्य पाक्षिको यो दंड उक्तस्तदपेक्षयावसेयः ॥ दंडप्रशंसा माह मनुः ।

ब्रह्मतेजोमयं दंडमसृजत्पूर्वमीश्वरः ।

स राजा पुरुषो दंडः स नेता शासिता च सः ॥

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ।

दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एव हि रक्षति ॥

दंडः सुमेषु जागर्ति दंडे धर्मं विदुर्बुधाः ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दंडश्चरति पापहा ॥

प्रजास्तत्र विवर्द्धते नेता चेत्साधु पश्यति ।

ब्रह्मतेजोमयं हिरण्यगर्भतेजःप्रकृतिकं । इदं स्तुतिवादाय । राजा प्रजारक्षणात् पुरुषः परमपुरुषतुल्यः प्रजा-

१ प्रजास्तत्र न मुह्यतीति मूले पात्रो दृश्यते । तस्यार्थः प्रजा व्याकुला न भवतीति ।

नां हृदि स्थितत्वात् स एव स्वधर्मप्रवर्तयिता । जागर्ति
चौरादिनिवारणरूपजाग्रत्कार्यकारित्वात् । यत्र श्यामो
लोहिताक्षो दंडोऽधिष्ठानदेवता चरति तत्र प्रजा विव-
र्द्धते नेता शासनकर्ता साधु पश्यति सम्यक् चेत् विचा-
रयति ॥ दंडप्रणयने समर्थमाह मनुः ।

शुचिना सत्यसंधेन यथारात्रानुसारिणा ।
दंडः प्रणयितुं शक्यः ससहायेन धीमता ॥
तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनं ।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदं ॥
सोऽसहायेन मूर्खेण लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
न शक्यो न्यायतो यक्तुं व्यक्तेषु विषयेषु च ॥
दंडो हि सुमहतेजो दुर्दर्शश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सयांधवं ॥
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरं ।
अंतरिक्षगतांश्चैव ऋषीन्देवांश्च पीडयेत् ॥
सुमहतेजः सुमहद्राजप्रभावः ततः सयांधवनृपतिक्ष-
यानंतरम् । मनुः ।

यदि न प्रणयेद्राजा दंडं दंडेऽप्यतंद्रितः ।
अघात्काकः पुरोडाशं श्रावयेद्वाद्दयिस्तथा ॥
अंगिराः ।

राजा गुरुर्यमश्चैव शासन्धर्मेषु युज्यते ।
कर्ता च मुच्यते पापान् न स पापेन युज्यते ॥
मनुः ।

निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय देवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥

पापस्तयुक्ताः साधवो यथाशास्त्रवर्तिनः । याज्ञवल्क्यः ।

यो दंडं दंडयेद्राजा सम्यक् साधूंश्च पालयेत् ।

दष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन सहस्रं शतदाक्षिणैः ॥

इति संचित्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहं ॥

तथा ।

अधर्मदंडनं लोभकरं कीर्तिविनाशनं ।

सम्यक् च दंडनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहं ॥ ७ ॥

॥ अथ दत्तकविचारः ॥

अथ दत्तकं राजानि निवेद्य व्याहृतिभिर्हुत्वा आचारा-

त् कांचनं हैमंतिकञ्च धान्यं दत्त्वा चूडादिसंस्कारकं पं-

चवर्षानूर्ध्ववयस्कं बालकं पितृदत्तं तदनुज्ञया मातृदत्तं

वा सति च तयोः पुत्रांतरे गृह्णीयात् । यथा ।

चूडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ॥

दत्तायास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।

ऊर्ध्वं च पंचमाद्वर्षान् दत्तायाः सुता नृप ॥

गृहीत्वा पंचवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ।

तथा शुक्रशोणितसंभवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः तस्य

दानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकं पुत्रं द-

द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्रीपुत्रं दद्या-

त्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्दत्तुः ॥ पुत्रं प्रतिगृह्णीन्वि-

न्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हु-
त्वा प्रतिगृह्णीयादिति । अत्र स्त्रिया अपि पत्यनुमत्या दा-
नग्रहणयोः श्रुतेः व्रतप्रतिष्ठादिवत् ब्राह्मणद्वारा होमो
न विरुद्धः । एवं शूद्रस्यापीति स्मार्तप्रभृतयः प्राहुः । वि-
षादचित्तामणिरुतस्तु भर्तुर्नुज्ञानेऽपि स्त्रिया न ग्रहणा-
धिकारः । तदंगव्याहृतिहोमबाधादिति यर्तुलार्थः । नन्व-
न्यब्रानुज्ञानाद्भर्तुरित्यविशेषश्रवणात् दानवदग्रहणेऽपि
रूपधिकारसिद्धौ तदंगविद्याप्रयुक्तिरपि तस्याः कल्पेतेति
चेत्सत्यं । सहत्वेन तस्या अधिकार इष्टिवत् न पृथग्ये-
नेति वर्णयति । नारदः ।

पुत्रापराधे न पिता श्वदान् शुनि न दंडभाक् ।

न मर्कटे तु तत्त्वामी तेनैव ग्रहितो न चेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दष्टिणां शृंगिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विकुपे द्विगुणं तथा ॥

आदिस्वामी शक्तः सन् आदिग्रस्तं यदि न रक्षेत्तदा
प्रथमं साहसं स्वीर्य आनमपसारयेत्युक्तोऽपि न चेद्रक्षे-
त्तदा मध्यमं साहसं दंड्य इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

श्रांतान्क्षुधार्तास्तृपितानकाले बाहयेत्तु यः ।

स गोघ्नो निष्कृति कार्यो दाम्प्यो वा मध्यमं दमं ॥

अत्र दंडप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनात् दंडेनापि पापक्ष-
य इत्युक्तं भवतीति रत्नाकरादयः । याज्ञवल्क्यः ।

संभूय कुर्वतामर्घ्यं सवाघं कारुरित्पिनाम् ।

अर्धस्य हानिं वृद्धिं च सहलो दंड उच्यते ॥

कारवो प्रतिमाघटकाः शिल्पिनश्चित्रकारादयः तेषां
सबाधमिति पीडाकरमर्घसंभूय प्रकुर्वति ये वा राजस्था-
पितस्य मूल्यस्य न्हासं वृद्धिं च संभूय कुर्वति तेषां स-
हलपणात्मको दंड इत्यर्थः । तथा ।

संभूय वणिजः पण्यमनर्घेणापरुंधतां ।

विक्रीणतां वा विहितो दंड उत्तमसाहसः ॥

ये वणिजो मिलित्वा स्थानान्तरगतं पण्यमनुचितार्धे-
ण हारयित्वा धारयन्ति ये वाऽनर्घेण बहुमूल्येनाल्पमूल्यं
विक्रीणन्ति तेषामप्युत्तमसाहसो दंड इत्यर्थः । मनुः ।

राजप्रख्यातभांडानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥

यानि करितुरगादीनि अतिशयराजभोग्यानि यानि वा
राज्ञा निवारितक्रयविक्रयादीनि तानि राजाज्ञानावसरे-
ण विक्रीणानस्य तद्विक्रयप्राप्तं सकलमेव धनं राजा
गृह्णीयादित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रानृभार्याप्रहारकः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकः ॥

सामन्तकलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दंड एवामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छंदविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चंडालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पैत्रे च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्ये योग्यकर्मरुत् ॥

वृक्षक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिधातरुत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकः ॥

पितृपुत्रसुहृद्भातृदंपत्याचार्य्यशिष्यकाः ।

एवमपतितानां च त्यागी च शतदंडभाक् ॥

अर्घ्यः अर्वाहः पूजार्ह इति यावत् । स च आचार्यादिः
तस्याक्रोशमतिक्रमं आज्ञालंघनरूपं वा यः करोति प्र-
हारस्ताडनं सन्दिष्टं प्रेषितं समुद्रं मुद्रासहितं तद्रुहवि-
शेषणं सामंताः स्वगृहक्षेत्रादिस्थापिनः कुलिकाः सकु-
लजाताः आदिशब्दादन्येपि स्वग्रामोद्भूताः स्वदेशोद्भूता-
श्च गृह्यन्ते इति रत्नाकरः । स्वच्छंदेति । अनियुक्तः सन् वि-
धवागामी । अयं तु अनियोगहेतुः को दंडः । व्यभिचारहे-
तुकस्त्वन्य एव । विक्रुष्टे चौराद्याक्रांतैराह्वाने कृतेऽनभि-
धायकः शक्तिसत्त्वे प्रतिवचनादाता अयुक्तं शपथं मा-
तरमभिगच्छामीत्यादिरूपं अयोग्यः अक्षमः शूद्रादिः
योग्यकर्म यागादि । तेन यो यत्कर्म कर्तुं न शक्नोति स चे-
त् तत्कर्म कर्तुं प्रवर्तते तदा स दंड्यः । वृक्षस्य पुस्त्वं फ-
लार्जनं औषवादिना तदुपवाती क्षुद्रत्वं हस्त्याद्यपेक्षयेति
चंडेश्वरः । साधारणेति अन्यसाधारणं धनमसाधारणी-
कृत्य ग्रहीता पितापुत्रयोः सुहृदोर्भ्रात्रोर्दम्पत्योराचार्य्य-
शिष्ययोर्मध्ये त्यागबीजदुष्कर्माभावे अन्योन्यत्यागी
एतेषां पणशतं प्रत्येकं दंडः । मनुः ।

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दंड्यः शतानि षट् ॥

स्त्री भार्या त्यागो विहितभरणपोषणावकरणं । एता-
नेव प्रकृत्य शंखः ॥ पुत्रादीन् यस्त्यजेत्कामात्स द्विशतं
दंडं प्राप्नुयात् ॥ अत्र याज्ञवल्क्योक्तो दंडो विदुषोरन्यो-
न्यत्यागे । मनूक्तस्तु अविदुषा एव कामादेकतरस्य वि-
दुषस्त्यागे । शंखोक्तस्तु कामादविदुषैकतरस्य त्यागे इति
संप्रदायः । एवं विदुषोरन्योन्यत्यागेऽप्यनयैव दिशा ज्ञेयं ।
विष्णुः ॥ येषां देयः पंथास्तेपामपथदायी कार्पापणानां
विंशतिं दंड्यः । आसनार्हस्यासनमददच्च पूजार्हमपूज-
यंश्च प्रातिपेश्यब्राह्मणनिमंत्रणात्तिकामी च निमंत्रयि-
त्वा भोजनादायी च निमंत्रितस्तथेत्युक्त्वा अभुंजानः स्व-
र्णमापकं निकेतयितुश्च द्विगुणमन्नं ॥ अस्यार्थः । येषां
पंथा देयो भवति तेषामपथदायी पथदायी न भवती-
त्यर्थः । तानाह महाभारते । अंधस्य पंथा बधिरस्य पं-
थाः स्त्रियाः पंथा भारवाहस्य पंथाः । राज्ञः पंथाः ॥ एत-
त्सर्वं ब्राह्मणेनासमेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः । प्रातिवे-
श्यब्राह्मणनिमंत्रणाकारी निकेतयितुः निमंत्रयितुः । म-
त्स्यपुराणे ।

आमंत्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्नोऽष्टशतं दमं ॥

प्रतिग्रहार्थं निमंत्रितो विना कारणेन यो न गच्छति
तस्याष्टशतपणा दंड इत्यर्थः ।

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ।

तरिको नद्यादिसंतरणशुल्कग्रहणनियुक्तः । याज्ञवल्क्यः

जारं चौरेत्यभिवादन् दाप्यः पंचशतं दमं ।

उपजीव्यधनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतं ॥

कुलाकीर्तिभयात् स्वरूपतो जारं चौरेत्वेन निर्दिश्य

जारापहतं कुर्वन् पणानां पंचशतं दंढ्यः । उत्कोचमा-

दाय त्यजन्नुत्कोचादष्टगुणमिति विवादरत्नाकरः । तथा ।

मृतांगलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहदंडो मध्यमसाहसः ॥

मृतांगलग्नं मृतकंचलादि तत्तथात्वेनाप्राकाश्य विक्रेतुः

ताडयितुरित्यस्य ताडनहेतोरनुपस्थिते इति शेषः । राज-

यानारोहणं राजाज्ञां विनेत्यर्थः । मनुः ।

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामुपरोधे तु दंडः प्रथमसाहसः ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्तुष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्द्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

अभिचारेत्यादि अनपराधिनं प्रति सेनादिकर्तुर्मूलक-

र्मणि क्लृप्तैरभेपजादिप्रयोगे अनाहितैपिभिः क्रियमाणे

कृत्यासु स्वायोग्यासूचाटनादिरूपासु कृत्यां कुर्वतो द्वि-

शतो दमः । यत्सद्भव्यमेलकेन मंदीकरोति भेदनानर्ह म-

ण्यादि भिनत्ति वा भेदार्हमपि मुक्तादि मंदप्रदेशं विध्यति

वा तस्य सार्द्धशतरूपो दमः । नारदः ।

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनस्वास्थाप्यो राज्ञा दंडेन भूयसा ॥

- प्रच्युतः पथः भार्गविलितः दंडेन उत्तमसाहसरूपेण ।

तथा च विष्णुः ॥ अभक्ष्यस्य चाविक्रेयस्य विक्रीयी दे-

वप्रतिमाभेदकश्च उत्तमसाहसं दंज्यः ॥ विवादचित्तम-

णौ याज्ञवल्क्यः ।

कोषाणामपहंतुंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्देहैरीणाञ्चोपजायकान् ॥

ये कार्यिभ्योऽर्थमेवं हि गृह्णीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनं ॥

विनियुक्ताश्च कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणां ।

घनोष्मणा पच्यमानानिमांस्तान् कारयेन्नृपः ॥

क्रोपो राज्ञामर्थसंचयः । अरीणामुपजापकान् शत्रूणां
स्वस्त्ययनादि हृतवतः कार्यभ्यः व्यवहारिभ्यः एवं येन
केनचिच्छब्दना कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां । शंखः ॥ वापी-
कूपतडागोदपानमार्गरसद्रव्यदूषणे अदासीदाससंप्रदा-
नकरणे च ॥ अस्यार्थः । मार्गस्य तीक्ष्णशलाकादिना रस-
द्रव्यस्य पिपादिना अदास्याश्च दासाय दानेन च दूषणे
तत्कर्तुः प्रमापणमंगच्छेद्ये, वा, शत्रूणां उपजापकान् शत्रूणां
दंडविकल्पः संकलनीयः । विवादरत्नाकरे कात्यायनः ।

राजक्रीडासु ये शक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियस्य च वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षकप्रकाराश्च ये ।

राजार्थमोपकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधं ॥

राजक्रीडासु राजसाधारणक्रीडासु ये शक्ता राजानुम-
तिं विनेति शेषः । एवं राज्ञां प्रजापालनादिरूरावृत्तिं तदनु-
मतिं विना य आलंबन्ते ये च राज्ञ एवाप्रियवदनशीलाः
प्रतिरूपस्य कर्तारः राजानुमतिं विना राजवेपस्य कार-
काः प्रेक्षकाः स्वकर्तव्यराजकार्यविरोधेन नृत्पादिप्रेक्षकाः
प्रकरा ये दंडारूढं राजकरं स्वभावतो निरतिशयं साति-
शयीकृत्य गृह्णन्ति ते सर्वे नानारूपैर्वधप्रकारैर्वध्याः । व-
ध्या इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ ये चाकुलीना राज्यमभिका-
मयेषुः । अकुलीनाः राज्ञो यत्कुलं तदप्रसूताः ॥ याज्ञ-
वल्क्यः ।

न्यूनं वाप्यधिकं वापि खिलतो राजशासनं ।

पारदारिकचौरान् वा मुंचतो दंड उत्तमः ॥

राजशासनमियद्वेयमियद्ग्राह्यमित्यादिमृपालेखकस्य
सहस्रं पणा दंडः । शंखलिखितौ ॥ कूटशासनप्रयोगे
राजशासनप्रतिषेधे कूटतुल्यमानव्यवहारे च शारीरौग-
च्छेदो वा ॥ शासनमाज्ञामरुतामपि कृतां कृत्वा प्रका-
शयति राजाज्ञामतिक्रामति कूटया तुलया कूटेन वा
मानेन प्रस्थादिना व्यवहरति तस्य भारणमंगच्छेदो वा
अपराधोत्कर्षापकर्षाभ्यामयं विकल्पः । अंगं तु येनां-
गेनापराधः क्रियते तत् । मनुः ।

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालव्राह्मणघ्नांश्च हन्यात् दिदसेविनस्तथा ॥

शासनं राजादेशः प्रकृतीनां अमात्यानां दूषकान् वि-
नादोषं दोषोद्भावकरान् द्विद्विसेविनो राजविरोधिसेव-
कान् । हलायुधधृतो नारदः ।

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यासत्तिं करोति यः ।

ब्रूयात्स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥

गूहमानस्तु दुःशीलं यदि वाऽतः स जीयति ।

सभ्याश्चास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दंडस्तु पात्यते ॥

प्रत्यासत्तिर्विनयकर्तृसांनिध्यम् ब्रूयात् अथवा सदसि
स्वरुतमपराधं स्वयमेव प्रकाशयति । गूहमान इति स्व-
यंकृतमपकर्म विनेत्रादेना पृष्टः सन्नपङ्कवानः । अतः
अपकर्मणैव जीविकां करोति तदा लघुन्यप्यपकर्मणि
तीव्रतरो दंडस्तस्य कार्य इत्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः ।

विपाग्निदां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नामगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥

विपदाऽग्निदा पुरुषघ्नी सेतुभेद्वी वा स्त्री अगर्भा चेत्तदा
शिलां बध्वा ऽप्सु प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ तथा स एव ।

विप्रदुष्टां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्ठो कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

विशेषतः प्रकर्षेण दुष्टां दोषवतीं तथा पत्युः पित्रादेर-
पत्यस्य वा मारणकर्त्री कर्णकरनासिकौष्ठच्छेदनपूर्वकं
गोद्वारा मारयेत् । एवमेव मिताक्षराविवादोचितामणि-
प्रभृतयः । विनाशमुपक्रम्य मनुः ।

चर्मचार्मिकभाडिषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पंचगुणो दंडः पुष्पमूलफलेषु ह ॥

चार्म्मिकं उपानदादि प्रथमचर्मपदं स्पष्टार्थं । काष्ठमयं
तंदुलादिपरिमाणपात्रं लोष्टमयं घटादिष्टेषु सहसा वि-
नाशितेषु मूल्यात् पंचगुणो दंडः । पुष्पादौ च विशेष
उक्त एव विवादरत्नाकरे ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमं ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणं ।

यश्चैवमिति एतदभियोगे यल्लगिष्यति तदहं दाता त्वं
तावत् कुर्वित्युक्त्वा यः कारयति तस्य चतुर्गुणो दमः ।
कात्यायनः ।

आरंभरुत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तथा नाशप्रवर्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥

अनिपेक्षा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपं तु दंडमेपां प्रकल्पयेत् ।

अस्यार्थः । अपरमं क्रियाचिकीर्षु ज्ञात्वा यस्तदधमं त-
त्साहाय्यं वा करोति तस्य तत्कर्मानुकूलापमार्गोपदेशं
वा करोति अपकर्म्मिणं आश्रयभूतो वा तदनुकूलशस्त्र-
दाता वा भोजनदाता वा कृतापकर्म्मणस्त्राणाय तस्मै यु-
द्धोपदेशं करोति अपकारिणि विषादपणनेन तं परनाशा-
य प्रवर्तयति वा साहसिकादिना जने पीड्यमाने स्वय-
मक्षमोपि यः परदारान् प्रतिकरोति वा अयुक्तो राज्ञा

अनियुक्तः सन्नियुक्तवत् पीडयति वा दोषवक्ता पीडनी-
यस्य दोषवक्ता वा अनुमोदकः पीडकस्यानुमता वा क्षमः
सन्पीडकस्याप्रतिषेद्धा वा एते तदपराधकर्तार इव शक्त्य-
नुरूपे दंड्याः । विवादरत्नाकरे कात्यायनः ।

प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं स्मृतं ।

दण्डस्तत्र तु नैव स्यादेव धर्मः स्मृतो भृगुः ॥

प्राणात्यये प्राप्त इति शेषः । अकार्यकरणं पापकर्म भृ-
गुराहेति शेषः । कचिद्भृगोरिति पाठः स च स्फुट एव ।
तथा स एव ।

सदृशानां तु सर्वेषामपराधो यथा भवेत् ।

अवंशेनैव दैवान्तु तत्र दंडं न कल्पयेत् ॥

अवशेन भयादिवशतः दैवात्प्रमादतः । कात्यायनः ।

आरंभे प्रथमं दद्यात् प्रवृत्ते मध्यमः स्मृतः ।

यस्य यो विहितो दंडः पर्याप्तस्य स वै भवेत् ॥

अस्यार्थः । आरंभे तत्कालावच्छिन्नकर्मकदम्भांतर्भूतै-
ककर्मफलरूपां प्रथमः । कथितसंपूर्णदंडचतुर्थभागः ।
प्रवृत्ते तथाविधानेककर्मफलरूपां मध्यमस्तादृशदंडार्द्ध-
रूपः । पर्याप्तस्य पर्याप्तिरुत्पादफलकसकलकर्मजनकरु-
तिस्तद्वतः पुरुषस्य संपूर्णो दंडः । एकपापफलावच्छि-
न्नानेककर्माभिप्रायमिदमिति चंडेश्वरः । कात्यायनः ।

दंडनीयः स शैथिल्यात् प्रथमं नेति गोतमः ।

शैथिल्यात् दंडहेतुकर्मनिर्णयशैथिल्यात् तदनिर्णयादि-
ति यावत् । कात्यायनः ।

समूहस्थाः प्रवृत्ताश्च पापेषु पुरुषाधमाः ।

- यथोक्ताद्विगुणं दंडमेकैकं च प्रदापयेत् ॥

समूहस्था मिलिताः यथोक्तादेकाकिनः पुरुषस्य पापे
प्रवृत्तस्य दंड उक्तस्तस्मात् । विवादरत्नाकरे नारदः ।

शारीरश्चार्थदंडश्च दंडस्तु द्विविधः स्मृतः ।

शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदंडो ऽप्यनेकधा ॥

शारीरस्त्ववरोधादिजीवितांतकरस्तथा ।

काकिन्यादिस्तु यो दंडः स तु मापपरः स्मृतः ॥

काकिन्यादिः काकिन्यवरः मापपरः मापांतः तेन यत्रा-
पराये काकिन्यादिरेको दंडः उक्तस्तत्रानुबंधगौरवात् सा-
तिशये मापपर्यंत एव दंडः कार्यः । तथा स एव ।

मापावराद्धो यत्रोक्तः कार्पापणपरस्तु सः ।

व्यवरो ऽष्टपणस्त्वन्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥

कार्पापणाया ये प्रोक्ताः सर्वे ते स्पृशतुर्गुणाः ।

एयमन्ये ऽपि विज्ञेयाः प्राक्चैते पूर्वसाहस्रात् ॥

पूर्वसाहस्रः पणसहस्रद्वयं सार्द्धम् । तस्मात्प्राक् ये दं-
डविधयस्तेऽनुबंधगौरवात् पापातिशये चतुर्गुणा ग्राह्याः ।

पूर्वसाहस्रादौ चातुर्गुण्यं नास्तीति विवादरत्नाकरकारः ।

मनुः ।

कार्पापणं भवेद्विंशो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राज्ञां भवेद्विंशः सहस्रमिति धारणा ॥

कार्पापणः षोडशपणाः राज्ञामांतरनृपतीनां । का-
त्यायनः ।

अस्पृश्यधूर्तदासानां नराणां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्यतो दमः ॥

धूर्ता मायाविनः प्रातिलोम्यप्रसूताः सूतमागधादयः ।

तथा स एव ।

परतंत्राश्च ये केचिद्दासत्वं ये च संस्थिताः ।

अनाथास्ते तु निर्दिष्टास्तेषां दंडस्तु ताडनं ॥

परतंत्रा भार्यापुत्रादयः संस्थिताः प्राप्ताः अनाथा अ-
नीश्वराः निर्दिष्टा निर्धना इति रत्नाकरः । तत्रापि विशेष-
यति स एव ।

ताडनं बंधनं चैव तथैव च विडंबनं ।

एष दंडस्तु दासस्य नार्यदंडो विधीयते ॥

ताडनं कशाद्याभिघातः बंधनमव्याख्यागम्यं विडंबनं
मुंडनखरारोहादि । शंखलिखितौ ॥ शिल्पिनः कारवः शूद्रा-
स्तेषां व्यभिचारेष्वपि शिल्पोपकरणानि रक्षेत् । तुला-
मानप्रतिमानसमर्थानिवणिक्पथानां क्षेत्रबीजभक्तगो-
शकटकर्मणद्रव्याणि कर्मकाणां वायभांडालंकारवासां-
सि रंगोपजीविनां गृहशयनालंकारवासांसि वेश्यानां श-
स्त्राणि वायुधोपजीविनां सर्वेषां कारणद्रव्याणि नाहा-
र्याणि राज्ञा धार्मिकेण अम्बा हि पुरुषाः पापबहुलाश्चा-
विधेयाश्च भवंति तेभ्यः पापांशभाक् राजा तस्मान्नाध-
नान्नानुपकरणान् कुर्व्यात् तन्मूला हि वृत्तिर्वृत्तिमूलो नि-
वासः तैर्नियसद्भिः स्फीतं राष्ट्रमित्युच्यते ॥ अस्यार्थः ।
शिल्पिनश्चित्रादिकर्तारः कारवस्तद्व्याः व्यभिचारेष्वपि

सर्वस्वापहारयोग्येष्वप्यपराधिषु तुला ऊर्ध्वमानं सुवर्णा-
दि तुलनोपकरणं प्रतिमानं प्रस्थादि भक्तं रुषिसिद्ध्यर्थ-
मन्नकर्षणद्रव्यं हलादि वायभांडं पटहादि रंगोपजीविनां
नृत्यवृत्तीनां । बृहस्पतिकात्यायनौ ।

वधार्हः सुवर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः ।

अंगच्छेदार्हकस्त्वर्द्धं सन्दंशार्हस्तदर्द्धकं ॥

सुवर्णशतमेकं तु वधार्हो दंडमर्हति ।

अंगच्छेदे तदर्द्धं तु विवासे पंचविंशतिं ॥

अंगच्छेदे विवासे इत्येतयोरर्ह इति शेषः । विवासे इ-
त्यत्र विनाशे इति कचित्पाठः । तत्र तद्देशवासविनाशे
इत्यर्थः । कात्यायनः ।

कुलीनार्यविशिष्टेषु निष्कृष्टेष्वनुसारतः ।

सर्वस्वं वा निगृहीतान् पुराच्छीघ्रं प्रवासयेत् ॥

कुलीन उत्तमकुलोत्पन्नः । आर्यः स्वधर्मनिरतः । वि-
शिष्टो गुणवान् । एतेषु निष्कृष्टेषु स्वल्पधनेषु वधार्हेषु
अनुसारतः सुवर्णशतासंभवे इदम् अभ्यासे सर्वस्वं वि-
वासनश्चेति । एवमन्यत्रापि यत्र एकस्मिन्नपराधे बहुवि-
धो दंडः श्रूयते तत्र सधनत्वनिर्धनत्पानुबंधगीरवादिना
विज्ञेय इति लक्ष्मीधरः । तथा स एव ।

विप्रो वधांगच्छेदार्हो निःसंगे बंधने विरोत् ।

तदा कर्मवियुक्तोसौ धृतस्त्वस्य दमो हि सः ॥

वधांगच्छेदार्हो यस्मिन्नपराधे वर्धोऽंगच्छेदो वेति त-
द्वान् । विप्रो ऽत्र सदाचारनिष्ठः । निःसंगे क्रियायोगशून्ये

यत्र बद्धः सन्स्वधर्मं कर्तुं न शक्नोति, स एवं सदाचारस्य
दमो यत्स्वधर्मवियोजनं, नाम । चण्डेश्वरवृत्तो मनुः ।

क्षत्रविट्छूद्रयोनिस्तु दंडं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥

कर्मणा अर्थनिस्तारानुकूलव्यापारेण विप्रस्तु न कर्म-
णाऽऽनृण्यं गच्छेत्किंतु क्रमेण दद्यादित्यर्थः । कात्यायनः ।

स्त्रीं धनं दापयेद्दंडं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

निर्धना प्राप्तदोषां स्त्री ताडनं दंडमर्हति ॥

अस्यार्थः । यदि धनवती स्त्री दंडार्हा तस्या धनं दंडः ।

ययधना स्त्री तथाविधा तदा तस्यास्ताडनमेव । मनुः ।

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां, दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥

स्त्रीबालादीनामपराधानुसारेण शिफापाटितवेणुशला-
कारज्जुप्रभृतिभिस्ताडनेन राजा नियमं कुर्यादिति कुल्लू-
कभट्टः । ब्राह्मणमुपदिश्याह नारदः ।

भैक्ष्यहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ।

समित्पुष्पकुशादानेष्वस्तेयं सपरिग्रहात् ॥

नदीप्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।

तरेष्वशुल्कदानं च न चेद्वाणिज्यमस्य तत् ॥

भैक्ष्यहेतोः, परागारे अनिवारितः प्रवेशश्च निवारणे पु-
नरपराध एव अस्तेयमचीर्य, अत एवानपराधः सपरि-
ग्रहात् परिग्रहविषयसमिदादीनामप्यादानान् अवेतनः
भूतिशून्यः तारः पारगमनं पूर्वं अवाहणेभ्यः तरेषु पारं

प्रापणीयेषु वस्त्रादिषु अशुल्कदानं शुल्कदानाभावः । न चेदिति । यदि अस्य ब्राह्मणस्य न वस्त्रादि वाणिज्यार्थं स्यात्तदर्थं चेत् तेषामपि शुल्कदानं विद्यत एवेति भावः । बृहस्पतिः ।

लवणस्नेहमयेषु वृद्धिरेष्टगुणा स्मृता ।

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥

तथा स एव ।

उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता ।

विष्णुः ॥ संततिः स्त्रीणां दास्यादीना गोमहिष्यादीना च पोषणासमर्थस्य ॥ कस्मेचिन् क्षीरादिकं वृद्धिं व्यवस्थाप्य पोषणं सन्तत्यर्थं प्रयुक्तानां चिरकालवस्थाने सन्ततिरेव वृद्धिरित्यर्थ इति स्नाकरः । वसिष्ठः ॥ तुलाधृतमष्टगुण ॥ तुलाधृतमपि सुवर्णादिव्यतिरिक्तं कर्पूरादिविषयम् । तेषामन्यविधवृद्धिविशेषस्योक्तत्वात् । छलुगृहीतादौ वृद्धिनिषेधमाह नारदः ।

पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दडो यश्चाभिहारिकम् ।

वृथादानाक्षिकपणा वद्धते नाविवक्षिता ॥

आभिहारिक छलादिना गृहीत आक्षिकपणो व्युतेनार्जितवनं अविवक्षिताः उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः । यदि तूभाभ्यामेवपि वृद्धिः परिभाषिता स्यात् तदा स्यादेव । बृहस्पतिः ।

भुक्ते चासारता प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यानष्टमृणिक तत्र तोषयेत् ॥

बहुमूल्यं लभ्यधनापेक्षया ।

दैवराजोपवातेन यथाधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्रान्यं दापयेद्वधं शोधयेद्वा धनं ऋणी ॥

नाशमाप्नुयात्सर्वथा व्यवहाराक्षमतां गच्छेत् । नारदः ।

रक्ष्यमाणो ऽपि चेदाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्यो ऽथवा कार्प्यो देयं वा धनिने धनं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

लोतसापहते क्षेत्रे राजदैवापहारिते ।

आधिरन्यः प्रदातव्यो देयं वा धनिने धनं ॥

आधिरन्य इति क्षेत्ररूपाधिर्देयः यदि तन्न ददाति त-
दा सवृद्धिकं धनं देयं । तथा च कात्यायनः ।

आधीरुतं तु यत्किञ्चिद्दिनष्टं राजदैवतः ।

तद्वधं सोदयं दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ॥

यदा तु मिता सर्वथैव ऋणदानासमर्थः पुत्रस्तु सम-
र्थस्तदा पुत्रेणैव दातव्यं । “व्याधितोन्मत्तबृद्धानां तथा
दीर्यप्रवासिनाम् ।” इत्यादिप्रागुक्तकात्यायनवचनात् ॥ वि-
ष्णुः ॥ न स्त्री पतिपुत्ररुतं ॥ पतिपुत्ररुतमृणं स्त्री न दद्या-
दित्यर्थः । अन्यत्र यादृशं स्त्रिया देयं तत्राह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंरुतं वा यद्वधं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

भर्ता पुत्रेण सार्द्धं वा केवळं यात्मना रुतम् ।

ऋणमेवंविधं दयान्नाग्न्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥

तद्वधं भर्तृपुत्ररुतं । यद्युत्तमर्णं ऋणमोचनार्थमादाव-

परिभाषितं निन्दितं कर्म कारयेत्तदासौ राज्ञा पूर्वसाहसं
दंष्ट्र इत्याह कात्यायनः ।

यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत वर्णिकः ।

नारदः ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयं ।

शक्तिविहीन इत्यस्य ऋणं दानुमित्यादिः संबन्धः । का-
लविपर्ययात् दुर्भिक्षादेः ।

यो यावन्निष्कृवीतार्यं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं धनं ।

योऽभियुक्त आशयदोषेण निष्कवं करोति अभियोक्ता
वा मिथ्याभियोगं करोति तावुभावप्यधर्मव्यवहारिणौ
नृपेण विवादविषयाद्धनात् द्विगुणं दंडनीयावित्यर्थः ।
इदं सधनाविषयम् । दंडस्याल्पधनविषये त्वाह याज्ञव-
ल्क्यः ।

निष्कवे भाषितो दयाद्धनं राज्ञे च तत्समं ।

मिथ्याभियोगो द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् ॥

दयादित्यस्य ऋणमित्यादिः ।

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्व्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

अन्यद्रव्याभावे तस्यैव कृते तदेयमित्यर्थः । याज्ञव-

ल्क्यः ।

दत्त्वर्णं पाठयेत्लेख्यं शुद्धयौ चान्यच्च कारयेत् ।

साक्षिमच्च भवेद्यद्वा दातव्यं तत्ससाक्षिकम् ॥

समग्रदाने ऋणपत्रं पाठयेत् पत्रव्यवधाने शुद्धयर्म-
न्यदेव लेख्यं कारयेत् । साक्षिमद्रूढीतं ससाक्षिकमेव
शोध्यमिति दीपकलिका ।

विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतरपृहा ।

इत्यादिवचनात् पतितधने पुत्रादेरधिकारः पतिताना-
मपि स्वधनसाध्यप्रायश्चित्तश्रुतेः । प्रायश्चित्तविमुखानां
तेषां धनानधिकारः ।

एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहेगृहे ।

मनुः ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं ऋकथं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र सहोदरपदोपादानात् दत्तकेन सह भगिन्या नां-
शित्वमिति श्रीरुष्णतर्कालंकारः । मनुः ।

बलाद्वृत्तं बलान्मुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान् बलरुतानर्थानरुतान्मनुरस्त्रवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

बलोपधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिः शनुरुक्तांस्तथा ॥

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।

असंबन्धरुतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ।

उपधिः ३८८ इति शूलपाणिः । उपधिर्भयादिरिति वि-

ज्ञानेश्वरः । तच्चिन्त्यम् । तद्विजंतु भीतादियोजित इत्युत्तर-
वचनेन पीनरुन्धमिति । बहिर्बहिर्देशः । बलेन च्छलेन
रुतान् स्त्रीरुतान् रात्रिरुतान् गृहमध्यग्रामबहिरुतान्
विक्रयादीन् शत्रुरुतांश्च व्यवहारान् निवर्तयेदिति दीप-
कालिका । मत्तो मयादिना उन्मतो वातादिना असंब-
न्धो वादिनियुक्तव्यतिरिक्त उदासीनः । आदिशब्दात्
अस्वतंत्रदासपुत्रादेर्ग्रहणं । तथाच नागदः ।

स्वतंत्रोऽपि हि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यरुतमेवाहुरस्वतंत्रस्य हेतुभिः ॥

कार्यापनः ।

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत् ।

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिव्यवच्छेदः । यदा तु तदपराधोऽ-
पि स्यात्तदा सोऽपि दाप्यः । तदुक्तं गौतमेन नाध्याभवे-
पुरित्यधिकृत्य ॥ निध्यन्नाहितयाचितावक्रीतादयो नष्टाः
सर्वाननिदितान्पुरुषापराधेन ॥ इति । अवक्रीतं भाटकेना-
नीतं सर्वान्पुत्रादीन् अनिदितान् निरपराधान् । अज्ञा-
ननाशिते विशेषमाह व्यासः ।

किञ्चिन्मूर्ध्नं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितं ।

मनुः ।

यो नार्पयति निक्षेपं यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं धनं ॥

अत्रैव श्लोके द्विगुणं, दममिति मत्स्यपुराणे पाठः ।

स च दमः सधननिरुद्धाचारविषयः । मनुवचनं तु निर्-
धनसाचारविषयमिति मिश्राः । शिष्यमुपक्रम्य नारदः ।

समावृतश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेपा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

तथा ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचाप्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिभानुमान्यैनमन्तेवासो निवर्तते ॥

बृहस्पतिः ।

कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भूतेः ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनयं चानुरूपतः ॥

तथा ।

दासेनोद्धा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

दासीत्यत्र दासपदस्य स्वसंबन्धितया तदुपस्थापित-
स्वामिन एव दासी सापि । द्विविधा कस्याप्यदासी अन्य-
दासी च पूर्वा दासीत्वमात्रेणैव दासेश्वरदासी परा च
तत्प्रभोरनुमतिसहकारेण अननुमता च न दासी एवं
तुल्यन्यायेन कस्याप्यदासी यदि दासीं परिणयति तदा
परिणेता दासीश्वरस्य दासी भवति । अन्यदासश्रेष्ठेता
तदा स्वेश्वरस्यानुमत्या दासीश्वरदासः । एवं च ययननु-
मत्या दासः परदासीं परिणयति तदा स्वस्वस्वामिनोरेव
दासदास्यौ तयोरपत्यं तु द्वाभ्यां विभज्यग्राह्यं तत्र दासी-
पदं परोद्धादासीपरं । स्वयमूढायां तु दास्यां तथाविधा

ययस्य विभाज्यत्वमेवेति । स्मार्तमतमप्येवं । मनुः ।

ओधवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्रजायते ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहंगमहिषादीनां विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपाक्रमन् ।

दाप्यस्त्वष्ट्रगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥

शुल्कस्थाने लोभेन पण्यपरिमाणं मिथ्या वदन् शुल्क-

स्थाने च शुल्कमदत्त्वा गच्छन् यश्च विक्रयकाले राज्ञे वं-

चनार्थं व्याजं कृत्वाऽकाले क्रयं विक्रयं वा करोति सो-

ऽपहृतद्रव्यापेक्षयाष्टगुणं दंडं दाप्यः । शुल्कस्थानमंगत्वै-

व विवर्त्मनान्यत्र गच्छति तदा सर्वापहारः । यथा

विष्णुः ॥ शुल्कस्थानमपक्रामन्सर्वापहारमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत्

सोऽन्तर्दशाहे तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥

परेण तु दशाहस्य नादयानैव दापयेत् ।

आददानोऽददच्चैव राज्ञा दंष्ट्रः शतानि षट् ॥

अनुशयोऽकस्त्रमतिः । पश्चात्ताप इत्यन्ये । दयात्प्रत्यर्थ-

येत् । क्रेता विक्रेतरीति शेषः । आददीत विक्रेतेति शेषः ।

परेण दशाहस्य दशाहात् परं शतानि पणानां । नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कपी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवान्धविक्षतम् ॥

द्वितीयेऽङ्कि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमाहरेत् ।

द्विगुणं तत्तृतीयेऽङ्कि परतः क्रेतुरेव तत् ॥

यस्य ऽप्यहपर्यंतं परीक्षणमुक्तं तत्रेदं । दशदिनादेः परीक्षा-
कालत्वे प्रथमत्रिभागमध्ये यदि ददाति तदा हानिर्ना-
स्ति तत्परतश्चेत्तदा त्रिंशांशपंचदशांशहानिस्तुल्यन्याया-
दायातीति नीतिरुक्त्ये लक्ष्मीधरः । दोह्यादौ विशेषयति
कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दोषादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्दद्यात् । इदं तु यत् क्रेत्रा न
स्ववशीकृतं तत्परं । स्ववशीकृतपरं तु भविष्यद्वाक्यं यथा ।

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागतं ।

षड्भागं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेद्भृगुः ॥

सौमानिर्णये मृपासाक्षिणो दंडमाह मनुः ।

यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयंतस्तु दाप्यास्ते द्विशतं दमं ॥

सत्यसाक्षिणः सत्यसाक्षिणः सत्यप्रधानाः सौमांयो-
द्धारः द्विशतं पणानां । अत्र विशेषयति स एव ।

सामंताश्चेन्मृपा ब्रूयुः सेतुं विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथक् पृथक् दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसं ॥

सौमाचिक्रनिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सौ-
मंता देशवासिनो मिथ्या ब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा

मध्यमसाहसं दंडनीयाः । एवं चासामंतरूपाणां पूर्वो-
क्तो द्विशतो दमो ज्ञेय इति कुल्लूकभट्टः । मनुः ।

सूत्रकार्पासक्लिन्नानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैणवभांडानां लयणानां तथैव च ।

मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवं ॥

अन्येषामेवमादीनां मयानामोदनस्य च ।

फलानाञ्चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः ॥

यश्चैतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दंडयेद्वाजा यश्चाग्निं चोरयेद्ब्रह्मात् ॥

उपकृतानि द्रव्याणि एतानि सूत्रादीनि उपभोगार्थं
संस्कृतानि कार्यार्थं सन्निधापितानि वेत्यर्थः । नारदः ।

सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः सेयो बन्ध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्तनात्सेयो बन्ध्यस्तोयाप्रवर्तनात् ॥

तत्र व्यवस्थामाह स एव ।

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पबाधश्चेद्बृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥

वृद्धिर्ह्यस्त्यतीत्यर्थः, शब्देऽल्पोऽस्ति तत्र परक्षेत्रे परेण क्रियमा-
णसेतुर्यदा बहूपकारकः क्षेत्रस्वामिन्श्चाल्पीयः क्षयकरस्त-
दासौ न प्रतिषेध्यः । यतोऽल्पक्षये बलवती वृद्धिः सर्व-
स्येष्टा भवतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

स्वामिनो योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

क्षेत्रस्वाम्यनुमतिमनादाय तत्क्षेत्रे कृतस्य सेतोर्महिम्ना
यः परेषां शस्याधिगमस्तत्र सेतुकर्ता न भागी किंतु क्षे-
त्रस्वामी तदभावे राजेत्यर्थः । कात्यायनः ।

युक्तियुक्तं तु यो हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशदः ।

अयुक्तं चैव यो ब्रूयात्प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

वक्तुरित्यादि वक्तुर्विरोधेनाजलं यो वक्तीत्यर्थः । यो ब्रू-
यात्कार्यचिन्तकेष्विति शेषः । राजप्रवर्तितधर्मानुपाल-
ने दंडमाह कात्यायनः ।

राज्ञा प्रतिष्ठितान्धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्ह्यः स पापो दंड्यास्तु लोपयन् राजशासनं ॥

अरुंतुदः सूचकश्च भेदकृत् साहसी तथा ।

श्रेणीपूरो नृपद्वेष्टा क्षिप्रं निर्वास्पते ततः ॥

एकपात्रेऽथवा पंक्त्यां संभोक्ता येन यो भवेत् ।

अकुर्वस्तु तदा दंड्यस्नस्य दोषमदर्शयन् ॥

अरुंतुदो मर्मस्पृक् सूचकः पिशुनः । भोजनविरोचिनं
दोषमदर्शयन् तं तथा अकुर्वाणो दंड्यः । बृहस्पतिः ।

संभूयैकमार्तं कृत्वा राजभोगं हरंति ये ।

ते तदष्टगुणं दाप्या वणिजः प्रपलायिनः ॥

राजभोगं राजदेयं । कात्यायनः ।

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत् ॥

गणमुद्दिश्य गणप्रयोजनमभिधाय ऋणं कृत्वा यैः कै-
श्चिदक्षितं तैरेव देयं संशयो नेत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अयेनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि हेतवः ।

चत्वारिंशत्पणो दंडस्तथा प्रव्रजितागमे ॥

अयेनौ स्त्रिया मुखादौ गच्छतः मेढ्रप्रवेशं कुर्वतः पुरु-
षं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः । शंखलिखितौ ॥
अदंढ्यौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परिव्राजकवान-
प्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशीलशौचाचारयंतश्च एते हि धर्म-
प्रतिकरा राज्ञः स्त्रीबालवृद्धास्तपस्विनश्च तेभ्यः क्रोधं
नियच्छेत् ॥ अस्यार्थः । जन्म शुद्धकुलता कर्म अग्निहो-
त्रादि श्रुतं वेदवेदांगगोचरं ज्ञानं शौचं ब्राह्ममाभ्यन्तरश्च
एतद्युक्ता एतेष्वदंढ्याः यतस्ते राज्ञो धर्मप्रतिकराः पञ्च-
भारगुरुधर्माजनेनोपकुर्वन्ति । कात्यायनः ।

आचार्यस्य पितुर्मानुर्बालकानां तथैव च ।

एतंपामपराधे तु दंडो नैव विधीयते ॥

यत्तु ।

ऋत्विक्पुरोहितामात्यपुत्रसंबन्धिनांधयाः ।

धर्माद्विचलिता दंढ्या निर्वास्या राजर्हिसकाः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तद्वाग्दंडविषयं न त्वर्थदंडशरीर-
दंडाभिप्रायमिति चडम्बरः । बृहस्पतिः ।

गुरून्पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दंडेनैव दंडयेत् ।

विवादिनो नरांश्चान्पान् पापिनो ऽधेन दंडयेत् ॥

महापराधयुनांश्च बध्दंडेन शासयेत् ।

- तपस्विनां तु धिग्दंडमाह कात्यायनः ।

मित्रादिषु प्रयुंजीत वाग्दंडं धिक्कृतपस्विनां ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तं साधुकल्पितं ॥

बृहस्पतिः ।

- महापातकयुक्तो ऽपि न विप्रो वधमर्हति ।

निर्वासनांकने मौढ्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥

महापातकिनमाह मनुः ।

ब्रह्महा च सुरापी च तस्करो गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेपे तु श्रपदं कार्यं ब्रह्महन्यशिराः पुमान् ॥

अंक्याः राज्ञा ललाटेपु दाप्यास्तूतमसाहसम् ।

इति मनुवचनैकवाक्यत्वाल्ललाटमेवांकनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमनै यावज्जीवस्थायी तप्तलोहेन ललाटे भगारुति गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यं । एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घसुराध्वजाकारं । सुवर्णापहारे तत्कर्तुः कुक्कुरपदचिह्नरूपं कार्यं ब्रह्महनि कबंधः पुमान् कार्यं इत्यर्थं इति कुल्लूकभट्टः । विष्णुः ॥ नियमातिक्रमिणं ब्राह्मणमन्यं वा रहसि चारयेत् । आ समापत्तेरसमापत्तौ नास्यः ॥ नियमातिक्रमिणं विहितस्याकर्तारं अन्यमकृत्यकारिणं ब्राह्मणं रहस्यस्थाने बन्धयेत् । आ समापत्तेः यावदेवं न करिष्यामीति तस्य संप्रतिपत्तिर्भवति । असमापत्तौ असंप्रतिपत्तौ नास्यो निर्वास्य इत्यर्थः । महापातकिनो धन-

विंशोर्मिः ।

मग्राह्यमित्याह मनुः ।

नाददोत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेनाधर्मेण लिप्यते ॥

अप्सु प्रवेश्य तं दंडं वरुणायोपकल्पयेत् ।

श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥

ईशः सर्वस्य वरुणो राज्ञां दंडवरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥

यत्र वर्जयते राज्ञा पापकृद्भ्यो धनागमं ।

तत्र कालेन जायते मानवा दीर्घजीविनः ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोक्तानि रूपीयलैः ।

बालाश्च न प्रमोयन्ते विरुतं न च जायते ॥

धार्मिको राजा महापातकिसंबन्धिदंडधनं न गृह्णीयात्
लोभात्पुनः स तद्रूपं महापातकदोषेण संबध्यते । किं
तर्हि तद्धनं कुर्यादत आह । तत् दंडधनं आदाय जले प्रक्षि-
प्य वरुणाय दद्यात् श्रुतवृत्तसम्पन्नाय ब्राह्मणाय वा दद्यात्
महापातकिदंडधनस्य वरुणः स्वामी यस्मात् राज्ञामपि
दंडधारित्वात् प्रभुः । तथा च ब्राह्मणः समस्तवेदाध्या-
यी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात् तौ दंडमहंतः ।
यत्र देशे प्रवृत्तं महापातकिधनं राजा न गृह्णाति तत्र
परिपूर्णकालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते दीर्घायुषश्च वैश्यानाञ्च
यथैव धान्यादिशास्यानि उत्पन्नानि तथैव पृथक् स्वका-
ले निष्पद्यन्ते न च बालाः केचिन्म्रियन्ते दीर्घजीविनः
इत्यस्यादरार्थं बालानां पुनर्वचनं व्यंगं च न किञ्चिद्भूत-

मुत्पद्यते इत्यर्थः । 'अधिको द्रविणाधिके' इति प्रागुक्तव-
चनात् धनवतः प्रोक्तदंडापेक्षयाधिकदंडोऽपि कार्यः । स
चेह भयजनको विवक्षितः । येन स्वधर्मत्यागो न स्या-
त् ॥ तथा च दंडमुपक्रम्य मनुः ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयाङ्गो गाय कल्पंते स्वधर्मान् चलन्ति च ॥

तस्य दंडस्य । तथा ।

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीविनः ।

दंडेनैव समाप्नोषेत् स्वकान्दम्यादिधिच्युतं ॥

समर्थः शास्त्रमर्यादा धर्मजीविनो ब्राह्मणादयः आ-
प्नोषेत् पीडयेदिति यावत् । याज्ञवल्क्यः ।

अष्टापायं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्वं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणं वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ।

अष्टापायमित्यस्याष्टभिरापायते गुण्यते इत्यष्टापाय-
मष्टगुणं किल्बिषं दंडरूपधनं । तदोषगुणविदिति सर्व-
ब्रान्वितं । तेन यत्र स्तेये यो दंड उक्तः सः स्तेयदोषगुणज्ञ-
स्य शूद्रस्याष्टगुणः तादृशवैश्यस्य षोडशगुणः तादृशक्ष-
त्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणः तादृशब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणः
ततोऽप्यगुणब्राह्मणस्य शतगुणं ततोऽप्यधिकस्य ब्राह्मण-
स्याष्टाविंशत्यधिकं शतमित्यर्थः इति रत्नाकरादयः ।
मनुः ॥

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुवारोभिगामिनः ।
 न संति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकभाक् ॥
 अनेन विधिना राजा मिथ्याविवदतां नृणां ।
 साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणिसमतां नयेत् ॥
 उदितो विस्तरेणायं मिथ्याविवदमानयोः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारविनिर्णयः ॥
 एवं कार्याणि सर्वाणि पश्यन्सम्यङ्महीपतिः ।
 देशानलब्धानोप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥
 घाटेश्वररूपारामसमगोपालरुष्णजीवनारुह्यैः ।
 वारेश्वररुष्णचंद्रश्रीगौरीकान्ताभिधानैः सज्जिः ॥
 कालशङ्करश्यामसुन्दररुष्णकेरावसङ्गैः ।
 सीतारामसंगैश्चरुतो ग्रन्थः स्फुरतु सभायां ॥
 इत्यनेकविषयवासिविहङ्गद्वन्द्वोपवर्णितः ।
 विवादार्णवसेत्वारयो ग्रन्थः सम्पूर्णातां गतः ॥
 इतिविवादार्णवसेतुः सम्पूर्णः॥

सोऽयं ग्रन्थः श्रीमति 'मुंबयी' नगरे श्रीरुष्णदाससूत-
जाभ्यां गंगाविष्णु, खेमराजगुप्ताभ्यां अंकनात्पूर्वं परशु-
रामात्मजगोविंदशास्त्रितः घघवेदित्युपनामकपरशुराम-
शास्त्रितश्च संशोध्य मुद्रणावसरे च उद्धवशास्त्रितः दि-
वाकरशास्त्रितश्च संशोध्य स्वकीये 'श्रीवेङ्कटेश्वरारख्ये'
मुद्रणालये संमुद्राप्यन्यायकार्यप्रतिकार्यान्याय्यप्रतिहा-
र्यानार्यकार्यप्रतिक्षणसंधुक्षणवद्धादराणां राजकार्यपारं-
पर्यनिर्वाहकानां सज्जनानां हस्तदण्ड इवाखंडविवाद-
व्यापादनालंकर्माणः प्रकाशमनायि ॥

॥ समाप्तः ॥

इदं पुस्तकं-वैष्णवसंप्रदायान्तर्गत-वि-
 ण्णुस्वामिमतानुयायिश्रीनारायणकुलोद्भव-
 पण्डितमधुसूदनगोस्वामिदानाध्यक्षभूतपूर्व-
 पञ्चावकेसरिभिः श्री १०८ महाराजाधिराज
 रणजीतसिंहद्वारा - संगृहीतात्-तत्सुश्री-दे-
 वीप्रसाद गोस्वामी तनूज पण्डित ज्वालादत्त
 प्रसाद गोस्वामि संरक्षितात्-मधुसूदन
 पुस्तकालयात्- पण्डितज्वालादत्तप्र-
 सादगोस्वामिसकाशाच्छब्धम् । तच्चास्मा-
 भिर्महादरपूर्वकं तेभ्यः संलभ्य मुद्रितम् । अ-
 स्य समुद्रणे सर्वलोकोपकारकतया तेषां महो-
 पकाराञ्छिरसोररीकुर्मः ।

सूचीपत्र धर्मशास्त्रग्रंथाः

नाम	कि०	रु.	आ.	ट. आ.
मनुस्मृति सटीक जिल्द बंधी ...	२	८		३
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासहित	३			७
अष्टादशस्मृति	२	८		३
पंचस्मृति	०	३		॥
बृहत्पाराशरस्मृति	१	८		३
निर्णयसिंधु	२	८		६
धर्मसिंधु	२	८		५
धर्मसिंधु	२	०		४
व्रतराज अतिउत्तमटिप्पणसहित	५	०		१०
तिथिनिर्णय	०	२		॥
प्रायश्चित्तदुरोखर	०	१०		१॥
प्रायश्चित्तमंजरी	०	६		१
आशौचनिर्णय	०	१		॥
शूद्रकमलाकर	०	१२		२
क्षौरनिर्णय	०	१॥		॥
क्षौरनिर्णयसटीक	०	३		॥
शांतिमयूख	१	०		२
श्राद्धमयूख	१	०		२
प्रपञ्चसारविवेक	१	०		२
भवाधिसेतू भाषाटीकासहित	०	१२		२